

KULTUR ARVS BROTT

Lars Korsell & Linda Källman

Riksantikvarieämbetet
Brottsförebyggande rådet
Statens kulturråd

Kulturarvsbrott

Linda Källman och Lars Korsell

Riksantikvarieämbetet

Brottsförebyggande rådet

Statens kulturråd

INNEHÅLL

Förord	7
Inledning	9
Tidigare studier av kulturarvsbrott	14
DEL I: KULTURARVSBROTTENS MEKANISMER	
Stölder från institutioner och handlare	19
Marknaden och brotten	35
KONST: MÅLERI, GRAFIK OCH SKULPTUR	40
ANTIKVITETER: MÖBLER, VAPEN, BRUKSFÖREMÅL OCH SMYCKEN	48
BÖCKER, KARTOR OCH DOKUMENT	51
KYRKLIGT KULTURARV	58
FORNLÄMNINGAR OCH FORNFYND	62
DET MARINA KULTURARVET	72
Vad kan du och jag göra åt kulturarvsbrotten?	79
Kulturarv på nätet	81
DEL II: SEX SVENSKA KULTURARVSBROTT	
Med lånekort och papperskniv – internationella karttjuvar på Kungl. biblioteket	89
Det skulle ha blivit det perfekta brottet – insiderstölderna på Kungl. biblioteket	103
Brottsplats Exercisplan – kuppen mot Moderna museet	123
”Stöld medelst inbrott i kyrka” – från Norrland till Teneriffa	135
Ljusets mästare möter de snabbt flyende ögeonblicken – rånet mot Nationalmuseum	153
Namnteckning upptakten – dubbelstölderna av Newtons ”Principia”	169
Brottens natur och status	177

Tack till fil. dr Mats Burström, professor i arkeologi vid Södertörns högskola, som varit vetenskaplig granskare.

Redaktör: Cecilia Borssén
Layout: Anna Markevärn
© Brottsförebyggande rådet BRÅ, Riksantikvarieämbetet och författarna 2008

ISBN 978-91-7209-520-5
Tryck: Lenanders grafiska 2008

Förord

Brott som riktar sig mot kulturarvet är brottslighet som i grunden drabbar oss alla. För att kunna öka skyddet för kulturföremål och fornlämningar har därför brottsbekämpande och kulturvårdande myndigheter samverkat kring kunskapsuppbyggnad och förebyggande insatser och här kan också allmänheten få en ökad förståelse. Skärpt vaksamhet från alla kan bidra till att motverka fortsatta brott. Den här forskningsrapporten ger ökad kunskap om den brottslighet som rör kulturarvet i Sverige.

Författare är utredaren Linda Källman och enhetschefen Lars Korsell vid Brottsförebyggande rådets Enhet för forskning om ekonomisk och organiserad brottslighet. Statistikern Kerstin Öhrnell vid Brå har sammanställt intervjuerna. Rapportens första del bygger på tidigare arbeten av författarna där dessutom museimannen Göran Hedlund, doktoranden Sofia Elwér, enhetsrådet Daniel Vesterhav, utredaren Anita Heber, utredaren Jan Liljewalch, kulturskribenten Olle Niklasson, länsantikvarien Majvor Östergren och fil. kand. Jenny Andersson har medverkat. Linda Källman ansvarar för rapportens första del medan Lars Korsell är författare till den andra delen som består av berättelser om kända kulturarvsbrott, skriven i en friare form som tillåtit en mer reflekterande hållning till händelserna.

Riksantikvarieämbetet har inom sina utredningsuppdrag i frågan funnit att forskning om brott mot

kulturarvet är angelägen och behöver ske i samverkan mellan kriminologi och kulturarvskunskap. Forskningen behöver utvecklas och stärkas eftersom kunskapsuppbyggnaden om brott riktade mot kulturarvet är en nyckel i det förebyggande arbetet. Den här rapporten är därför ett viktigt led i att utveckla detta forskningsområde och den fortsatta samverkan mellan myndigheter och allmänhet.

Forskningsarbetet som redovisas i den här boken är resultatet av ett projekt som finansierats av Riksantikvarieämbetet FoU-anslag och Statens kulturråd i samverkan med Brottsförebyggande rådet. Rapporten ansluter till temat Plats och tradition inom Riksantikvarieämbetets FoU-program för kulturmiljöområdet 2006–2010. För framförda åsikter och sakupplysningar svarar författarna.

Riksantikvarieämbetets sektorsforskningsanslag, FoU, syftar till att utveckla kunskapsuppbyggnad och stimulera till forskning om kulturarvet och kulturmiljön. FoU-anslaget används för att stödja forskningsprojekt som befinner sig i mötet mellan kulturpolitik, kunskapsuppbyggnad om kulturmiljöer samt de vetenskapliga disciplinerna.

Riksantikvarieämbetet

Kvinna, Boisgeloup. Picasso 1931. (Från polisutredningen.)

Inledning

Medeltida skulpturer och nattvardssilver stjäls ur kyrkor och kapell, värdefulla konstverk är på vift och säljs av hälare, en skum figur söker av ett gravfält med metallsökare och ficklampa, medeltida manuskript smugglas ut ur bibliotek och arkiv, unika exemplar av möbelkonst forslas ut ur landet utan tillstånd – kulturarvsbrott tar sig många uttryck.

Kulturarvet säger oss något om vilka vi är och hur vi ser på oss själva. Människor som bor i samma land eller talar samma språk ser inte automatiskt på sig själva och omvärlden på samma sätt och det är kanske därför som kulturella uttryck har en förmåga att beröra och engagera. Kulturarvsbrott uppstår men sätter inga djupa avtryck i brottsstatistiken – få brott leder till fällande dom.

Denna bok handlar om brott som riktar sig mot kulturarvet. Det är en brottslighet som i grunden drabbar oss alla. Kulturarvet är vår historia samtidigt som nya generationer bygger vidare på det.

Att kulturarvet också har en mer abstrakt och svårfångad dimension hindrar inte gärningspersoner från att råna Nationalmuseum, fira upp målningar genom ett hål i Moderna museets tak, plundra mängder av kyrkor från medeltida skatter och stjäla böcker från Kungl. biblioteket och sälja dem på auktion utomlands. Bara för att göra en hänvis-

ning till några uppmärksammade fall som beskrivs i detta arbete.

Det finns också en kulturarvets vardagsbrottslighet där hembygdsgårdar får delar av sina samlingar stulna, lokala museer blir av med föremål som visas på utställningarna och fornminnen kontinuerligt utsätts för skadegörelse.

Går vi utanför landets gränser sker en brutal skövling av fornminnesplatser för att tillgodose en västerländsk efterfrågan på kulturföremål. Med ett globalt perspektiv är kulturarvet ett gemensamt ansvar.

Kännetecknande för kulturarvsbrottsligheten är att den ständigt naggar kulturarvet i kanterna. Eftersom det som drabbar kulturarvet också drabbar oss är det en gemensam angelägenhet att öka kunskapen om kulturarvsbrotten i syfte att minska denna brottslighet.

Det finns ett glapp mellan de aktörer som har kunskap om och värnar kulturarvet och de som har till uppgift att förebygga och bekämpa brottslighet; för att förebygga och bekämpa kulturarvsbrott måste detta glapp överbryggas. Den kriminologiska forskningen om kulturarvsbrott är fortfarande ett relativt nytt forskningsfält, men bör kunna bidra till att minska detta glapp. Rättsväsendet bör också

kunna göra större insatser för att minska glappet.

Men det är inte bara rättsväsendet och särskilda kulturvårdande institutioner som har betydelse för skyddet av kulturarvet. Minst lika viktiga är de som så att säga ”bara” brukar kulturarvet, kanske utan att alltid tänka särskilt mycket på det – alla vi som lever och verkar i vårt samhälle.

Bokens syfte

Förhoppningen med denna bok är att fler ska få upp ögonen för kulturarvsbrotten. Det gäller såväl lagstiftare, rättsväsendet, kulturmiljövården, de olika institutioner som hanterar kulturarvet, som de människor som på olika sätt brukar det.

Boken bygger på de studier om kulturarvsbrott som sedan år 2004 genomförts av enheten för forskning om ekonomisk och organiserad brottslighet vid Brottsförebyggande rådet: *Brottsplats kyrkan* (Brå, 2005), *Cultural Heritage Crime – the Nordic Dimension* (Brå 2006:2) och *Brott under ytan: En undersökning om fornminnesbrott* (Brå 2007:5)¹. Den engelskspråkiga nordiska studien var en första mer övergripande kartläggning av kulturarvsbrott i Norden. *Brottsplats kyrkan* var en fördjupande studie om stölder ur svenska kyrkor och *Brott under ytan* gick närmare in på fornminnesbrotten. Till denna bok har vi också gått igenom några uppmärksammade fall av allvarlig kulturarvsbrottslighet och i detalj studerat hur gärningspersonerna har gått tillväga och hur brotten har klarats upp.

Föreliggande arbete är ett försök att möta behovet av en helhetsbild av de svenska förhållandena. Vi vill sammanställa och dela med oss av den kunskap om kulturarvsbrott som vi byggt upp under de senaste åren. Syftet är att sprida kunskap och medvetenhet om kulturarvets utsatthet för brott till fler grupper för att i förlängningen skapa bättre förutsättningar att skydda kulturarvet.

¹ Samtliga Brå-studier som här nämns kan laddas ned från Brås webbplats, <http://www.bra.se>.

Läsanvisningar

Bokens första del inleds med en kort diskussion om vad kulturarv är och vad kulturarvsbrott innebär, följt av en presentation av Brås tidigare studier och det material de bygger på. Det ges också en kort introduktion till det forskningsperspektiv som ligger till grund för studierna.

Efter inledningen följer en genomgång av resultaten från de olika studierna och vad som kommit fram i tidigare undersökningar, såväl i Sverige som utomlands. Det första avsnittet handlar om olika aktörer som hanterar kulturföremål, exempelvis museer, kyrkor och antikvariat, och dessa aktörers utsatthet för brott som innebär förluster av kulturföremål. Sedan följer några avsnitt som i stället utgår från olika kategorier av kulturföremål, exempelvis konstföremål, äldre böcker och kyrkligt kulturarv, och som diskuterar varför och på vilket sätt de är utsatta för brott. Det finns också ett avsnitt som berör mer övergripande marknadsvillkor som påverkar förekomsten av kulturarvsbrott.

Slutligen finns några tankar om vad vi själva som privatpersoner kan tänka på för att motverka kulturarvsbrott och några tips om hur man kan ta del av kulturarvet genom internet.

Bokens andra del består av ett antal längre berättelser som beskriver kända fall av kulturarvsbrott i Sverige: kuppen mot Moderna museet år 1993, rånet mot Nationalmuseum år 2000, den spanska kyrktjuvens många stölder ur norrländska kyrkor åren 1994–2004, den så kallade KB-mannens omfattande bokstölder, stölderna av Newtons *Principia Mathematica* från två olika institutioner samt ett fall av omfattande kartstölder i början av 2000-talet. Genom dessa berättelser illustreras många av de omständigheter som påverkar förekomsten av kulturarvsbrott – olika gärningspersoners tillvägagångssätt och motiv, faktorer som möjliggjort deras brott – men också hur det varit möjligt att till slut lösa brotten.

Kultur, kulturarv, kulturarvsbrott

Kultur kan beskrivas som värdesystem som delas av grupper av människor. Dessa värdesystem kan ta sig olika materiella och andliga uttryck, varav vissa kulturella uttryck definieras som kulturarv. Med andra ord – allt *är* inte kulturarv, men allt kan *bli* kulturarv (Bohman, 2003). För den enskilda individen finns en oändlig rad möjliga kulturarv som kan tas i anspråk (Anshelm, 1993) – man kan exempelvis tala om ett kvinnligt kulturarv, ett lantligt kulturarv, ett överklassens kulturarv, ett arbetarklassens kulturarv etc. – kulturarv som dessutom förändras och utvecklas. I förlängningen kan urvalet av det som görs till föremål för samhällets bevarandearbete genom att utnämnas till kulturarv ses som en politisk process eller till och med som ett sätt att utöva makt (Ronström, 2005). Ett tydligt uttryck för den betydelse som tillskrivs kulturarvet är att vi har särskilda institutioner för att vårda och bevara kulturarvet och lagar som syftar till att skydda det på olika sätt.

Kulturarvsbrott är kriminella gärningar som riktar mot kulturarvet. Det är här fråga om de materiella uttrycken, fysiska ting som representerar olika aspekter av kulturarvet. Konsekvenserna av kulturarvsbrotten räknas dock sällan i materiella termer, utan handlar om mer abstrakta värden. Man kan exempelvis tala om en identitetskränkning eller förlust för vetenskapen.

Detta arbete tar sikte på sådant som går att tillägna sig, förflytta eller skada genom brott. Oftast innebär det att ett föremål frånhänds någon, men ibland är såväl brott som offer mindre tydligt. När en jordbrukare flyttar några stenbumlingar som är i vägen kan det röra sig om åverkan på en fornlämning, ett fornminnesbrott, men för många kan det vara svårt att se att någon lider skada av handlingen. Detsamma kan gälla när vissa typer av skyddade föremål, exempelvis en antik byrå, förs ut ur landet utan tillstånd.

Utgångspunkten för vad som här kommer att behandlas som kulturarv är det som skyddas av

lagstiftningen. De objekt som definieras i lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. (härefter kulturminneslagen eller KML) och förordningen (1988:1188) om kulturminnen m.m. (härefter kulturminnesförordningen) är dels fornlämningar och fornfynd, kyrkor och kyrkliga inventarier, kulturhistoriskt värdefulla byggnader, dels de olika föremål (främst konstföremål och antika möbler) som inte får föras ut ur landet utan särskilt tillstånd.

Brott som rör fornlämningar och fornfynd kallas **fornminnesbrott** (2 kap. KML). Det kan vara endera **fyndbrott** – att olovligen tillskansa sig arkeologiska fynd, till exempel genom plundring, eller **åverkansbrott** – att ändra, rubba, flytta eller skada en fast fornlämning. Brotten kan också röra ett förfarande (vanligen i samband någon typ av markexploatering) som sker utan tillstånd där sådant krävs, utan att någon fornlämning eller fornfynd kommit till skada eller förts bort. Förbudet att använda metallsökare utan tillstånd återfinns också i fornminneslagstiftningen. Att använda en metallsökare utan tillstånd är alltså olagligt oavsett om den varit till hjälp att lokalisera fornfynd eller inte (se Adlercreutz, 2001 och prop. 1987/88:104).

Även **vrakplundring** är ett fornminnesbrott, om det kan antas ha gått 100 år sedan skeppet förliste. Dessa regler har funnits sedan år 1967 (SFS 1967:77). För vrak och fornfynd som påträffas i sjöar och hav gäller därigenom samma regler som för fasta fornlämningar och fornfynd på land. För de yngre vraken – och annat som påträffas i sjöar och hav – gäller lagen (1918:163) med vissa bestämmelser om sjöfynd, som anger att den som bärgar något (även sådant som flutit upp på stranden) ska anmäla fyndet till polisen, Tullverket eller Kustbevakningen². Det är dock en gammal lagstiftning

² Om ingen ägare meddelar sig inom 90 dagar efter att Polisen har kungjort fyndet tillfaller det bärgaren. Den som vill kan också ansöka om ensamrätt till bärgning (SFS 1984:983), som kan beviljas av Länsstyrelsen för bärgning av ”gods som har övergetts av ägaren”. Problematiken berörs närmare i avsnittet om det marina kulturarvet.

och tillämpningen är oklar. Vrak och fornfynd som påträffas på internationellt vatten och bärgas av ett svenskt fartyg eller förs till Sverige tillfaller staten (2 kap. 4 § KML).

Ett **byggnadsminne** är en ”byggnad som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde” och som av Länsstyrelsen förklaras för byggnadsminne (3 kap. KML). Länsstyrelsen föreskriver då hur byggnaden ska vårdas och bevaras för att byggnadsminnets kulturhistoriska värde ska bibehållas. Bestämmelserna om byggnadsminnen kan också tillämpas på parker, trädgårdar och andra anläggningar. Lagen föreskriver att skyddsbestämmelserna så långt som möjligt ska utformas i samförstånd med byggnadens ägare. Den som bryter mot bestämmelserna kan dömas till böter. Brott som rör byggnadsminnen behandlas inte inom ramen för detta arbete.

Även **kyrkor** skyddas av kulturminneslagen. Kyrkobyggnader och kyrkotomter ska ”vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas” (4 kap. 2 § KML). Tillstånd från Länsstyrelsen krävs alltid för åtgärder som innebär en väsentlig ändring av en kyrkobyggnad eller kyrkotomt om den tillkommit före utgången av år 1939. Begravningsplatser ska enligt lagen ”vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas” (4 kap. 11 § KML). I den här boken kommer endast stölder av kyrkoinventarier att beröras närmare.

Trots att kyrkan sedan år 2000 är skild från staten ställer lagstiftningen relativt hårda krav på församlingarna, vilket vittnar om den viktiga kulturhistoriska roll kyrkan har i vårt land.

Kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde ska ”förvaras och vårdas väl”, och det ska finnas en inventarieförteckning som kontrolleras minst var sjätte år. Lagen stadgar också att om ”det finns allvarlig fara för att ett föremål skadas, får Länsstyrelsen tills vidare ta hand om det eller vidta någon annan nöd-

vändig åtgärd för att skydda eller vårda det” (4 kap. 10 § 3 st. KML). Länsstyrelsen kan utfärda vitesföreläggande om församlingarna bryter mot bestämmelserna, men straffbestämmelser finns inte. Det finns alltså inte definierat någon särskild brottstyp som rör det kyrkliga kulturarvet. De brott mot det kyrkliga kulturarvet som behandlas i boken är därför i huvudsak stölder av kyrkliga inventarier.

I kulturminneslagen finns även särskilda bestämmelser om utförelse av kulturföremål (5 kap. KML). Enligt lagen får inte ”äldre svenska och utländska kulturföremål som kan vara av stor betydelse för det nationella kulturarvet [...] föras ut ur landet utan särskilt tillstånd”. **Illegal utförelse av kulturföremål** räknas som ett smuglingsbrott och döms därför enligt lagen (2000:1225) om straff för smuggling. Ringa smuglingsbrott ger penningböter, för grovt smuglingsbrott döms till fängelse i lägst sex månader och högst sex år.

Det finns i juridisk mening inte någon **illegal införelse av kulturföremål** till Sverige. Det är alltså inte ett brott i sig att föra in kulturföremål som förts ut ur ett annat land i strid med det landets lagar. På EU-nivå har man däremot kommit överens om att föremål som olagligt förts bort från en annan stat som ingår i EES-samarbetet (EU-staterna samt Island, Norge och Liechtenstein) på begäran ska lämnas tillbaka (rådets förordning (EEG) nr 3911/92; 6 kap. KML).

Sverige har också förbundit sig att förhindra införelse av kulturföremål som olovligt förts ut ur andra länder genom att år 2003 tillträda 1970 års UNESCO-konvention om åtgärder för att förbjuda och förhindra olovlig införelse, utförelse och överlåtelse av äganderätten till kulturegendom. Tillträdet innebar dock inga lagändringar, eftersom den svenska regeringen menade att svensk lagstiftning om häleri³ och häleriförseelse (9 kap. 6–7 §

3 Häleri innebär i korthet att ta ”befattning med något som är avhänt annan genom brott”, på ett sätt som är ”ägnat att försvåra ett återställande”. Att medvetet exempelvis förvara, köpa, sälja eller transportera ett stulet föremål är häleribrott.

brottsbalken) tillräckligt väl täckte in konventionens krav på kriminalisering av införelse av föremål som olovligt förts ut ur andra stater (SOU 2005:3). Tolkningen är att införelsen är ”ägnad att försvåra ett återställande” och därmed straffbar som häleri. Det förutsätter dock att ett förbrott, vanligen stöld, kan styrkas.

Kulturarvsbrott i praktiken

Kulturarvsbrotten handlar ofta om vanliga stölder. Det är helt enkelt det vanliga stöldbrottet i 8 kap. 1–2, 4 § i brottsbalken (stöld, snatteri, grov stöld). Till det kommer häleribrott, i förekommande fall skadegörelse eller olovligt förfogande. Det som gör gärningarna till kulturarvsbrott är att de berör de typer av kulturföremål som kulturminneslagstiftningen syftar till att skydda – konstföremål i form av målningar och grafik, böcker, kartor och dokument, arkeologiska föremål och antika möbler.

Lagstiftningen anger inte bara vilka typer av föremål som skyddas, ofta anges också vilken ålder och vilket värde föremålen ska ha för att omfattas av bestämmelserna. De brott som nämns i detta arbete handlar emellertid inte alltid om föremål som uppfyller alla sådana kriterier. När det exempelvis talas om tavelstölder är det inte säkert att de aktuella konstverken kvalificerar sig för krav på utförelsetillstånd eller skyldighet till återlämnande. Skälet till att det inte görs någon skillnad är att brottsligheten sällan bryr sig om dessa definitioner. I Sverige stjäls tavlor av svenska såväl som utländska konstnärer, tavlor som har bara några år på nacken liksom tavlor som målades för ett eller flera sekler sedan, tavlor som är värda några tusen kronor och tavlor i mångmiljonklassen.

Kriterierna vad gäller exempelvis ålder och värde kan dessutom vara omtvistade, vilket särskilt har märkts i diskussioner om vrakskydd (se Brå 2007:5). Många menar exempelvis att kulturhistoriskt intressanta vrak från första och andra världskriget och mellankrigstiden borde vara skyddade, eftersom de redan kommer att vara plundrade eller

förstörda när de väl uppfyller kulturminneslagen kriterier om att det ska ha gått 100 år sedan fartyget sjönk. En liknande diskussion förs om exempelvis unika designföremål från 1900-talet som inte skyddas av utförelselagstiftningen.

Tidigare studier av kulturarvsbrott

Cultural Heritage Crime – the Nordic Dimension

Brå:s arbete med kulturarvsbrott inleddes med ett EU-finansierat forskningsprojekt som genomfördes i samarbete med Danmark, Finland och Norge. Rapporten *Cultural Heritage Crime – the Nordic Dimension* (Brå 2006:2) blev den första nordiska kartläggningen av kulturarvsbrott, ett område som ditintills endast studerats delvis och inte alls ur ett kriminologiskt perspektiv. Undersökningen omfattade stölder av kulturföremål från såväl bevarandeinstitutioner som handlare, men också illegal utförelse/export av skyddade kulturföremål som, även om de är lagligen förvärvade, inte får föras ut ur landet utan tillstånd. Även införelse av och handel med kulturföremål som illegalt förts ut från andra länder berördes av undersökningen. Denna omfattade även fornminnesbrott i form av plundring av fornlämningar på land och i vatten (främst skeppsvrak).

Studien var baserad på 2 111 enkätsvar från bevarandeinstitutioner och handlare i Danmark, Finland, Sverige och Norge samt 150 intervjuer med aktörer och experter i dessa länder. En undersökning gjordes också av den danska näthandeln med kulturföremål.

En viktig aspekt av Brå:s studier om kulturarvsbrott är lanseringen av själva termen kulturarvsbrott, på engelska *cultural heritage crime*. Den term som varit vedertagen internationellt för studier av brott som rör kulturarvet är *art crime* (se till exempel Conklin, 1994). Termen kulturarvsbrott lanserades dels därför att det är svårt att hitta en lämplig översättning av *art crime* till svenska, dels därför att *art crime* är en term som lätt för tankarna till ett snävare fält än det som egentligen avses.

Denna bok bygger till stor del på den ovan nämnda nordiska undersökningen. De resultat som gäller Sverige i den studien har lyfts in här, tillsammans med resultat från de svenska studier som presenteras här nedan.

Brottsplats kyrkan

Brottsplats kyrkan (Brå, 2005) var ett svenskt delprojekt inom ramen för det nordiska samarbetsprojektet. I den studien, som byggde på en enkät till samtliga kyrkliga samfälligheter, genomfördes en mer omfattande kartläggning och undersökning av kyrkstölder i Sverige. Det var angeläget att studera situationen i hela landet och få en helhetsbild, efter att de många stölderna ur norrländska kyrkor väckt

mycket uppmärksamhet. Studien visade tydligt att kyrkstölder var ett problem inte bara i det område i Norrland där den uppmärksammade spanske kyrktjuven härjade. En redovisning av Norrlandsfallen finns i berättelsen om den spanske kyrktjuven i del 2.

Brott under ytan

Inför arbetet med den föreliggande boken om kulturarvsbrott fanns ett behov att ytterligare studera fornminnesbrotten, som berördes endast översiktligt i den nordiska studien. En mindre studie om fornminnesbrott genomfördes därför i samarbete med Länsstyrelsen på Gotland. Fornminnesbrott är svåra att upptäcka och få misstänkta brott utreds. För att få någon uppfattning om fornminnesbrottens omfattning och struktur baserades därför undersökningen i *Brott under ytan: En undersökning om fornminnesbrott* (Brå 2007:5) på ett flertal metoder och olika typer av data: samtliga domar om fornminnesbrott som meddelats under åren 1973–2005 studerades; en enkätundersökning riktad i huvudsak till länsstyrelserna och länsmuseumerna om misstänkt brottslighet under åren 2001–2005 genomfördes; ett antal personer med koppling till kulturvård och kulturarvsbrott intervjuades; slutligen gjordes en mindre stickprovsundersökning av polis-anmälningar i fyra län.

Undersökningen berörde inte bara fyndbrottet – plundring av fornlämningar – utan även påverkansbrottet, som innebär att fornlämningar rubbas, skadas eller flyttas utan tillstånd. Studien visade att fornlämningar i hög grad är utsatta för åverkansbrott i samband med skogsbruk och annan markexploatering, men endast ett fåtal brott anmäls och mycket få personer blir dömda för sådana brott.

Forskningsperspektiv

Kulturarvsbrott berör i huvudsak två områden: antikmarknaden i vid bemärkelse och brottslighet, särskilt sådan brottslighet som har ekonomisk vinning

som motiv. För att förstå kulturarvsbrott bör man därför studera dessa två områden och särskilt deras beröringspunkter. Pengar är den överskuggande drivkraften för sådan kriminell verksamhet som förser marknaden med varor och tjänster (Mack, 1975). För kulturföremål är efterfrågan större än tillgången och sedan 1950-talet har priserna på den internationella marknaden ökat kraftigt (Massy, 2000). Det finns förvisso exempel på kulturarvsbrott utan ekonomiska motiv. Kulturminnesmärken kan till exempel bli utsatta för vandalisering. Det kan röra sig om allmän skadegörelse eller politiskt motiverade handlingar i samband med krig och andra konflikter (Guillotreau, 1999). Det stora flertalet kulturarvsbrott har dock marknadsmässiga motiv och bör därför studeras från ett sådant perspektiv (Brå 2006:2).

Kulturföremål är på många sätt lämpliga objekt för en brottslighet som går ut på att omvandla illegalt förvärvade föremål till pengar. Jämfört med illegala varor som till exempel narkotika väcker kulturföremål liten uppmärksamhet och är inte heller föremål för massiva insatser från polisens och tullens sida, vilket minskar risken för upptäckt. Dessutom behåller många kulturföremål sitt värde över tid, vilket också minskar den ekonomiska risken. Kulturföremål kan stjälas, förvärvas genom illegal utgrävning eller smugglas ut ur eller in i ett land, och sedan säljas vidare i ett eller flera led via rent kriminella kanaler och gråzoner för att så småningom hamna på den legala marknaden där föremålet kan säljas för sitt fulla värde. Kulturarvsbrott handlar därför till stor del om ett möte mellan denna kriminalitet och legala marknader (Brå 2006:2, Brå 2006:6).

Del I

Kulturarvsbrottens mekanismer

I bokens första del går vi igenom olika aktörer som hanterar kulturföremål, exempelvis museer, kyrkor och antikvariat, och dessa aktörers utsatthet för stölder. Härfter utgår vi i stället från olika kategorier av kulturobjekt och hur de är föremål för olika brott. Marknadens roll för brottsligheten behandlas också.

Del I avslutas med hur var och en kan medverka till att kulturarvsbrotten minskar och hur vi kan informera oss om kulturarvet genom internet.

Stölder från institutioner och handlare

Historien är full av kända kupper med krigsbyten som då de togs ansågs legitima men som i dag skulle bli omtalade som kulturarvsbrott. Ett exempel är när svenskarna år 1648, i slutet av 30-åriga kriget, plundrade Prag och lade beslag på Silverbibeln (den finns nu på Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek) och Djävulsbibeln (nu på Kungl. biblioteket). Långt senare, år 1995, blev Silverbibeln återigen bortförd, genom en stöld från Carolina Rediviva (Nylén, 1997). Den återfanns oskadd och återbördades till biblioteket. Djävulsbibeln finns i dag kvar trots att Kungl. biblioteket nyligen blivit utsatt för systematiska stölder av gamla böcker (Repo, 2007). Den så kallade KB-männens stölder beskrivs i bokens andra del. Där finns även en berättelse om tjuvar som skar ut gamla kartor ur atlas. Moderna museer blev år 1993 utsatt för en mycket spektakulär ruffkupp när gärningspersoner tog sig in genom taket och stal konstverk för enorma värden, något som väckte stor uppmärksamhet i medier världen över (Sundelin, 2002). Så småningom kom de flesta konstverken tillrätta; även denna kupp

och utredningen av den finns återgiven i del 2.

Vid sidan av spektakulära kupper finns också en vardagsbrottslighet på kulturarvsområdet. Bortom fiktionen och tidningarnas rubriker är stölder ett reellt problem. Av de verksamheter som hanterar kulturföremål hade var femte förlorat kulturföremål under femårsperioden 2000–2004⁴. Diagram 1 visar utsattheten inom olika sektorer. Nio av tio som utsatts för stöld har gjort en polisanmälan om detta. Fler museer

⁴ Som nämndes i det tidigare avsnittet publicerade Brå år 2006 en rapport om utsattheten för kulturarvsbrott i Norden (Sverige, Norge, Danmark och Finland). De siffror som presenteras i detta avsnitt kommer från den svenska delen av den undersökningen, om inget annat anges. Den enkät som genomfördes inom ramen för den nordiska studien besvarades av totalt 1 089 svenska respondenter, varav 653 var kyrkliga samfundigheter och resten var fördelade på de olika aktörstyperna som finns med i diagram 1. I urvalet fanns också ett universitet och tre transportbolag, men de var för få för att inkluderas. Ingen av dem hade heller utsatts för någon stöld. De studier som har gjorts har inte omfattat privata hem, som också kan också utgöra måltavlor för stölder av kulturföremål. Inom ramen för studien genomfördes också närmare 100 intervjuer. Bland dem som intervjuades fanns de ovannämnda aktörerna, samt poliser och andra med erfarenhet av säkerhet hos kulturinstitutioner. Även interner med erfarenhet av kulturarvsbrott intervjuades.

Förluster av kulturföremål från olika verksamheter

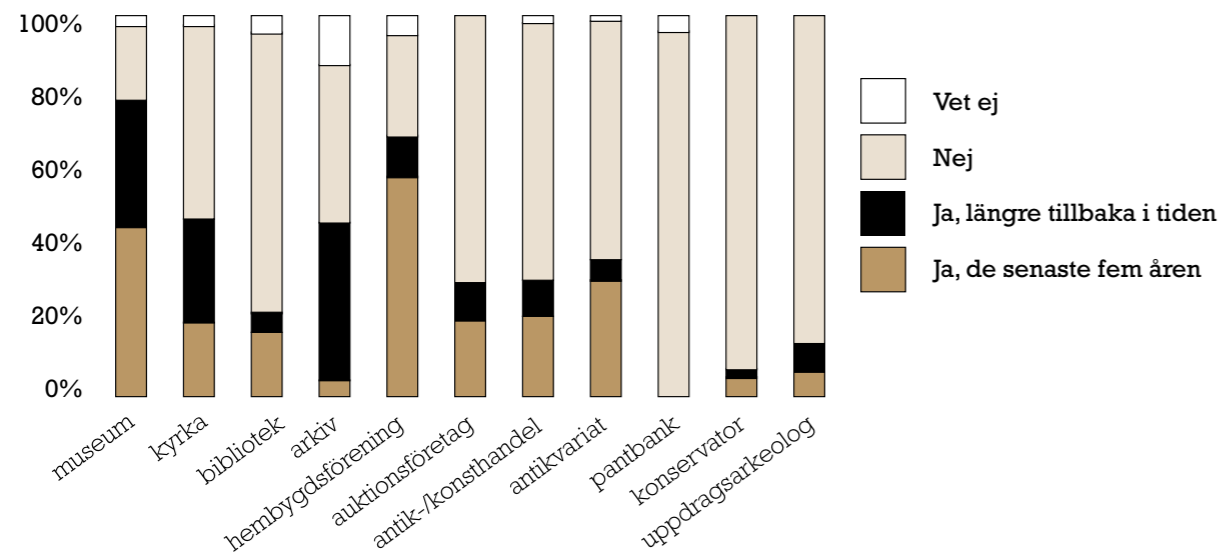

Diagram 1. Diagrammet visar hur stor andel av aktörerna inom olika områden som uppger att det försvunnit kulturföremål från den egna verksamheten. Svartalernativet ”Ja, de senaste fem åren” avser åren 2000–2004. Bland dem som besvarat enkäten fanns även ett universitet och tre transportföretag. Ingen av dem hade förlorat något kulturföremål.

och hembygdsföreningar har utsatts, jämfört med andra typer av verksamheter. Under femårsperioden hade kulturföremål försvunnit från knappt hälften av museerna och drygt hälften av hembygdsföreningarna. Kyrkorna, auktionsföretagen och antik- och konsthandeln ligger runt genomsnittet där cirka var femte utsatts för förlust, medan nästan var tredje antikvariat drabbats. Stölderna från olika typer av institutioner och aktörer skiljer sig åt både i fråga om vilka föremål som stjäls och hur stölderna går till.

Kulturföremål är i olika grad utsatta för brott, beroende på en rad faktorer som hur väl de skyddas, hur lätta de är att föra bort, det pris någon är beredd att betala etc. (se Clarke, 1999). Guld och silver har alltid varit eftertraktat av tjuvar och många kyrkor har genom århundraden drabbats av

silverstölder, som i kapitlet ”Kyrksilvret” i Fritiof Nilsson Piratens *Bombi Bitt och jag*. Vad som stjäls från olika aktörer är givetvis beroende av vilka föremål som hanteras inom ramen för respektive aktörs verksamhet, men också av hur föremålen hanteras och hur verksamheten är organiserad. En privat kommersiell aktör som ett auktionshus kan tänkas ha större möjligheter att hantera föremål på ett säkert sätt än ett mindre offentligfinansierat museum som strävar efter att hålla föremålen tillgängliga för allmänheten.

Museer

Museer kan vara av mycket olika slag – från specialmuseer som bara har öppet några timmar i veckan och drivs av ideella krafter till centralmuseer med

stora samlingar och egen forskning. I Sverige finns cirka 1 500 museer, varav de flesta är små verksamheter. Kulturrådet listar 255 museer i sin officiella statistik från år 2006 (Kulturrådet, 2007). De kan vara i statlig, kommunal, privat eller annan regi. Trots olikheterna finns det villkor som är gemensamma för de flesta museers verksamhet. Ett sådant är syftet med verksamheten – att med utgångspunkt i samlingar av föremål förmedla kunskap, vanligen genom utställningar där besökare får se och uppleva föremål. Ett annat är att de föremål som visas inte är till salu, utan tvärtom ofta valts ut för att bevaras. Föremålen kan ha inkluderats i samlingarna på olika grunder, kanske för att de är unika eller bara representativa för en viss företeelse. Många museer upplever ett dilemma; å ena sidan ska samlingarna vara tillgängliga för besökare, å andra ska de skyddas från såväl stöld som annan skada.

Museer är den typ av kulturinstitution som är mest utsatt för stölder. Närmare 8 av 10 museer⁵ har någon gång blivit av med ett eller flera kulturföremål. Under ett år kan man räkna med att fler än var tionde museum förlorar kulturföremål genom stölder. I huvudsak är det fråga om stölder som inte kräver inbrott, även om inbrott också förekommer.

Det är lätt att tro att museistölder handlar om välplanerade kupper där larmsystem forceras under nattliga räder. I verkligheten är den typen av angrepp sällsynt. Mest vanligt är att föremål stjäls under dagtid, då museerna är bemannade. De flesta museer uppger att föremål har stulits från själva utställningarna, mindre vanligt är stölder från lagerutrymmen och magasin. Här bör framhållas att det sannolikt är mycket svårare att upptäcka stölder från lager och magasin; sådana stölder kan därför vara mycket vanligare än vad dessa uppgifter ger sken av. Stölderna rör oftast olika typer av *bruksföremål* och *konsthantverk*. *Konst* är också

en mycket utsatt kategori – fler än var tredje museum som förlorat kulturföremål har förlorat något konstverk. Andra typer av föremål som försvinner är *vapen*, *skulpturer*, *forntyd* och *ädelmetallföremål*. Många museer bedömer att det som stjäls är samlarobjekt och att brotten begås med ekonomisk vinning som motiv. Det gäller troligen det fall som en intervjuperson berättade om: ägaren till en antikhandel stal en dyrbar skulptur från ett museum och sålde den sedan till en kund i Amerika. Den stölden blev så småningom uppklarad och museet fick tillbaka sin skulptur.

I de flesta fall är det okänt vem som ligger bakom ett föremåls försvinnande, men då konkreta misstankar finns handlar de ofta om besökare eller inbrottstjuvar (runt 35 procent uppger att en besökare respektive inbrottstjuv fört bort föremål). En relativt stor andel (15 procent) av museerna uppger också att en anställd legat bakom att föremål försvunnit. Insiderstölder är ofta ett underskattat problem. I vår allmänna föreställning kommer gärningspersonen ofta som en tjuv om natten, men i själva verket kan det lika gärna vara någon som är anställd på museet. I en intervju nämns ett exempel där en anställd stulit smycken och sålt till en person utomlands.

Nästan alla (95 procent) museer som drabbats av stöld har anmält detta till polisen. Däremot vill många museer, i likhet med många företag och myndigheter, gärna tona ned uppmärksamheten kring de stölder som sker. En stöld kan ge intryck av en sårbar organisation och ledningen kan därför bedöma att förtroendet kan skadas om brottet blir allmänt känt. Ett exempel på en liknande problematik gavs i en av intervjuerna: Ett museum hade drabbats av ett inbrott och blivit bestulet på målningar i miljonklassen. Stölden anmäldes till polisen, men museet ville inte lämna ut bilder på det som stulits, utan lämnade först bara en lista över det saknade godset. Det är oklart vad museets tvekan grundades på, men klart är att sådan betänksamhet kan försvåra och fördröja polisens utredning.

⁵ Uppgifterna bygger på svaren från de 88 svenska museer som besvarade den nordiska enkätundersökningen.

Den bild som tonar fram är att många museistölder är tillfällesbrott där besökare stjälar oskyddade föremål från visningarna. Det kan röra sig om en plötslig impuls hos en i övrigt laglydig besökare, eller en mer aktiv tjuv som sökt upp stöldtillfället i hopp om att kunna omvandla föremålet till snabba pengar. Det finns också de som bara vill komma åt en ”souvenir” att ta med hem. Den här typen av stölder är mindre kvalificerade och föremålen är sällan av något högre ekonomiskt värde, men kan ändå vara kulturhistoriskt värdefulla. En intern med erfarenhet av kulturarvsrelaterade brott menar att museerna ofta har dåliga säkerhetsarrangemang kring sina utställningar, vilket gör stölderna enkla att genomföra.

Ibland får de drabbade museerna reda på vart stulna föremål tagit vägen (20 av de 67 som besvarade frågan visste vart något föremål tagit vägen). Föremålen försvinner sällan särskilt långt utan dyker ofta upp på lokala marknader i form av loppmarknad, antikhandel eller auktion. Det händer också att föremål förs utomlands för att säljas, något som tyder på att stölden varit mer planerad och grundad på viss kunskap om antikmarknaden.

När Hågaspannet, ett guldpläterat och glasögonformat bronsspanne, stals från Historiska museet år 1986 hoppades man till en början att någon ”galen samlare” låg bakom, så att spannet någon gång skulle kunna dyka upp igen. Spannet var en viktig del av Hågafyndet från det som visade sig vara en furste- eller hövdingagrav från bronsåldern. Hågahögen eller Kung Björns hög är belägen strax utanför Uppsala och grävdes ut åren 1902–1903. Tyvärr visade det sig att stölden snarare var en tillfällesstöld – tjuven hade lyckats öppna montern men antagligen blivit skrämmd och bara rafsat åt sig det som såg dyrbarast ut. Delar av spannet återfanns efter några månader i närheten av museet, där det legat på backen och utsatts för vinterslask och trafik. Gärningspersonen hade brutit sönder spannet och troligen besviket konstaterat att spannet inte var gediget guld och då enbart skalat av guldbeläggningen och

lämnat resten av spannet åt sitt öde (Lamm, 1989). Historien visar att även en tillfällesstöld kan orsaka stor skada.

Annons- och auktionssajter på internet gör det enkelt att sälja saker till utlandet och på så sätt nå en mycket större krets av potentiella köpare, men publiciteten innebär också att föremål kan identifieras av museer och polis. Den spanske kyrktjuvens fall blev ett processionskrucifix som lades ut till försäljning på internet. I andra förundersökningar om stölder finns exempel på att tjuvar rest utomlands för att hos antikhandlare och auktionshus sälja kulturföremål som stulits i Sverige.

Stölder i samband med arkeologiska undersökningar

Arkeologiska undersökningar, ”utgrävningar”, utförs i dag främst med anledning av att ett område ska exploateras, exempelvis för bostäder eller vägar. Den som är ansvarig för arbetet är enligt lagen skyldig att samråda med Länsstyrelsen om någon fast fornlämning kan komma att beröras. Det kan då bli fråga om att genomföra en *särskild utredning*, en *arkeologisk förundersökning*, eller en *särskild undersökning*. Länsstyrelsen bestämmer vem som ska få uppdraget att göra de arkeologiska undersökningarna. Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har en egen avdelning för arkeologiska undersökningar med regionala kontor för den arkeologiska uppdragsverksamheten (UV) och de flesta läns museer har uppdragsarkeologisk verksamhet. Vid sidan av dessa aktörer finns även fristående undersökare i form av privata företag som kan tilldelas uppdrag.

Årligen fattar länsstyrelserna 1 500–2 000 beslut om arkeologiska uppdrag. De allra flesta uppdrag handlar om mindre undersökningar till kostnader som understiger ett prisbasbelopp. Cirka 5 procent av besluten rör uppdrag till ett värde av mer än 10 prisbasbelopp, och i dessa fall kan det bli fråga om upphandling och urval av arkeologisk undersökare (Riksdagens revisorer, 2002/03:3, s. 68–69).

Undersökningarna ska i de allra flesta fall bekostas av exploatören, även om vissa undantag finns. Det betyder att det kan vara svårt att besluta om undersökningar som är mer omfattande än vad som är nödvändigt med anledning av den aktuella exploateringen. Det kan innebära att viktiga forskningstillfällen går förlorade (se Mitthögskolan, 2003), samtidigt som brott underlättas då det i anslutning till undersökta och exploaterade områden finns blottlagda delar av fornlämningar. En annan viktig aspekt av det här förfarandet är att det kan skapa legitimitetsproblem – varför får inte privatpersoner söka efter fornfynd vid fornlämningsområden som varken ska undersökas eller bevaras? De flesta arkeologiska undersökningar omfattar endast en del av den berörda fornlämningen medan resten schaktas bort.

I den nordiska enkätstudien var det endast två av 15 svenska uppdragsarkeologer⁶ som uppgav att det någon gång försvunnit kulturföremål från deras verksamhet. I det ena fallet hade någon grävt och tagit fynd ur marken, i det andra fallet hade någon brutit sig in där fynden förvarades och stulit föremål. Den arkeolog som uppgav att någon olovligt grävt efter fynd på undersökningsområdet gjorde inte någon polisanmälan utan anmälde i stället händelsen till Länsstyrelsen. Dessa brott har genomförts i samband med utgrävningar, vilket innebär att någon kontinuerligt uppehållit sig vid fornlämningen och därmed haft möjlighet att upptäcka brottet. Hur många fornlämningar som plundras på föremål i andra sammanhang utan att det någonsin upptäcks är svårt att säga. Enskilda arkeologer menar att det är ett mycket stort problem, medan få tillsynsmyndigheter menar att det är ett problem av någon större omfattning (Brå 2007:5). De stora svårigheterna ligger i att upptäcka brotten, eller kanske snarare upptäcka dem i tid och dessutom koppla en gärningsperson till dem.

⁶ I den nordiska studien tillfrågades 18 svenska arkeologer eller företag med uppdragsverksamhet om att delta, varav 15 svarade.

Fyndbrott/fornminnesbrott i andra sammanhang

En pågående arkeologisk undersökning är ett lämpligt brottstillfälle för den som inte har så stora kunskaper i arkeologi, eftersom den tydligt visar att området är intressant. Mer motiverade och kunliga gärningspersoner letar själv upp arkeologiskt intressanta platser. FMIS, det digitala fornminnesinformationssystemet som förvaltas av Riksantikvarieämbetet, innehåller information om 1,7 miljoner fasta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar, registrerade på 600 000 platser i landet (RAÄ, 2008). Hur många fornlämningar som ännu inte upptäckts är omöjligt att säga. Även om inte alla lämningar är av sådan art att det skulle vara möjligt att göra intressanta fynd i anslutning till dem, är det uppenbart att det finns många objekt som skulle kunna utsättas för brottsförsök i form av fyndjakt med hjälp av metallsökare. Fornlämningarna ligger dessutom ofta avsidet och är svåra att övervaka. En motiverad gärningsperson bör därmed inte ha några stora problem att hitta lämpliga brottstillfällen.

I undersökningen *Brott under ytan* (Brå 2007:5) var frågeställningen bredare än i den nordiska undersökningen. Den fråga som gällde stölder av fornfynd tog där sikte på kännedom om händelser som kunde vara fyndbrott, oavsett om de misstänkta brotten blivit utredda och oavsett om händelserna haft samband med verksamheterna hos de aktörer som besvarade enkäten. Av 20 länsstyrelser, 19 läns museer, 10 uppdragsarkeologer samt ett antal hembygdsföreningar uppgav 9 att de kände till ett eller flera misstänkta fyndbrott. Tillsammans kände de till 28 misstänkta fall som inträffat åren 2001–2005. Undersökningen omfattade även *åverkansbrott* som skadegörelse och rubbning av fornlämningar. Bland länsstyrelserna, som är tillsynsmyndighet när det gäller efterlevnaden av kulturminneslagen, är det två som uppger kännedom om misstänkta fyndbrott (11 på Gotland och 1 i Norrbotten) och 18 som känner till misstänkta åverkansbrott (totalt 235) under åren 2001–2005. Av de 12 misstänkta fyndbrotten hade

8 anmälts till polis, medan en mycket lägre andel av de misstänkta åverkansbrotten, 38 av de 235, hade polisanmälts. De fåtaliga uppdragsarkeologer som ingick i undersökningen hade under samma period fått kännedom om totalt 5 misstänkta fyndbrott och 73 misstänkta åverkansbrott. De åverkansbrott som upptäckts har många gånger begåtts i samband med olika typer av exploateringar, vilket ofta kräver vissa myndighetskontakter och därigenom innebär en mer aktiv tillsyn från myndigheternas sida. Det kan förklara varför det finns en större kännedom om åverkansbrott än fyndbrott.

Fornlämningarnas utsatthet för brott behandlas närmare i avsnittet om fornlämningar och fornfynd.

Stölder från hembygdsföreningar

Hembygdsföreningar är ideella föreningar vars verksamhet kretsar kring den lokala bygdens historia. Många hembygds museer och hembygdsföreningar bildades runt förra sekelskiftet (Sundin, 2003). Redan på stormaktstiden fanns ett stort intresse för regionala särdrag, som sedan utvecklades starkt under 1800-talet i och med romantikens intresse för folket och nationen. Med industrialismen och de förändringar som den ökade rörlighet den förde med sig växte intresset för den egna bygden hos lokalbefolkningarna (Sundin, 2003). Tidigare var det främst ett politiskt och akademiskt intresse. I museer eller hembygdsgårdar förvaltar många föreningar olika typer av kulturföremål med anknytning till traktens historia, exempelvis fornfynd eller bruksföremål. Det finns i Sverige ett par tusen sådana arbetslivsmuseer och hembygdsgårdar (Dir. 2007:22).

Två av tre hembygdsföreningar⁷ har förlorat kulturföremål, vanligen genom inbrott och ibland genom andra stölder. Det rör sig dessutom om stora tillgrepp där många föremål försvinner samtidigt.

⁷ I den nordiska studien skickades enkäten till 62 hembygdsföreningar, varav 52 besvarade enkäten.

En rimlig förklaring till hembygdsföreningarnas utsatthet är bristande säkerhet beroende på knappa resurser. Många gårdar och museer är dessutom avsidat belägna och har begränsade öppet- och bemanningstider, vilket gör att inbrottstjuvar kan arbeta relativt ostört, i synnerhet nattetid då de flesta stölder äger rum.

Ofta stjäls vardagsföremål som ljusstakar, hushållsredskap och verktyg. Möbler, fornfynd, föremål av silver och andra ädelmetaller och vapen är också eftertraktade som stöldgods. Det handlar sällan om föremål av särskilt högt ekonomiskt värde, utan snarare om samlarobjekt med höga kulturhistoriska värden. Enligt föreningarna själva rör det sig om föremål som är enkla att stjäla och lätta att sälja. Två av tre drabbade föreningar uppger att föremål stulits i samband med inbrott, medan drygt var tionde förening tror att föremål kan ha stulits av besökare. Ett par föreningar tror att en organiserad liga kan ligga bakom stölderna, medan en av fyra föreningar har utsatts för förluster utan att ha någon uppfattning om vem som ligger bakom. Jämfört med andra aktörer inom kulturområdet, är det relativt få (drygt 40 procent) hembygdsföreningar som tror att ekonomisk vinning ligger bakom brotten. Drygt hälften säger sig dock inte ha någon uppfattning alls om motiven bakom stölderna, medan nästan var tionde tror att föremål stulits för en samlares räkning.

Sammantaget innebär stölder från hembygdsföreningar stora kulturhistoriska förluster för bygden. Nästan alla hembygdsföreningar som utsatts för stölder av kulturföremål har anmält detta till polisen. Den högre säkerhet som hade kunnat förebygga stölderna är i många fall för dyr för föreningarna.

Konservatorer

Konservatorer är ofta specialiserade inom ett visst område, till exempel papper, måleri, textil eller sten. Konserveringsarbetet är viktigt för att så långt det går förhindra att material bryts ned eller skadas av miljön. De större museerna kan ha egna konserva-

torer anställda, men många konservatorer arbetar också som egna företagare med egna verkstäder eller ateljéer. I den nordiska enkätstudien svarade 70 av 86 tillfrågade svenska konservatorer.

Få konservatorer har utsatts för stölder av kulturföremål. Endast fem konservatorer (7 procent) har någon gång förlorat något kulturföremål. Dessa har alla någon gång blivit utsatta för en regelrätt stöld, någon har även drabbats av inbrott och två har också förlorat kulturföremål under oklara omständigheter. De försvunna föremålen tillhör flera olika kategorier som konst, skulpturer, fornfynd, möbler, smycken, kyrkliga inventarier etc., vilket speglar konservatorernas breda verksamhetsområde. Föremålen som försvunnit har främst haft det gemensamt att de varit lätta att stjäla, enligt fyra av de fem konservatorer som drabbats. Två av dessa vet också vart något försvunnet kulturföremål tagit vägen, varav en uppger att föremål hamnat på ett auktionshus.

Antik- och konsthandeln

Många av de svenska konst- och antikhandlarna är organiserade i de två förbunden Sveriges konst- och antikhandlareförening och Förenade konst- och antikhandlare. Tillsammans hade de år 2007 runt 140 medlemmar. När Brå genomförde den nordiska enkätstudien var totalt 128 handlare medlem i något av dessa förbund och samtliga dessa medlemmar erbjöds att svara på enkäten. Av dessa valde 93 att delta (svarsfrekvens 73 procent). Föremål hade försvunnit från drygt var femte handlare under femårsperioden 2000–2004. Ytterligare några hade förlorat föremål längre tillbaka i tiden, vilket innebär att cirka en tredjedel av alla handlare i studien någon gång förlorat något kulturföremål. Oftast rör det sig om stöld eller inbrottsstöld, men någon har även blivit utsatt för rån. De vanliga stölderna sker dagtid när butikerna är öppna, medan inbrotten givetvis sker när butikerna är stängda och obemänskade och då företrädesvis nattetid.

Varje år försvinner föremål från runt 10 procent

av handlarna och det verkar vara så att några handlare är mer utsatta än andra; ett fåtal drabbas flera gånger varje år. Det rör sig om enstaka föremål som försvinner varje gång, med undantag för ett par tillfällen som sticker ut. År 2003 förlorar exempelvis en handlare vid ett tillfälle hela 100 föremål. Föremål av silver och andra ädelmetaller, ljusstakar samt föremål i keramik, glas och porslin hör till de kategorier av föremål som mer frekvent försvinner från handlarna. Risken för denna typ av föremål hänger sannolikt samman med att deras format gör dem relativt enkla att bära med sig, men också med att föremålen är åtkomliga genom att de finns framme i butiken. En handlare som blivit bestulen på ett glaskonstverk konstaterade att det är ett föremål som är ”lättare att gå ut ur butiken med än en tavla. Kanske lättare att sälja också.” I intervjuer berättar handlare att de mer dyrbara föremålen förvaras utom synhåll. Gemensamt för de föremål som försvinner är att de bedöms som lätta att sälja, men i viss utsträckning också att de har ett högt ekonomiskt värde och utgör samlarobjekt. I många fall handlar det om att de helt enkelt är lätta att stjäla.

Drygt hälften av de utsatta handlarna uppger att besökare tagit föremål. I ett par intervjuer berättar antikhandlare att de blivit bestulna av kunder de känner till. En konsthandlare berättade i en intervju att han återfunnit ett stulet konstverk i en kollegas galleri och gjort upp i godo med denne. Tjuven, en inom branschen välkänd konstköpare, kontaktades inte och någon anmälan gjordes inte heller. Var femte antik- och konsthandlare har drabbats av inbrotts-tjuvar och lika många har drabbats av förluster utan att ha en uppfattning om vilken typ av gärningsperson som legat bakom. Två av de 28 drabbade handlarna bedömer att gärningspersonerna tillhört en organiserad liga och två andra uppger att anställda har legat bakom stölder. Det är vanligt att ekonomisk vinning uppfattas som det bakomliggande motivet, men i många fall anses motivet svårbedömt, vilket kanske främst gäller stölder av föremål som är lätta att stjäla men inte så lätta att sälja till ett bra pris.

Det är ovanligt att föremålen kommer tillrätta eller att handlarna vet vart de har tagit vägen.

En intervjuad konsthandlare hade under sina verksamma år drabbats av två inbrott. Vid båda tillfällena tog sig tjuvarna in nattetid och stal ett par tavlor i närheten av skyltfönstret. Värdet på det som stals beräknades båda gångerna till 40 000–50 000 kronor. Stölderna polisanmälades och försäkringsbolaget betalade ut ersättning till handlaren. De stulna föremålen återfanns aldrig – ett relativt typiskt fall av stöld från konsthandlare.

Fyra av fem antik- och konsthandlare uppger att stölder har polisanmälts. En handlare berättade i en intervju att han hade anmält en stöld där han misstänkte en tidigare kund. Han upplevde att polisen hade visat svagt intresse trots att han hade lämnat namnet på den misstänkta gärningspersonen.

De mesta tyder på att konst- och antikhandlare utsätts för både tillfällesbrott där tjuven stjälar mindre föremål som ”ser dyrbara ut” och ligger åtkomliga och mer planerade tillslag där gärningspersonerna är ute efter särskilda objekt. En intervjuad antikhandlare berättade om ett par inbrott som han uppfattade som beställningsjobb. Vid första inbrottet stals en relativt dyr tavla, men vid nästa inbrott stals en tavla som inte var särskilt värdefull. Vid det tillfället fanns inga dyrbara tavlor i fönstret och antikhandlaren trodde att tjuven egentligen haft för avsikt att stjäla en helt annan tavla. Flera intervjuer tyder på att branschen generellt har problem med låg säkerhet.

En person som tidigare varit anställd i en antikaffär berättade i en intervju om vad personen menade var urusla rutiner. Butiken var relativt ofta drabbad av stölder, men de polisanmälades aldrig. Det var också svårt att hålla uppsikt i lokalen och det var allmänt dålig ordning. Enligt intervjupersonen hände det att pengar gömdes under mattan och det fanns ingen kassaapparat i butiken. Det som berättas ger bilden av att antikhandlaren själv hade ett och annat att dölja för polisen, vilket kan ha varit anledningen till att stölder inte togs på större allvar. Inte ens när en anställd misstänktes ha stu-

lit ett dyrbart smycke reagerade ägaren utan lät det hela bero. I den aktuella butiken förekom ofta falsk konst, som intervjupersonen trodde såldes på mindre auktioner runt om i landet.

Bibliotek

I Sverige finns ett ganska litet antal större regions- eller universitetsbibliotek som förfogar över mer värdefulla äldre böcker och kartor, men unika verk kan också finnas vid mindre institutioner. Inte minst gäller det bibliotek vid läroverken. De svenska stölderna av Newtons *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*, utgiven år 1687, illustrerar detta väl; exemplar av boken har funnits såväl på Carolina Rediviva (Uppsala universitetsbibliotek) och i Kungliga Ingenjörsvetenskapsakademins bibliotek som på en gymnasieskolas bibliotek på Gotland. Exemplaret från Uppsala stals redan på 1960-talet och dök upp till försäljning på auktionshuset Christie's i New York år 2004 och klubbades då för närmare 800 000 kronor. Man menade att brottet var preskriberat och att det därför inte fanns några hinder för försäljningen (Dahlman, 2004). Exemplaret från Gotland stals i slutet av 1990-talet och köptes senare på Sotheby's i England av en svensk samlare. Köparen behöll boken när omständigheterna kring stölden uppdagades, men skolan blev ersatt i pengar. ”Och eftersom de inte ens vet vad de har i sina samlingar, ansågs det bättre att jag behöll den”, förklarade köparen i en tidningsintervju (Dahlman, 2004). Samma tjuv stal exemplaret från Ingenjörsvetenskapsakademien, som dock fick tillbaka sitt exemplar. Fallen finns återgivna i berättelsen om *Principia Mathematica* i del 2.

Av de svenska bibliotek som deltog i Brå:s studie har 4 av 18 någon gång blivit av med kulturföremål, en något lägre andel än det nordiska genomsnittet⁸.

⁸ Uppgifterna bygger på den enkätstudie som genomfördes i Sverige, Norge, Danmark och Finland år 2005. Av de 120 nordiska bibliotek som besvarade enkäten hade 32 någon gång förlorat kulturföremål.

Alla fyra har råkat ut för stölder, men två av dem uppger också att kulturföremål försvunnit under oklara omständigheter. Under åren 2002–2004 har dessa fyra bibliotek blivit av med kulturföremål vid totalt 12 tillfällen. Bibliotekens samlingar kan vara svårinventerade på grund av det stora antalet volymer och det kan därför dröja flera år innan någon upptäcker att en bok saknas. Särskilt besvärligt blir det om samlingen inte katalogiserats digitalt och tjuven även plockat bort bokens katalogkort. Den så kallade KB-mannen gick tillväga på detta sätt för att röja undan spåren efter bokstölderna (Repo, 2007; Thomas, 2006). Fallet finns beskrivet i en berättelse i del 2).

Ibland är det oklart om en bok verkligen är borta eller om den bara blivit felplacerad. Det är därför inte konstigt att bara två av de fyra biblioteken kan säga något om dag och tid för när böcker stulits eller på annat sätt försvunnit. Precis som i övriga Norden har föremålen i dessa fall försvunnit när biblioteken varit öppna och bemannade. I fallet med de båda stölderna av Newtons *Principia Mathematica* upptäcktes inte stölderna av biblioteken själva, utan av utomstående som sedan tipsade biblioteken.

De föremål som försvinner är naturligtvis främst böcker, men också kartor, från 1500–1800-talen. Tre av fyra bibliotek uppger att böcker försvunnit från en läsesal eller öppen samling, men lika många bibliotek har förlorat böcker från magasin eller annan typ av lager. Tre av biblioteken menar att en besökare legat bakom att föremål försvunnit, men besökare har sällan tillgång till magasinutrymmen. I detta således ligger en aspekt av biblioteksstölderna som i någon mån skiljer dem från många andra kulturarvsbrott – den höga frekvensen av insiderbrott. I det lilla svenska urvalet uppger två av fyra bestulna bibliotek att en anställd legat bakom att böcker försvunnit. Det är svårt att dra långtgående slutsatser på ett så litet urval, men i intervjumaterialet finns mycket som tyder på att insiderbrott kan vara ett betydande problem när det gäller stölder av värde-

fulla äldre böcker från bibliotek. Intervjupersoner har också berättat att åtskilliga insiderstölder tystats ned eftersom man uppfattat händelserna som känsliga.

Böcker, kartor och andra äldre dokument är ett relativt litet expertområde och få personer har kunskap om de mer ovanliga och dyrbara verken, och än färre har tillgång till dem. I vissa positioner är personerna höjda över alla misstankar, som fallet var med den så kallade KB-mannen i egenskap av enhetschef på Kungl. biblioteket. I Danmark uppdagades år 2003 ett liknande fall vid det Kongelige Bibliotek, där en anställd under en lång rad år stal en stor mängd unika verk (se Korsgaard och Surrugue, 2005). Stölderna började på 1970-talet men först år 2003 dök en bok upp på marknaden och saken avslöjades då auktionshuset Christie's i London kontaktade biblioteket angående en bok som lämnats in. Internationellt finns en rad andra fall av insiderstölder från bibliotek.

Tre av de fyra biblioteken vet vart något försvunnet föremål har tagit vägen, och uppger att föremål hamnat i England, Tyskland och Österrike. Föremål har även dykt upp på auktioner i Sverige. Tre av fyra bibliotek som förlorat kulturföremål har anmält förlusten till polisen.

Biblioteksstölderna ger sammantaget intryck av att vara mer specialiserade än exempelvis stölderna från museer. En insiderposition, i kombination med otillräckliga inventeringar och i viss mån bristfällig kontroll, ger stora möjligheter att genomföra allvarliga stölder. Biblioteken förlorar sina mest värdefulla verk till tjuvar som vänder sig till en internationell marknad. Efterfrågan på kartor, gamla handskrifter, inkunabler (de tidigaste trycken) och andra äldre tryck är påtagligt internationell och inte begränsad till de olika tryckens språkområde eller ursprungs-länder. Särskilt böcker på de stora europeiska språken är eftertraktade internationellt.

”Det finns ett problem i Sverige med stölder av värdefulla böcker, kartor och manuskript.

Det är att de många gånger tystas ned. Det verkar inte som om institutionerna vill att det kommer ut. För ett tiotal år sedan stal en person värdefulla böcker på biblioteket och sålde dem vidare. Han upptäcktes men det hela tystades ned på något sätt. De flesta biblioteksstölder sker inifrån. Det är ofta personal som stjal. Det är därför det tystas ned.” (Bokhandlare)

Insiderstölder har varit ett stort problem även på amerikanska bibliotek och är ofta den självklara utgångspunkten när det upptäcks att värdefulla böcker eller andra dokument försvunnit från ett bibliotek (McDade, 2006). Precis som i Sverige är många institutioner angelägna om att hålla nere uppmärksamheten kring stölderna. Däremot är det inte insiderproblematiken som framhålls som främsta orsaken till detta, utan snarare rädslan att tappa donatorernas förtroende. Ytterligare en orsak till att inte uppmärksamma stölderna är att det skulle kunna ge tjuven kalla fötter och få honom eller henne att låta bli att försöka sälja stöldgodset, eller åtminstone välja en mycket mindre synlig kanal. Detta minskar i sin tur möjligheterna att det stulna kommer tillrätta, eftersom det oftast är vid försäljningstillfället som det återfinns (McDade 2006).

I flera intervjuer som rör bokstölder uttrycks förvåning över att biblioteken kan utsättas för så många stölder utan att dessa upptäcks eller upptäcks först efter mycket lång tid. Många intervjupersoner, både sådana som har erfarenhet från biblioteksvärlden och sådana som samlar eller handlar med böcker, nämner insiderbrottslighet när det gäller stölder från bibliotek och framhåller att det är för dålig säkerhet kring hanteringen av specialsamlingar. Efter de många uppmärksammade insiderstölderna från svenska bibliotek har dock säkerheten ökat vid bibliotek med värdefulla samlingar.

En bokhandlare menar att det är aningslöst av institutionerna att ge personer tillgång till dyrbara

böcker utan noggrannare kontroll. Han nämner en stöld i Uppsala, där tjuvarna hade beställt fram en bok till läsesalen och sedan lämnat in en annan bok. Värdet på den stulna boken kan ha varit så högt som två miljoner kronor. ”Inga kontroller görs för att få låna en bok. Kanske ska man ana oråd när [utländska besökare] kommer och vill titta på böcker för sådana värden”, menar han. En gång upptäckte han att någon bytt ut en karta värd en halv miljon kronor i en kartbok från 1400-talet som fanns på Kungl. biblioteket. Det ursprungliga kartbladet var utbytt mot ett reprotryck på gammalt papper. Han visste att biblioteket nyligen haft boken hos en bokbindare och spekulerade om att stölden kan ha skett i samband med detta.

En intervjuperson som arbetar på ett specialbibliotek berättar att det förekommer stölder från det bibliotek han arbetar vid, och bekräftar svårigheterna att upptäcka brotten. Ändå menar han att det största problemet är låntagare som inte lämnar tillbaka böcker. Biblioteket hade även råkat ut för att ett antal ovanliga dokument försvunnit när de var utlånade till en institution. Biblioteket hade påtalat riskerna med att förvara dokumenten öppet, men institutionen hade ändå låtit dem ligga i ett utrymme som var tillgängligt för allmänheten.

När en stöld väl upptäckts är det ofta svårt att bevisa hur mycket och vad som stulits. En intervjuperson nämner att böcker kan vara felplacerade, eller finnas på någons arbetsrum, vilket gör det svårt att dra någon säker slutsats om att en bok saknas. Som nyss nämnts manipulerade KB-mannen även katalogerna och röjde därmed undan möjligheten att upptäcka saknade böcker vid en enkel kontroll. Det var först vid en grundligare inventering, då flera register undersöktes, som det upptäcktes att registerkort saknades (Thomas, 2006). Andra problem är att samlingarna inte är fullständigt katalogiserade.

Antikvariat

Svenska antikvariatföreningen listar på sin hemsida drygt 60 medlemmar. De 62 svenska antikvariat som tillfrågades i Brå:s enkätstudie var alla medlemmar i föreningen och 39 av dem svarade. En tredjedel av dessa har någon gång förlorat kulturföremål, de flesta under den femårsperiod som föregick studien (år 2000–2004). För urvalet gäller att årligen drabbas ett av tio antikvariat av förluster. Liksom fallet är med antikhandlarna, verkar ett fåtal antikvariat vara mer utsatta än andra.

Föremål försvinner i huvudsak genom stölder, vanligen dagtid när antikvariaten är öppna och bemannade. En dryg tredjedel har även förlorat föremål under obemannad tid. I några av dessa fall har det rört sig om inbrott, medan omständigheterna i andra fall varit oklara.

De föremål som stjäls är främst böcker, som ju är vad antikvariat i första hand hanterar, men några antikvariat har även blivit av med konstföremål. Många stulna föremål beskrivs som samlarobjekt eller bedöms som lätta att sälja. Att de är lätta att stjäla och har ett högt ekonomiskt värde är annat som utmärker föremålen som försvinner.

Gärningspersonerna beskrivs i huvudsak som ”besökare”, det vill säga sådana som besökt antikvariaten som presumtiva kunder. De flesta stölder sker från butikslokalerna, men det händer också att föremål försvinner från visningar eller lagerutrymmen. I några fall har gärningspersonerna varit anställda eller inbrottsjuvar, i något fall bedöms en organiserad liga ha legat bakom. Ekonomisk vinning anses vara det vanligaste motivet, men vissa stölder misstänks vara utförda på beställning från samlare.

Nära en tredjedel av de drabbade antikvariaten har kännedom om vart något föremål tagit vägen. I intervjuer berättar flera ägare till antikvariat att böckerna dykt upp på andra antikvariat. Endast en dryg tredjedel av antikvariaten uppger att stölder har polisanmälts. Omständigheterna tyder på att antikvariaten råkar ut för många tillfällesstölder

– oplanerade stölder där gärningspersonen tar tillfället i akt i hopp om att kunna omvandla bytet till snabba pengar hos nästa antikvariat. Flera intervjupersoner berättar om hur narkotikamissbrukare har stulit böcker eller kommit in och velat sälja böcker. Det är tydligt att antikvariaten drabbas av en helt annan typ av stölder och en annan typ av gärningspersoner än de som biblioteken råkar ut för.

Flera personer som driver antikvariat har intervjuats. En av dem handlar mest med ”vanliga” böcker, det vill säga inte särskilt gamla eller värdefulla. Under årens lopp har han råkat ut för en del småstölder. Två personer återkom några gånger. Den ene stod utanför och dirigerade den andre att ta vissa böcker ur skyltfönstret. Det skedde när affären var tom på kunder och intervjupersonen tordes inte ingripa. Värdet på det stulna uppgick i regel till 1 000–2 000 kronor. En annan person kom flera gånger och stal psykologiböcker i en trunk för att sedan sälja till ett annat antikvariat. Intervjupersonen förstod vilket antikvariat det gällde och kontaktade ägaren, varpå stölderna upphörde. ”Tjuven såg alldaglig ut så jag tror att min kollega var i god tro.” Han hade också råkat ut för inbrott på lagret, varvid ett par böcker från 1700-talet hade försvunnit. Samtidigt hade andra värdefulla böcker lämnats kvar, så intervjupersonen hade svårt att bedöma om det rörde sig om en planerad stöld eller inte.

Apropå missbrukare som kommer in och vill sälja böcker säger en intervjuperson att det händer då och då, och att ”det gäller att hålla sig utanför sådant”. En annan antikvariatsföreståndare berättar att han ofta får sådana erbjudanden, men att han ”i regel” inte köper. ”Om man köper så kommer de tillbaka och man blir aldrig av med dem”, säger han.

Intervjuerna stärker också intrycket att få stölder polisanmäls. Inte heller polisanmäls de många erbjudanden om att köpa böcker som misstänks vara stulna. De förklaringar som ges i intervjuer handlar bland annat om att det är fråga om för låga värden eller att man tycker synd om tjuven.

Arkiv

Stölder från arkiv kan vara svåra att upptäcka, inte minst på grund av att varje enskild akt kan innehålla flera olika dokument som inte är individuellt registrerade eller förtecknade. Av den anledningen är det svårt för många arkiv att säkert säga att inget har försvunnit.

Endast ett av de 22 lands- och stadsarkiv som deltagit i Brå:s studier hade förlorat något kultur-föremål under åren 2000–2004, men räknar man in tidigare förluster har sammanlagt tio arkiv – nära hälften – förlorat kulturföremål. Sju arkiv beskriver försvinnandena som stöld, två uppger att föremål försvunnit under oklara omständigheter och i ett fall beskrivs händelsen som ett lån som inte återlämnats. När omständigheterna är kända gäller samma som för stölderna från museer och bibliotek – föremål försvinner under de tider som arkiven är öppna och bemannade. Man kan alltså säga att arkiv, museer och bibliotek erbjuder goda brottstillfällen samtidigt som de erbjuder sina tjänster. Föremålen försvinner vanligen från läse-/forskarsalen, men det händer också att föremål försvinner från magasinerna. I vissa fall vet man inte varifrån föremål har försvunnit – kanske rör det sig då om att man långt i efterhand upptäcker att något saknas i en akt, men att man inte vet när eller hur det har försvunnit. Oftast misstänker man att det är besökare som lagt beslag på de föremål som försvunnit, men två av de tio utsatta arkiven uppger att en anställd tagit föremål, och det får räknas som en ganska hög andel insiderbrott. Även det är en aspekt där arkivstölderna har stora likheter med stölderna från museer och bibliotek. Den relativt höga andelen insiderstölder kan möjligen bero på att anställda har bättre kunskaper än utomstående om vad som finns i de olika akterna. En annan förklaring är att de yrken som förekommer inom arkiv, bibliotek och museer i hög grad är ”intressedrivna” och det finns risk att gränsen mellan det yrkesmässiga och personliga engagemanget suddas ut. Hälften av de utsatta arkiven nämner ekonomisk vinning som ett

troligt bakomliggande motiv, men lika många säger sig inte veta vad motivet kan ha varit.

Bland de föremål som försvunnit från dessa arkiv finns förutom sådant som bara beskrivs som ”arkivmaterial” även *brev* – det äldsta från 1400-talet, en akvarellmålning, bortklippta *sigill* och *namnteckningar*. Ett högt ekonomiskt värde och att föremålen är samlarobjekt nämns av hälften av arkiven som gemensamma egenskaper hos de försvunna föremålen. Nära hälften av de drabbade arkiven (fyra av tio) vet vart föremålen har tagit vägen och minst två arkiv har återfunnit förlorade föremål hos auktionshus och på mässor. Att så pass många drabbade arkiv vet vart de stulna föremålen tagit vägen kan möjligen bero på att många stölder inte uppdagas förrän föremålen plötsligt dyker upp på fel ställe. I ett fall har föremålen hittats hemma hos den som stulit dem och i ett fall har föremålen återlämnats. Sju av tio arkiv som förlorat kulturföremål har gjort polisanmälan.

Konkreta arkivstölder omnämns i endast en intervju. Det är en före detta antikhandlare som berättar att en branschkollega ska ha varit inblandad i flera brott, bland annat stölder av inkunabelblad från ett arkiv. Stölden uppdagades och mannen dömdes för brottet, men vad som hände med bladen visste inte intervjupersonen.

Intervjupersoner har dock nämnt rykten om forskare som bygger upp egna små arkiv genom arkivstölder – man har svårt att släppa intressanta dokument och vill inte att andra ska få tillgång till dem.

Kyrkor

Kyrkans kanske viktigaste uppgift är att vara öppen för människor som söker sig dit, men tillgängligheten skapar också risker för de många symboliskt, kulturhistoriskt och ibland ekonomiskt värdefulla föremål som finns i kyrkans ägo.

Den nordiska enkätstudien omfattade samtliga samfälligheter och enskilda församlingar inom

Svenska kyrkan. Av totalt 886 tillfrågade samfälligheter svarade 653 (74 procent). Kyrkan är i hög grad utsatt för kulturarvsbrott, och det gäller inte enbart de norrlandskyrkor som drabbades av den spanska tjuven för några år sedan (se del 2). Hela 45 procent av alla kyrkor har någon gång förlorat kulturföremål; bara under femårsperioden 2000–2004 hade var femte kyrka förlorat något föremål. Under ett år kan man räkna med att ungefär fem procent av de svenska kyrkorna drabbas av stölder och andra förluster av kulturföremål.

Föremål försvinner i såväl inbrottsstölder som vanliga stölder. Brotten sker när kyrkan är obemannad, företrädesvis vardagar och nattetid, men stölder sker också dagtid när kyrkorna är öppna men obebakade. Föremålen har i huvudsak försvunnit från kyrkorum och sakristior, i mindre utsträckning från lagerlokaler, församlingshem och gravplatser. Brå:s studier har inte omfattat stölder från kyrkogårdar och begravningsplatser, men i medierna har det rapporterats om stölder av statyer och monument.

Den typ av föremål som flest kyrkor har förlorat är *silverföremål* (i första hand ljusstakar och ”kyrksilver”, exempelvis nattvardssilver) och föremål ur kategorin ”kyrkliga inventarier” – ofta *skulpturer* och *krucifix*. Ganska många uppger också att de förlorat föremål ur kategorin ”annat”, som bland annat rymmer *brudkronor* och *mässhakor*, men också *timglas*, *kormattor* och *kollektbössor*. Många kyrkor har också förlorat *skulpturer*. Relativt få kyrkor menar att de föremål som försvinner utmärker sig genom någon gemensam egenskap; en tredjedel av kyrkorna menar dock att de försvunna föremålen haft det gemensamt att de varit lätta att stjäla. Något färre menar att föremålen utmärkt sig genom ett högt kulturhistoriskt värde.

Många drabbade kyrkor menar att det är inbrottsstjuvar som legat bakom stölderna, men drygt hälften av kyrkorna har ingen uppfattning alls om gärningspersonerna. En av tio uppger att föremål stulits av besökare, en av tjugo tror att en organise-

rad liga har legat bakom stölderna. Uppfattningen om organiserade ligor kan ha varit mer utbredd när studien gjordes; enkäten genomfördes nämligen innan det avslöjades vem som låg bakom de många stölderna från kyrkor i Västernorrland. Den spanske kyrktjuven hade visserligen några kumpaner, men någon organiserad liga eller aktionsgrupp – som hans utpressningsbrev gav sken av – var det inte fråga om. Insiderbrott verkar inte vara vanligt i kyrkans värld, åtminstone är det i enkätstudien bara en kyrka som uppger att en anställd olovligen fört bort föremål. I en intervju berättas däremot om ett fall där en före detta arkeolog och antikvarie gjorde sig skyldig till en rad inbrottsstölder i kyrkor. En sådan yrkesbakgrund kan bidra med kunskap om lämpliga objekt och måltavlor och samtidigt ge visst skydd från misstankar.

De allra flesta kyrkor är oförstående inför motiven till att föremål stjåls, men ett antal kyrkor lyfter fram ”ekonomisk vinning” som motiv. Några menar att gärningspersonen varit ute efter en souvenir och ett fåtal tror att det rört sig om beställningsjobb eller haft med utpressning att göra – även den uppfattningen kan ha med den spanska tjuvens brott att göra, då han ju skickade brev med krav riktade till den svenska regeringen. Att beställningsjobb förekommer styrks av intervjuer, men det är svårt att säga hur utbrett det är. Några poliser berättade i en intervju om ett fall som tyder på att stölden kan ha varit ett beställningsjobb: I en kyrka stals en ljuskrona, dock inte den mest värdefulla. Man tror att tjuvarna hade fått i uppdrag att stjäla den mer dyrbara ljuskronan, och agerat utifrån instruktioner om var den skulle hänga. Tjuvarnas egna kunskaper var inte tillräckliga för att avgöra vilken ljuskrona som var mest värdefull och de upptäckte därför inte att ljuskronorna precis innan inbrottet hade fått byta plats. En av de inblandade tjuvarna berättade att den felaktiga ljuskronan dumpats i en sjö eftersom uppdragsgivaren inte ville befatta sig med den. Tjuven hade genomfört inbrott i ett flertal kyrkor för samma uppdragsgivare och polisen hade

misstankar om att uppdragsgivaren var en person i antikbranschen.

Nästan var femte kyrka uppger att man vet vart något stulet eller försvunnet kulturföremål tagit vägen. I relativt många av dessa fall har försvunna kulturföremål återlämnats eller återfunnits. Ibland har föremål dumpats inte långt från kyrkan, vilket tyder på mindre noggrant planerade stölder där man tagit föremål som varit lätta att stjäla men som sedan inte verkat tillräckliga intressanta eller värdefulla. I några fall har föremål identifierats på auktioner eller i antikhandeln utomlands. Polisanmälan om stöld har gjorts av 95 procent av de kyrkor som förlorat kulturföremål.

För att åstadkomma en rikstäckande förteckning över stulna föremål upprättade Svenska kyrkans Församlingsförbund år 2005 en särskild webbplats, www.stuleturkyrkan.nu, där stölder kunde anmälas tillsammans med information om de stulna föremålen (Svenska kyrkans Församlingsförbund, 2005). Webbplatsen har i dagsläget varit inaktiv en tid, men kommer framledes att drivas i regi av försäkringsbolaget Kyrkans Försäkring AB.

Det kan också nämnas att stölder utgör en mindre andel av de skadeärenden som rör kyrkor. I antal skador räknat dominerar saneringsärenden, medan bränder orsakar de största kostnaderna⁹.

Register och inventeringar

Fullständiga register över de föremål som finns i en verksamhet kan vara av central betydelse för att kunna styrka att en stöld har skett, liksom inventeringar enligt registren är viktiga för att stölder ska upptäckas. Av alla aktörer som hanterar kulturföremål har 85 procent register över föremålen, och runt hälften genomför inventeringar årligen eller oftare.

Bevarandeinstitutioner

Fyra av fem *arkiv* uppger att de har ett register över de kulturföremål som hanteras i verksamheten, men knappt hälften av dessa har endast ett ofullständigt register. Tre av fem genomför inventeringar, men hos de flesta görs detta mer sällan än vart femte år.

Endast hälften av *biblioteken* har en fullständig förteckning över sina kulturföremål, och närmare 30 procent uppger att de inte har någon förteckning alls. Det är svårt att tänka sig bibliotek utan någon form av register, så man bör kanske ställa sig aningen fundersam till hur frågan tolkats. Alla bibliotek torde ha register över bokbeståndet, så kanske har man tolkat frågan som om den gällde förekomsten av ett särskilt register över kulturhistoriskt mer värdefulla böcker och eventuella andra typer av kulturföremål som kan förekomma i verksamheten. Knappt 30 procent av biblioteken uppger att de kontrollerar att kulturföremålen finns kvar – hälften av dessa genomför kontroller varje månad, medan hälften gör det mer sällan än vart femte år. Det kan alltså finnas viss osäkerhet kring hur biblioteken tolkat frågorna i enkätundersökningen, men den bristande kontroll över kulturföremålen som det ändå ges sken av stämmer ganska bra med den bild som kommer fram i intervjuer och i fallbeskrivningar av bokstölder.

Närmare tre av fyra *hembygdsföreningar* har en fullständig förteckning över alla kulturföremål som föreningen förvaltar. Mindre än 10 procent har ingen förteckning alls.

Drygt 80 procent av hembygdsföreningarna genomför inventeringar av kulturföremålen. Lite mer än hälften av dessa inventerar varje år eller oftare, men relativt många – en dryg tredjedel – gör det mer sällan än vart femte år.

De allra flesta *kyrkor* har register över samtliga sina kulturföremål, i enlighet med kulturminneslagens krav på inventarieförteckning. Endast en knapp procent uppger att det inte finns något register alls, och knappt 9 procent har register över vissa, men inte alla, föremål. De allra flesta kyrkor, 93 procent,

kontrollerar sina inventarieförteckningar. Drygt 40 procent gör detta varje år eller oftare, medan ungefär lika många gör det så sällan som vart femte år eller mer sällan. I förhandlingarna om återlämnande av de stulna kyrkoföremål som återfunnits i Spanien har dessa förteckningar varit viktiga, men det har uppdragats att det finns stora brister. Riksantikvarieämbetet konstaterar i en rapport (RAÄ, opublikerat arbetsmaterial) att det finns församlingar som inte har uppdaterat sina inventarieförteckningar på hundra år och när de uppdateras är det många församlingar som låter bli att ge Länsstyrelsen en kopia, trots att det är ett lagstadgat krav (4 kap. 8 § KML).

Nästan alla *museer* har register över de kulturföremål som finns i verksamheten, och de flesta har också samtliga kulturföremål registrerade. Fler än nio av tio museer genomför också inventeringar, men hur frekvent detta görs varierar mycket. Det är nästan lika vanligt att kontroller görs årligen eller oftare, som att det görs var femte år eller mer sällan.

Kommersiella aktörer

Drygt hälften av *antik- och konsthandlarna* för register över samtliga föremål, men runt 30 procent har ingen aktuell förteckning över kulturföremål som hanteras. Ändå uppger 80 procent av antik- och konsthandlarna att de kontrollerar att föremålen finns kvar, och kontrollerna genomförs hos de flesta årligen eller ännu oftare. Hos *antikvariaten* ser det nästan likadant ut, med den enda skillnaden att en mindre andel har register över samtliga föremål.

Majoriteten av *auktionsföretagen* har en förteckning över alla kulturföremål som hanteras – 6 av 10 har samtliga föremål registrerade, 2 av 10 har några föremål registrerade. Bland *pantbankerna* uppger hälften att samtliga föremål finns registrerade, och hälften uppger att det inte förs något register alls över kulturföremålen i verksamheten. Pantbankernas uppgifter ger liksom bibliotekens svar upphov till en del funderingar kring hur frågorna har tol-

kats. Rimligen borde det finnas en förteckning över alla inlämnade panter. Kanske finns det hos vissa pantbanker egna inventarier som kan klassas som kulturföremål och det är dessa man har syftat på när frågan besvarats.

Tre av fyra *uppdragsarkeologer* uppger att det finns aktuella register över samtliga kulturföremål i verksamheten, övriga har inget register. Fyra av tio genomför inventeringar, varav de flesta gör det årligen eller oftare. När det gäller arbetet med utgrävningar uppgav 60 procent av uppdragsarkeologerna i den nordiska enkätundersökningen att föremål registreras samma dag som de hittas. Drygt 30 procent registrerar föremålen vid avslutad undersökning. Det finns också museer som arbetar med uppdragsarkeologi; bland dessa är det vanligare att föremål registreras först när utgrävningen avslutas.

⁹ Uppgifterna kommer från Kyrkans Försäkring AB, ett försäkringsbolag som ägs av Svenska kyrkan.

Marknaden och brotten

Varför finns det en brottslighet kring kulturföremål och hur ser den brottsligheten ut? Den enklaste och kanske viktigaste förklaringen är att det finns en efterfrågan på antikviteter i bred bemärkelse och att delar av den efterfrågan tillgodoses genom brott. Särskilt varor som är mindre tillgängliga eller vars handel omgärdas med vissa restriktioner tenderar att bli föremål för illegal handel. Tillgången på exempelvis ljusstakar från 1700-talet är av naturliga skäl begränsad och en ökad efterfrågan kan därför inte tillgodoses genom ökad produktion; i stället stiger priserna samtidigt som risken för stölder och förfalskningar ökar. Stölder och förfalskningar gör fler föremål tillgängliga för marknaden och utifrån ett marknadsperspektiv ersätter brotten en legal produktion av föremål.

I det tidigare avsnittet visades att många av de aktörer och verksamheter som hanterar kulturföremål är utsatta för stölder. För att dessa stölder ska löna sig måste föremålen också vara möjliga att avyttra. Antikmarknaden spelar därför en viktig roll och det är värdefullt att studera hur den fungerar: Hur ser efterfrågan ut, vilka attityder finns hos marknadsaktörerna, hur ser marknads- och branschvillkoren ut och

vilka faktorer på antikmarknaden gynnar respektive motverkar brottslighet relaterad till antikviteter och andra kulturföremål? Antikmarknaden används här som en övergripande benämning för olika typer av efterfrågan på och handel med sådant som konst, antika möbler, äldre böcker, kyrklig konst och arkeologiska fynd.

Efterfrågan på kulturföremål består inte enbart av kundströmmarna till antik- och konstfärerna. Relikskrinet som stals av den spanske kyrktjuven från Ullångers kyrka år 1999 gick igenom flera handlarled för att slutligen, via ett auktionshus, säljas till den spanska staten och bli ett museiföremål. Föremålen tenderar på det här sättet att förr eller senare hamna på den legala marknaden. Det är där den egentliga efterfrågan finns och de högsta priserna nås. Motiven är dock inte alltid tydligt ekonomiska – tjuven kan också stjäla för att behålla föremålet själv. Det kan även vara fråga om att höja sin status genom att kunna visa upp unika föremål, eller röra sig om en troféjakt när en sportdykare kan visa upp föremål från vrak som är svåra att dyka på (Brå 2006:2).

I detta avsnitt fokuseras mer övergripande aspekter av antikmarknaden och de villkor som gäller för

marknadsaktörerna. Syftet är att lyfta fram faktorer som kan inverka på brottsligheten. I några avsnitt diskuteras också brottslighetens förutsättningar med utgångspunkt i olika typer av föremål: konst, antikviteter (möbler, vapen, smycken och bruksföremål), böcker, kyrkligt kulturarv, fornlämningar och fornyfynd samt det marina kulturarvet. Inte bara marknaden kan skilja sig mellan de olika föremålskategorierna utan sådant som tillgång och brottstyper kan också se olika ut.

Erbjudanden om stöldgods

I den nordiska enkätundersökningen fanns en fråga om erbjudanden om stulna kulturföremål. Tre av de tio svenska auktionshus som deltog i enkätundersökningen hade blivit erbjudna att förmedla föremål som de förstod var stulna. Även antikvariaten uppvisar en hög andel – 8 av 36 antikvariat hade blivit erbjudna stöldgods. Bland antik- och konsthandlare är andelen lägre – 6 av 89 uppger att de erbjudits stöldgods, och 10 handlare svarar att de inte vet. Pantbanker pekade ibland ut som ett ställe där tjuvar kan göra sig av med och få pengar för stöldgods, men ingen av de pantbanker som deltog i enkätundersökningen uppger att de erbjudits stöldgods. Däremot svarade 3 av 21 pantbanker att de inte visste om stöldgods erbjudits.

Även bevarandinstitutionerna erbjuds ibland att köpa föremål. Av museerna uppger 8 av 86 att de erbjudits att köpa stöldgods, och lika många svarar att de inte vet huruvida något de erbjudits varit stulet.

En före detta antikhandlare som intervjuats berättade att hon ofta blivit erbjuden att köpa sådant som hon med säkerhet kunde säga var stulet – konst, smycken, allmogeslöjd och annat. Det handlade ofta om att säljaren ”såg konstig ut”, eller verkade vara missbrukare. ”Man får en känsla”, menade hon. Hon köpte aldrig något när hon misstänkte att inte allt stod rätt till, och tog alltid legitimation av dem hon köpte av.

Flera handlare verkar ändå anse att det är ound-

vikligt att ibland stöta på stöldgods. En antikhandlare säger att han antar att han någon gång sålt stulna föremål, men inte medvetet. En annan uppger att han såvitt han vet bara har hanterat stöldgods ett par gånger. Ena gången var det en spegel han köpt på auktion – ägaren kom in en dag och kände igen sin spegel; den andra gången tog polisen kontakt med honom angående ett bord som stulits i Schweiz. Även det bordet hade handlaren köpt på en auktion.

Ändringen av lagen om godtrosförvärv¹⁰ har påverkat marknaden för kulturföremål, menar flera intervjupersoner. En positiv effekt av lagändringen är att handlarna nu kontrollerar sina inköp mer noggrant, vilket innebär att det blir svårare att få ut stöldgods på marknaden. Några antikhandlare uppger att de nu sällan köper föremål från privatpersoner och att de kontrollerar föremålens ursprung så långt det går. En antikhandlare uppgav däremot att hon nästan dagligen köpte föremål av privatpersoner som kom in i butiken, men att hon alltid var noga med att ta legitimation. Att ta legitimation är förvisso ingen garanti för att det som erbjuds inte är stulet. Intervjupersonen berättar att en person som hon hade köpt flera föremål av en dag kom in med en påse full av smycken. ”Det kanske var helt korrekt, men på något sätt kändes det konstigt.” Hon köpte inte smyckena och efter det kom inte personen tillbaka mer. Personer som såg ut att vara missbrukare köpte hon aldrig av. ”De kunde gå till någon antikaffär i närheten och ta saker och sedan komma till mig.”

10 Lagen (1988:796) om godtrosförvärv av lösöre skärptes år 2003 (genom SFS 2003:161). Före lagändringen gällde extinktionsprincipen, det vill säga att den som förvärvat något i god tro i princip övertog äganderätten. Dennes vidare befattning med och eventuella försäljning av egendomen var då helt legal och man kunde då tala om en legalisering av stöldgods. I och med lagändringen gäller nu vindikationsprincipen, att den ursprungliga ägarens rätt till egendomen består. Det är därför svårt att tala om en fullständig legalisering av stöldgods, även om det fortfarande inte är brottsligt att befatta sig med stöldgods om det sker i god tro.

Några menar att lagändringen också haft negativa effekter. En antikhandlare är exempelvis övertygad om att fler föremål återbördades till sina rättmätiga ägare före lagändringen, och detta trots att ändringen bland annat innebär att den ursprungliga ägaren numera behåller äganderätten även om någon köpt ett stulet föremål i god tro. Anledningen skulle vara att de affärer med stöldgods som ändå sker måste skötas mer i skymundan och handlaren tror också att fler föremål förs ut ur landet. Han nämner en marknad i London där han hävdar att polisen ofta hittar stöldgods. I en förundersökning som studerats inför arbetet med fallstudierna i bokens andra del framgår att tjuvar åkt till Tyskland för att sälja föremål som stulits från svenska herrgårdar och antikaffärer.

Internet har skapat nya förutsättningar

Internet och den snabba kommunikation som möjliggjorts av den tekniska utvecklingen har skapat nya möjligheter för såväl hederliga som mindre hederliga aktörer (Steffensmeier och Ulmer, 2005). En intervjuperson som handlar med antika böcker menar att det i dag finns en blandning av vanlig kriminalitet och handel med äldre kulturföremål:

”Tidigare var handeln med kulturföremål en sluten värld för samlare och handlare. Det krävdes långvarig erfarenhet och kunskaper för att kunna hålla på med det detta. I dag kan vem som helst ta reda på ett föremåls värde genom prishandlingar och information på internet.”

Man kan skicka en bild på ett föremål till ett utländskt auktionshus och få svar inom någon timme, påpekar intervjupersonen. Handeln med äldre kulturföremål är enligt honom en lukrativ marknad för vissa kriminella. Han säger att det finns personer inom auktionvärlden som han inte vill ha kontakt

med, och antyder därigenom att gränsen mellan kriminella och lagliga affärer blivit mindre tydlig.

Att det blivit lätt att göra affärer och att inte alla aktörer bekymrar sig över lagstiftningen illustrerades i en intervju med en antikhandlare som specialiserat sig på svenskt konsthantverk och enbart sålde via internationella auktionssajter på internet. Han sade sig ha bäst omsättning på svensk allmogeslöjd, som gick bra utomlands. Denna handlare var registrerad näringsidkare, men kände bara vagt till utförsellagstiftningen och hade aldrig sökt tillstånd och sade sig inte heller ha fått frågor om det från köpare. Han kände inte heller till vare sig lagen (1999:271) om handel med begagnade varor¹¹ eller lagen (1986:796) om godtrosförvärv. Han bedömde det som sannolikt att det förekom en del stöldgods på sajter som eBay, även om han inte kände till något konkret fall. Själv köpte han föremål på loppmarknader, auktioner och av privatpersoner. Även om denna handlare inte medvetet hanterade stöldgods tyder hans uppgifter på att rörelsen befinner sig i en gråzon, där vissa regler förbises. Liknande omständigheter framkom i en engelsk studie där säljare på eBay kontaktades (Mackenzie, 2005).

De förändrade förutsättningarna märks även på marknaden för böcker, kartor och handskrifter, menar en intervjuperson från biblioteksvärlden. Även han påpekar att förr fanns kunskapen samlad hos institutioner och intresserade samlare, medan det i dag är lätt för vem som helst att se vad en karta eller en gammal bok är värd genom att studera auktionssajter och antikvariatssajter. Det är dessutom lätt att få reda på vad olika bibliotek har i sina bestånd genom att söka i deras elektroniska register, som ofta finns publicerade på internet. ”Kunskapen blir allmän egendom och drar till sig oseriösa personer. Hälarna kan lägga ut beställningar till tjuvar. Det är också lättare att göra sig av med dessa föremål i

11 Den som handlar med vissa typer av begagnade varor ska registrera sin verksamhet hos polisen. Se Brå 2006:6.

dag”, menar intervjupersonen. Det finns en internationell marknad med höga priser som lockar, och de bristfälligt övervakade auktionssajterna underlättar skumma affärer.

En intervjuad boksamlare har uppfattningen att det förekommer mycket stöldgods på internet-auktionerna. ”Det förekommer nog alldeles för lite kontroller där”, menar han och tycker att polisen borde leta mer på den här typen av webbsajter.

Ett annat exempel på hur internet förändrat möjligheterna för den som vill tjäna pengar på stölder är ett fall som rör relativt omfattande bokstölder i Uppsala. Historien återberättades av en boksamlare som intervjuats. En utländsk medborgare flyttade till Uppsala och lade upp en webbsajt på internet där han bjöd ut en mängd unika och värdefulla böcker. Aktörerna på marknaden blev alltmer förvirrade av att ett tidigare okänt antikvariat förfogade över en så stor internationell samling värdefulla böcker, bland annat en komplett serie av Vetenskapsakademiens handlingar. Intervjupersonen menade att det vore svårt att få ihop en sådan boksamling utan att någon märkte det, men ”ingen” hade hört talas om den här personen. I efterhand var det många som tyckte att de borde ha anat oråd; ofta var titelbladen – där biblioteksstämplarna vanligen finns – borta. Till slut uppdagades ändå brottsligheten, som bestod av en lång rad stölder från universitetsbiblioteket och olika akademiska institutioner i Uppsala. Personen som berättade om fallet hade hört att de stulna böckerna var värda uppemot en halv miljon kronor, och att man misstänkte att gärningspersonen bedrivit en liknande stöldverksamhet i sitt hemland. Det särskilda med fallet var inte att internet användes för att sälja böckerna, utan att de såldes genom något som gav sken av att vara en seriös affärsverksamhet och att gärningspersonen dessutom stal böckerna först efter att de blivit sålda.

Konkurrens och misstro

Flera intervjuer vittnar om konkurrens och misstro

mellan olika aktörer på antik- och konstmarknaden, både inom branscher och mellan branscher. Intervjupersonen med koppling till auktionsbranschen uttrycker misstro mot antik- och konsthandlare, som i sin tur menar att auktionshuset inte alltid håller sig till rent spel. En anställd vid ett auktionshus menar att antikbranschen är en ”ruffel- och bågbransch”:

”Handlarna försöker göra affärer med förfalskningar, de försöker blåsa upp värdena på sina objekt och använder oss som något slags värderingsintyg, likställt med att ett företag blir börsintroducerat. [...] De lämnar in en möbel eller en tavla och så bjuder de tillsammans med en bulvan för att få upp värdet på objektet. Det kostar visserligen lite i provision, men det är en kostnad de räknar hem när föremålet säljs nästa gång till en privatperson. Då kan man ju hänvisa till den nya ’rekordnivån’. Den nye köparen har ju ingen aning om att det ligger ett bedrägeri bakom rekordnivån.”

Ett annat sätt att utnyttja auktioner, enligt intervjupersonen, är att lämna in förfalskade konstverk och hoppas att de passerar den första granskningen och därmed kommer med i auktionskatalogen med angivet utropspris. Om det upptäcks att verket är falskt utgår det från auktionen och säljaren får ta tillbaka det. Säljaren kan sedan visa upp auktionskatalogen och utropspriset för spekulanter.

En antikhandlare vittnar å andra sidan om att auktionshuset ropat ut falsk konst trots information om att den var falsk. Intervjupersonen hade tittat på ett verk för en kunds räkning, men insett att det inte var äkta och då uppmärksammat personalen på detta.

”När det var dags för auktionen var min kund där och fick se att den inte alls var struken utan att de auktionerade ut en förfalsk-

ning. Jag ringde intendent X och undrade vad i helvete de höll på med. Han sa bara att det inte var något problem med tavlan. Den återropades så det var ingen skada skedd.”

I en annan intervju faller skuggan på såväl en konsthandlare som ett etablerad internationellt auktionshus. En person var spekulant på en tavla av en känd konstnär. Tavlan fanns till salu hos en konsthandlare. Spekulanten visade upp den för intervjupersonen, själv konsthandlare, som tillsammans med ytterligare ett par experter menade att tavlan sannolikt var falsk. Kort efteråt fanns tavlan till försäljning hos ett känt auktionshus utomlands och såldes för miljonbelopp, vilket tyder på att auktionshuset inte gjort någon mer ingående undersökning av äktheten.

En konsthandlare menar att auktionshuset ”har knäckt konsthandeln”. ”De har tagit över 80 procent av marknaden – nu får auktionshuset klara sig bäst de kan”, uttrycker sig en annan konsthandlare. ”Om jag såg en förfalskning förr så ringde jag alltid runt och varnade, inte bara mina konsthandlarkolleger, utan också auktionsfirmorna, men det gör jag inte längre.” Ett annat uttryck för konkurrensen och de ibland spända relationerna är en konsthandels stora reklamkampanj våren 2006. Budskapet var att auktionshuset tar ut oskäligen höga avgifter och provisioner och att köpare och säljare därför gör bäst i att vända sig till en etablerad konsthandlare i stället (Poellinger, 2006). De höga avgifterna har betydelse även för konsthandlarnas egna affärer då auktionerna är viktiga inköpsställen för många konsthandlare.

Branschvillkor

”Vi gör inte alltför noggranna efterforskningar. Det ingår inte i vårt uppdrag”, säger en person som är anställd vid ett auktionshus. Den anställde berättar också att auktionshuset en gång sålt en stulen tavla där den ursprungliga ägaren var känd. Eftersom för-

säljningen ägde rum innan lagen om godtrosvärk ändrades år 2003 och brottet dessutom var preskriberat hade inte auktionshuset den gången något juridiskt ansvar gentemot den ursprungliga ägaren. ”Vi äger inte tavlan. Det gör säljaren. Rättmätigt eller orättmätigt, så gör han det.”

En mycket viktig aspekt av antikmarknaden är den diskretion som omgärdar affärerna. Auktionshuset informerar inte om vem som lämnat in ett visst föremål, och inte heller antikhandlarna upplyser om vem de köpt olika föremål av. Diskretionen är en hederssak, en del av yrkesetikerna (Brodie et al., 2000). Det innebär samtidigt att det är svårt för köparna att bilda sig en egen uppfattning om legitimiteten i försäljningen, de måste därför förlita sig att handlaren eller auktionshuset gör tillräckliga kontroller på att allt står rätt till.

Löpare

En intervjuperson med erfarenhet från konstmarknaden berättade om förekomsten av så kallade löpare eller runners i branschen. ”En runner är en före detta konsthandlare som kan fixa ’vad som helst’”. En del löpare är enligt intervjupersonen uppdragstagare som ägnar sig åt lite av varje, medan andra utslutande är verksamma på konstmarknaden. Han tror att det är få löpare som aldrig befattar sig med stöldgods eller förfalskningar. Själv medger han att det ”inte bara är de helvita killarna” som han gör affärer med.

”En gång köpte jag en tavla av en kollega, som i sin tur köpt den av en löpare, men det visste jag inte då. Jag hade precis gjort i ordning tavlan när jag fick besök av två killar från ett försäkringsbolag, som ville ha en värdering på en tavla som hade blivit stulen. ’Inga problem’, sa jag, ’jag har den här’. Sedan visade det sig att ägaren redan fått ut försäkringspengarna och inte hade råd att lösa ut den igen och handlaren som jag köpte

den av ville inte ha den tillbaka, så jag köpte den av försäkringsbolaget.”

Penningtvätt och kopplingar till annan brottslighet?

Handel med förfalskningar och stulen konst kopplas ibland ihop med penningtvätt och organiserad brottslighet (Ciotti Galletti, okänt årtal). Givetvis kan även äkta konst som inte är stulen användas i samma syften. Konst passar bra för penningtvätt då den ofta har ett bestående men inte exakt värde. I Belgien har man fått upp ögonen för fastighetsaffärer som ett led i penningtvätt (Nelen, 2007). Det finns likheter mellan konst och fastigheter i det att de har ett värde som består, förutsatt att objekten underhålls, samtidigt som värdet kan variera beroende på efterfrågan. Varor vars värde fluktuerar passar bra för penningtvättstransaktioner, då över- och underpriser kan förklaras med händelser på marknaden.

Penningtvätten går till så att kriminella pengar från exempelvis narkotikaförsäljning, eller svarta pengar från svartarbete eller skattefusk på ett diskret sätt omvandlas till kulturföremål. Skälet är att för mycket kontanter kan väcka misstanke om brott. Kulturföremålen kan sedan avyttras på auktion eller via en antikhandlare och pengarna får på så sätt ett lagligt ursprung och försäljningshandlingar som styrker detta. De nu legitima medlen kan sedan sättas in på ett bankkonto eller användas för olika investeringar eller inköp. En person som intervjuades för en studie om häleri (Brå 2006:6) menade att de höga priserna på rysk konst i Sverige till stor del kan förklaras med att svenska auktionshus fungerar som tvättinrättningar för rysk kriminalitet.

KONST: MÅLERI, GRAFIK OCH SKULPTUR

Konstföremål som målningar, teckningar, grafik eller skulpturer finns på många särskilt inrättade

platser som konstmuseer och gallerier, men konst är också viktiga inredningsdetaljer i olika miljöer, såväl privata som offentliga. Skulpturer finns även som utsmyckning i utomhusmiljön, där de riskerar att utsättas för såväl stöld som skadegörelse.

I den nordiska undersökningen som Brå genomförde rapporterade 35 svenska institutioner och handlare att de utsatts för konststöld, och 18 hade förlorat skulpturer. Majoriteten var museer, men bland de utsatta fanns också enstaka hembygdsföreningar, auktionsföretag, arkiv, antik- och konsthandlare, antikvariat och konservatorer. Stölder av konstföremål drabbar även kyrkor, och särskilt gäller detta skulpturer, men då det ofta är fråga om just kyrklig konst räknas dessa stölder till brotten mot det kyrkliga kulturarvet, som tas upp i ett eget avsnitt.

Många skulpturer är otympliga och kan därför vara relativt svåra att stjäla. Det gäller dock inte alla, exempelvis är de träskulpturer som ofta finns i kyrkorna vanligtvis både små och lätta, och dessutom inte fästade i något. Medeltida träskulpturer stjäls inte bara från kyrkor, även andra institutioner och handlare rapporterar om sådana stölder. Bland övriga skulpturer finns föremål i brons, glas, porslin, marmor och keramik – några från 1700- och 1800-talen, andra från 1900-talet och nutida.

Konst i form av målningar och grafik är enklare att stjäla, om det inte är fråga om verk i större format. I museer och gallerier skyddas de ofta av bevakning, lås och larm, säkerhetsåtgärder som dock inte är omöjliga att forcera, vilket vi sett många exempel på, inte minst från kuppen mot Moderna museet (se del 2). Privata hem har sällan några avancerade säkerhetslösningar, men vi vet inte heller så mycket om hur utsatta de är för konststölder.

Uppgifter från Italien visar att det är privata hem som är mest utsatta för stölder av kulturföremål (se rutan nedan), men i Sverige finns ingen sådan statistik. En belgisk undersökning visade att de vanligaste måltavlorna för konststölder var privata bostäder, kyrkor, antikaffärer, gallerier och slott

(Massy, 2000). I flera intervjuer nämns också inbrott i privata hem. En konsthandlare hade genom ett inbrott i sitt hem förlorat en stor samling svensk 1700-talskonst, tillsammans med en del andra föremål. De stulna konstverken registrerades hos Art Loss register¹², men de återfanns aldrig.

En intervjuperson berättade om ett inbrott hos en god vän, i dennes villa. Några av de stulna tavlorna upptäcktes senare på en auktionsvisning. Ägaren lyckades få tillbaka en del av det stulna och tjuvarna greps och dömdes. Gärningspersonerna hade internationella kopplingar enligt intervjupersonens berättelse. I ett annat fall hade en person blivit av med en dyrbar tavla i samband med inbrott i hemmet. ”Polisen gjorde inget”, enligt den antikhandlare som berättade om händelsen. Den drabbade lyckades på något sätt själv få kontakt med tjuvarna och köpte tillbaka konstverket.

"Tjuvarnas marknad"

”Skala bort några släktrationer, byt namn på huvudfigurerna och ändra slutet, så har du en bra beskrivning av hur det har gått till”, säger en intervjuad polisman och syftar på Jan Guillous roman *Tjuvarnas marknad*. Det han talade om var ett aktuellt fall som rörde konststölder.

Den internationella konstmarknaden har sedan 1950-talet gått igenom en stark utveckling. Ett tydligt tecken var när några verk av Cezanne, Manet, Van Gogh och Renoir ur Goldschmidt-samlingen klubbades för 1,72 miljoner dollar på Sotheby's år 1958 (Massy, 2000). Numera är det inget märkligt i att se konst som investeringsobjekt.

Flera intervjupersoner menar att antalet konststölder ökar vid goda tider. När det var ”inne” med

12 The Art Loss Register är, enligt egen utsago, världens största privatägda register över stulna konstföremål. Privatpersoner och institutioner kan där registrera föremål som stulits, eller göra sökningar för att se om ett visst föremål är stulet. Företaget verkar internationellt och har kontor i Europa och USA. Se <http://www.artloss.com/>.

konst under högkonjunkturen på 80-talet drabbades en av de intervjuade konsthandlarna på kort tid av tre inbrott. En annan konsthandlare menar att även om konst ofta är för ”svårt” för vanliga tjuvar och att de mest håller sig till småsaker som inte går att spåra lika enkelt, så ökar problemen med stulen konst när det är goda tider. När konstpriserna är höga och efterfrågan stor märks också fler förfalskningar i omlopp, enligt konsthandlaren.

En av de poliser som intervjuats menar att de flesta konststölder inte är några beställningsjobb. Vid flera tillfällen har stulna tavlor påträffats slarvigt förvarade i närheten av brottsplatsen. Sådant tyder på att tjuvarna inte har haft tillräckliga kunskaper om tavlornas värde eller de rätta kontakterna för att sälja dem vidare. De berättade om två fall de själva varit involverade i, där tavlor stulits från museer. I ena fallet kom alla tavlor tillrätta, i det andra återfanns fyra av sju konstverk. Andra poliser hävdar tvärtom att de flesta stölder av kulturföremål är beställningsjobb. De menar att sådana stölder förutsätter en beställare med stor kunskap om föremålets värde, var och hur man kommer åt föremålen och hur man får avsättning för godset. Rimligen förekommer både beställningsjobb och tillfällesstölder där konstverk som verkat dyrbara stulits av tjuvar som kanske egentligen varit ute efter något annat.

”Billig och modern konst kan hamna överallt. Dessa verk stjäls, säljs och köps av småskurkar, småtjuvar och narkomaner,” säger en intervjuperson som menar att konst är attraktivt som stöldgods. Han understryker att de objekt som stjäls måste smälta in i alla möjliga miljöer och därför väljs äldre och mer värdefulla verk bort. En intervjuperson som själv har erfarenhet av den här typen av brott förklarar: ”Det är lättare att sälja 1900-tal [...] Folk reagerar på riktigt gamla saker. Nya saker smälter bättre in i miljöer. På nya saker är efterfrågan annorlunda.”

En konsthandlare kallar sin bransch ”bilhandlarbusiness”, men hävdar att han själv har mycket liten erfarenhet av stulen konst. Han berättar att

han en gång köpte en tavla i Tyskland och kort efteråt hade det kommit in en man in i hans konsthandel, pekade på tavlan och sa: ”Den där har varit min. Jag köper tillbaka den.” Mannen hade blivit av med tavlan vid ett inbrott i sin villa. I det läget ville konsthandlaren bara bli av med tavlan och sålde tillbaka den för samma summa som han hade köpt den. En annan konsthandlare beskriver konsthandeln som uppdelad i två skikt: ”Vi är kanske tio i Sverige som har en ordentlig verksamhet och som det går bra för. Sedan har du ett gäng med kontoret på fickan, men de tror jag kan handla med precis vad som helst.” Ytterligare andra stärker bilden av en bransch där inte alla har rent mjöl i påsen. Den klassiska konstnären med ”snygg kostym, dyr klocka, Merca och en synnerligen blandad äkthetspåse bland tavlorna i bagaget” verkar höra till historien, men det finns fortfarande många som handlar ”med kontoret på fickan”, menar en konsthandlare. Han framhåller också att det finns många som ”inte gärna hanterat kvitton” även bland dem som har galleri eller butik.

En konservator som intervjuats säger att han då och då anar oråd. ”Det händer att man får en konstig känsla ibland, men det är å andra sidan inte vår uppgift att kontrollera objekten. Vi är inga poliser.” Han är dock säker på att svenska konservatorer inte får in något som stulits i Sverige – ”risken för upptäckt är alltför stor”, menar han.

En intervjuperson som arbetar som säkerhetskonsult åt företag säger sig se tydliga kopplingar mellan konst och annan illegal verksamhet. Han nämner narkotika, olagliga inkassofirmor, kriminella mc-gäng och maffia, utan att närmare gå in på hur kopplingarna ser ut. Den här typen av utsagor är relativt vanliga, men det är svårt att hitta konkreta belegg för sambanden mellan konstrelaterade brott och grövre brottslighet som organiserad brottslighet. Inte heller de sex fall som vi gått igenom visar att kulturarvsbrott skulle vara en del av den svenska organiserade brottsligheten, även om det finns vissa kopplingar till grövre kriminalitet (se del 2).

En intern beskriver marknaden för stulen konst och annat stöldgods ur en tjuvs perspektiv. ”Alla köper av småtjuvarna. Knarklangarna köper för att få betalt för narkotikan. Sedan vet de inte vart de ska göra av föremålen.” Han menar att hälarna ofta har en annan verksamhet vid sidan av de kriminella affärerna – exempelvis en bilhandel eller en kiosk. Hans beskrivning av den typiska hälaren liknar konsthandlarnas beskrivning av ”konstnarna” – de mindre seriösa konsthandlarna som förr åkte runt med kontoret på fickan och tavlorna i bagageutrymmet.

”Man får kunskap om hälare genom kontakter, eller så kan man tala med en affärsman och man känner direkt att här vet man att man kan köpa och sälja. [...] Hälare känner folk, de säljer en bil och samtidigt kan de sälja en tavla. Det ligger i deras natur att kunna sälja svart och vitt. [...] En typisk hälare har en mellanstor Mercedes, bor mitt i stan och bär guldklocka. Verksamheten är riskabel, men det är en livsstil som lockar. De är smarta och utbildade. Det är familjer som har pengar.”

Inte bara stölder hotar konsten

Hos myndigheter, statliga bolag och offentliga inrättningar finns en hel del konst som köpts in av Statens konstråd eller deponerats av Nationalmuseum eller Moderna museet. Nationalmuseums samlingar omfattar 600 000 föremål, däribland cirka 16 000 målningar och skulpturer. Moderna museets samling omfattar cirka 140 000 verk, varav 8 000 är målningar, skulpturer och installationer. Även på regional nivå finns utlånings- och depositionsverksamhet. Västra Götalandsregionen har exempelvis en konstsamling på runt 50 000 verk, utplacerade på olika typer av institutioner och arbetsplatser i hela regionen (Västra Götalandsregionen, 2007).

Dokumentation, registrering och inventering

av den här typen av offentligt ägd konst är mycket viktig då den byts ut och flyttas runt när institutioner och myndigheter flyttar eller läggs ned. Den offentliga konsten är ofta tillgänglig för många människor samtidigt som det kanske inte finns någon som håller särskild uppsikt över den. Sådan konst kan därför lätt bli en lämplig måltavla för en tjuv. Bristande dokumentation försämrar läget vid eventuella stölder, genom att upptäckten fördröjs och eftersökningarna försvåras. En konservator med inblick i verksamheten berättade i en intervju att Konstenheten i Göteborg för några år sedan hade hittat över 800 verk som inte varit registrerade efter att man börjat med mer noggranna inventeringar. I Stockholm uppmärksammades för några år sedan att många av stadens deponerade konstverk hade försvunnit och Kulturnämnden i Stockholm fick också kritik för att kontrollen över stadens konst var otillräcklig

Deposition av offentligt ägd konst kan också innebära andra typer av risker, beroende på olyckor, okunskap eller slarv: ”Konst skadas i flyttningar, ställs i garderober eller den som har haft tavlan på sin vägg tar med den till sitt nya kontor”, berättar en konservator som intervjuats. Det handlar inte om stöld, menar han, utan är en fråga om bristfällig dokumentation och oklarheter i ansvar. Han nämner ett fall där en avdelningschef godkände att en anställd tagit med sig en tavla från arbetsplatsen, trots att tavlan inte var ägd av bolaget. Avdelningschefen insåg inte att det handlade om deponerad konst och att han inte hade rätt att besluta om dess öde.

Falska konstverk

Falsk konst nämns av flera intervjupersoner som ett relativt vanligt problem. En person som intervjuats var verksam inom antik- och konsthandeln men hade inget registrerat företag utan arbetade med ”kontoret på fickan”. Han hade kommit i kontakt med en hel del falsk konst, som till stor del kom från Östeuropa. Han hade däremot, vad han visste, inte

stött på några stulna föremål. Han trodde att sådant som stjäls i Sverige till stor del hamnar utomlands. En annan antikhandlare menade i en intervju att det var svårt att köpa konst eftersom det fanns mycket kopior. Han brukade inte heller köpa någonting av personer som ”bara kommer in. Säkert stöldgods.” En annan konsthandlare uppger att det ibland inte går att avgöra om ett verk är äkta eller inte – två tillfrågade experter kan komma till olika slutsatser. Handlaren brukade i sådana fall sälja verket med förbehåll att äktheten inte kunde garanteras. Han vet att det finns personer i branschen som exempelvis kan lägga till signaturer på målningar. ”De är välkända i branschen. Det gäller att hålla sig borta från dessa personer.”

Flera intervjuer tyder på att förfälskningar är ett större problem än stulen konst. En konsthandlare hävdar att han ”ganska ofta” blir erbjuden förfälskningar. Han menar att det förekommer välgjorda förfälskningar, men att de flesta går att genomskåda.

Det är inte bara handlare och samlare som blir lurade av förfälskningar. I december 2007 meddelade the Art Institute of Chicago att en skulptur som museet hade köpt tio år tidigare, i tron att den var gjord av den franska konstnären Paul Gauguin, visat sig vara en förfälskning. Bakom förfälskningen stod en sedan länge känd förfälskare som under många år tillsammans med sina föräldrar ”återfunnit” och ”återupptäckt” en rad spektakulära konstverk och fört ut dem på marknaden (Hernadi, 2007; Artner, 2007).

Från tavelstöld till pengar i handen

Det finns några olika strategier för att omvandla stulen konst till pengar. Om det är frågan om ett mindre känt verk kan det ibland vara möjligt att sälja det vidare direkt – till en hälare, en konsthandlare som låter bli att ställa frågor eller via ett auktionshus. Pantbankerna är en annan möjlig av-

Den italienska "kulturavspolisen", karabinjärernas avdelning för kulturavsbrott, beslagtogs under åren 1970–2000 drygt 75 000 förfalskade föremål. Under samma period hanterade avdelningen knappt 40 000 anmälningar om stölder av kulturföremål. Vid dessa stölder försvann närmare 700 000 föremål, varav 180 000 kommit tillrätta. Deras statistik visar att konst i form av målningar är en av de mest stöldutsatta kategorierna när det gäller kulturföremål. Statistiken visar också att privata hem är den överlägset mest utsatta måltavlan för stöld av kulturföremål i Italien, men även kyrkorna drabbas av långt fler stölder än museer och andra typer av institutioner. Källa: Ciotti Galletti. "From Beautiful to Evil – Organised Crime and Illicit trade of Works of Art in Italy".

ytringskanal för stulen konst. En intervjuperson kände personligen till en person som lånat pengar på en pantbank med stulna tavlor som säkerhet, och han trodde också att sådana bedrägerier var vanliga. Tack vare branschkultur och policy är det möjligt att avyttra stöldgods på det här sättet direkt till legala marknader (jfr. Brå 2006:6). Den mindre nogräknade konsthandlaren gömmer sig bakom att "man kan aldrig vara helt säker ändå". För auktionshuset är diskretion en hederssak och man hänvisar också till sin förmedlarroll – man är endast en länk mellan säljare och köpare.

En annan strategi är att använda konstverket för att pressa ägaren på pengar, eller förhandla med försäkringsbolaget om en viss summa pengar för att återlämna verket. Detta kallas artnapping men det är svårt att säga något om hur vanligt det är. Försäkringsbolagen hävdar att de på sin höjd betalar mindre summor i tipspengar om det kan bidra till att stulen konst återfinns. Precis som med kidnappningar finns risken att det uppmuntrar till nya brott om det visar sig att försäkringsbolag och andra ägare är beredda att betala hög lösen för stulna verk. Poliser som intervjuats beskriver den här typen av lösningar som regelrätta återköp och menar att försäkringsbolagen betalar ansevärd summor för att köpa tillbaka stulen konst. En utredare på ett försäkringsbolag bekräftar att det förekommer att tjuvar försöker sälja tillbaka konstverk till försäkringsbolagen, men menar att det är mycket sällsynt.

Intervjupersoner med erfarenhet från arbete på försäkringsbolag berättar också om försäkringsbedrägerier som ibland rör stulen konst; gärningspersonerna försäkrar egendom som de stulit, för att sedan själva anmäla det stulet och försöka få ut försäkringspengar. Samtidigt säljs stöldgodset vidare, vilket ger en dubbel förtjänst.

En del konsthandlare menar att något har hänt med marknaden för stulna konstföremål. "Förr omsattes konsten. Det kunde dröja några år, men förr eller senare dök verken alltid upp. Nu ser man dem aldrig mer", säger en konsthandlare som själv en

gång blivit erbjuden att köpa en gobeläng som stulits från ett galleri 30 år tidigare. En annan konsthandlare menar att ett skäl till att stulna konstverk inte dyker upp är att de i stället används som panter och säkerhet i kriminella kretsar. "Förr dök konsten alltid upp någonstans. Jag minns när vi blev bestulna på en [tavla] som något år efter dök upp i Bruun Rasmussens katalog och ytterligare ett år senare såldes på Bonhams i London. Alldeles oavsett auktionshusens moral så händer det här aldrig nu", menar han. Konsthandlaren tror också att förövarledet ser annorlunda ut i dag. "Förr var det samma figurer som åkte ut och in ur fängelserna. När de satt inne stals ingen konst. Men så tycks det inte vara nu."

Ytterligare ett par intervjupersoner nämner förekomsten av panter i den undre världen – en intervjuperson berättar att en målning räknas för halva sitt värde om den används som säkerhet och en antikhandlare hävdar att han fått förfrågningar om att värdera tavlor av kända konstnärer, tänkta att användas på det här sättet. Några konkreta belägg för att detta förekommer är dock svåra att hitta.

Slutligen kan konstverken helt enkelt försvinnas i några år, till dess att uppmärksamheten kring stölden lagt sig eller kanske ända tills stölden är preskriberad. Till skillnad från mycket annat så tappar sällan konstverk värdet med tiden, även om det kan variera vad som står högst i kurs. Detta innebär att kulturföremål kan hållas gömda under lång tid innan de når marknaden (Brodie, Doole och Watson, 2000).

Antikviteter i form av antika möbler och gamla bruksföremål är kulturföremål som gått från att fylla mer praktiska funktioner i ett hem till att vara mer av inredningsobjekt och värdeföremål, med liknande funktioner som andra konstföremål. Vissa föremål, till exempel gamla vapen, intresserar också många samlare.

Antikviteter som stöldobjekt

Kulturföremål som möbler, gamla bruksföremål och smycken kan vara mycket lämpliga som stöldobjekt. Precis som med modern konst – som en intervjuperson menade var bättre att stjäla än äldre konst eftersom nyare konst är mer lättplacerad och sticker ut mindre – är antika möbler och smycken något som egentligen inte sticker ut alltför mycket vare sig de återfinns i antikaffärer eller i privata hem.

Den här typen av antikviteter finns hos handlare, samlare och i vanliga privata hem, men även på museer och hos olika myndigheter – endera deponerad eller ägd. Den nordiska enkätundersökningen visade att främst museer och hembygdsföreningar förlorar föremål som möbler och vapen. Även kyrkorna förlorar en del föremål i dessa kategorier – bland annat antika stolar, speglar och kistor, men också diverse föremål som fattigbössor, dukar, mattor, timglas, nycklar, beslag, vapensköldar och vaser.

Bland de vapen som stulits från främst museer och hembygdsföreningar återfinns såväl blankvapen som svärd och knivar, som antika pistoler och gevär. Två museer har även blivit bestulna på kanoner. Några kyrkor har också blivit bestulna på vapen i form av värjor, vissa från 1600- och 1700-talen.

Flera intervjupersoner berättar om stölder av smycken, både från museer och från handlare. Smycken är som regel mycket små och därmed enkla att dölja vid en stöld. De kan dessutom vara särskilt lätta att omvandla till pengar. Om det inte handlar om extraordinära smycken kan de exempelvis pantsättas, och smycken av guld går alltid att sälja för guldvärdet. Pantbankerna begär sällan inköpskvitton på smycken och liknande värdeföremål, helt enkelt därför att det sällan finns någon fångeshandling, det vill säga kvitto eller annan form av ägarbevis, för lite äldre smycken. Många smycken har getts som gåva eller ärvts efter släktingar. Ungefär tio procent av det som belånas hos pantbankerna löses inte ut, och merparten av dessa föremål är guld, smycken och andra värdesaker utan fångeshandling (Brå 2006:6). Enligt en amerikansk studie

är det rimligt att anta att stöldgods utgör runt tio procent av det som pantsätts och hälften av de pantter som inte löses ut (Fass och Francis, 2004). Den uppskattningen gäller amerikanska förhållanden som kan skilja sig en del från den svenska pantbelåningsverksamheten, men indikerar ändå att pantbanker är en tänkbar avsättningsmöjlighet.

Större möbler är skrymmande och därmed inte fullt lika enkla att stjäla. Sannolikt är de inte heller särskilt eftertraktade att stjäla. I det populära tv-programmet Antikrundan har det exempelvis nämnts om vackra, välbevarade stora skåp att de sällan kommer upp i de priser de ”borde” eftersom de ofta är svårplacerade vilket gör att det kan vara svårt att hitta köpare. Mindre skrymmande möbler är både enklare att stjäla och lättare att placera i ett hem och kan därmed betinga högre värden. Antika speglar i något mindre format är därför ett bra exempel på föremål som uppfyller många av de kriterier en tjuv efterfrågar – de är lätta att föra med sig, lätta att dölja och kan lättare omsättas i pengar (jfr. Felson, 2002). Det finns flera exempel på just spegelstöld, både i enkätstudien och i intervjuer. I vad som verkar vara ett någorlunda välplanerat inbrott blev en antikhandlare av med tre antika speglar. En granne som arbetade natt blev vittne till inbrottet, som var över på några sekunder. Gärningspersonerna hade spärrat av gatan från båda håll med bilar, som efter kuppen försvann åt varsitt håll. Antikhandlaren sökte ”överallt”, på mässor och i auktionskataloger, men såg aldrig till speglarna igen och brottet klarades aldrig upp. En annan handlare berättar att han en gång blev erbjuden att köpa en spegel av två unga kvinnor som kom in i hans affär. ”Tråkigt nog hade jag varit på brottsplatsen dagen innan med försäkringsbolaget, så jag visste precis vad det var för en spegel.”

Inte bara konst, utan även kulturföremål som antika möbler lånas ibland ut från museer till exempelvis olika myndigheter och statliga bolag. I många sådana miljöer rör sig mycket folk, både anställda och besökare, varav det sannolikt är få som är med-

vetna om dels att föremålen är lånade, dels att de kan vara värdefulla. Kanske innebär detta också ökade risker, åtminstone ger intervjuerna några exempel på att såväl konst som andra föremål försvunnit från de platser där de varit deponerade. Ett fall gäller en antik möbel som stals från den plats den var deponerad på. Möbeln hamnade först hos en antikhandlare utomlands, men erbjöds sedan till ett svenskt auktionshus. En expert från museet där möbeln egentligen hörde hemma fick se möbeln och kände igen den, varpå den kunde återbördas.

Insiderstöld

Insiderstöld, som man kanske mest förknippar med stöld från bibliotek, förekommer även vid stöld från privata hem. Ett exempel som nämns i en intervju handlade om mycket värdefullt porslin som stulits från en samlare och sedan sålts till en handlare. Denna handlare sålde i sin tur vidare porslinet som ospecificerat äldre porslin till en annan handlare för några tusen kronor. När handlare nummer två tittade närmare på sitt inköp visade det sig vara porslin värt ett par hundra tusen kronor, varpå polis kontaktades. Det kom senare fram att porslinet hade stulits av en nära släkting till samlaren.

Insiderstöld misstänktes också när ett par sen-gustavianska sullastolar försvann från Högsta domstolen år 2004. En av cheferna åtalades för stöld efter att han lämnat in dem för försäljning hos ett auktionshus (Svensk, 2006). Han menade att han fått köpa dem för en symbolisk summa i samband med att myndigheten erbjöd anställda att köpa en del överflödiga kontorsmöbler, en utförsäljning han själv ska ha varit delaktig i. Utropspriset vid auktionen var 150 000 kronor (Östman, 2005). Den misstänkte friades i tingsrätten och stolarna lämnades tillbaka. Domen överklagades dock till hovrätten som fällde mannen för trolöshet mot huvudman (Pedersen, 2008).

EXEMPEL PÅ MÖBLER OCH ANNAT SOM STULITS FRÅN MUSEER, HEMBYGDSFÖRENINGAR OCH ANTIK- OCH KONSTHANDLARE:

MUSEER

- allmogeväggsåp
- 1700-talsstolar
- 1890-talsspegelbyrå
- lampetter
- glasföremål, jugend
- brännvinsflaska, tennfat,
- brevprens, 1700–1800-tal
- skyltar, råttfällor 1800-tal,
- tupilak från Grönland
- leksaker, 1950-tal
- handklovar, 1950-tal
- leksaker, 1900-tal
- gårdsinventarier – selbågar bogträn, betsel
- pipor, 1800-tal
- ur, 1600-tal
- kinesiskt porslin
- glaskaraff, 1920-tal
- byggnadsdetalj, 1700-tal
- netsuke, inrosfrimärken, 1900-tal
- kjolväska, 1800-tal

HEMBYGDSFÖRENINGAR

- kamera från början av 1900-talet
- stallyktor, handbojor, 1800-tal
- taklampor, kristallkronor, 1800-tal
- lås, 1700-tal
- redskap; järnhantering och jordbruk, 1700–1800-tal
- ostformar, pipskålar, dricka-krus, 1800-tal
- snapsglas, 1800-tal
- fotogenlampa, 1800-tal
- lampor, 1880-tal
- lavoar med kanna, tvättfat, potta, 1800-tal
- smyckeskrin, 1800-tal
- bordsur, 1700-tal
- bokskåp, 1800-tal
- spegel, 1700-tal
- möbler, skrin, leksaker, 1800-tal
- allmogeskåp, 1700-tal
- gunghäst

ANTI-K OCH KONSTHANDLARE

- 1700-talsglas, porslin
- konstglas, 1950-tal
- bord, 1800-tal
- smidesljusstake, 1700-tal
- keramikvas, 40-tal
- 1800-talsleksaker
- ljusstake, 1600-tal
- gobeläng 1600-tal, glas, 1700-tal
- orientalisk matta
- järnsmide, kopparföremål, glas, mässing, 1600–1800-tal
- porslin och glas, 1920–70-tal
- kinesiskt porslin och konsthantverk
- fajans, 1700-tal

ANTIKVITETER: MÖBLER, VAPEN, BRUKSFÖREMÅL OCH SMYCKEN

En privatbostad är inte ett självklart mål på samma sätt som en antikhandel för den tjuv som är ute efter antikviteter. Tjuven kan välja sitt mål genom att göra en kvalificerad bedömning utifrån tidigare erfarenhet – i en välbärgad villaförort är det mer sannolikt att hitta värdefulla föremål än i en mindre privilegierad betongförort, men tjuven kan också agera utifrån specifika tips – insiderinformation. Sådan information kan exempelvis komma från hantverkare, trädgårdsmästare, hembiträden, pizzabud och andra som har möjlighet att få en inblick i vad som finns i en viss bostad eller vilka larm som finns (Cromwell och Olson, 2006) och sådana personer kan vara viktiga kontakter för en tjuv. Öppna källor som hemma-hos-reportage i olika tidningar kan också bidra med värdefull information om var lämpliga stöldobjekt finns. Tidskrifter som den brittiska *Country Life* kan därför fungera som en bibel för konst- och antikintresserade tjuvar (Massy, 2000).

Marknadens geografi

Även om en stor del av antikmarknaden är internationell, har många föremål en mer lokal marknad. En person som handlar med nautica – konst och antikviteter med anknytning till sjöfart – uppger att det mesta han säljer är knutet till nationalitet och att det till exempel är mest svenskar som är intresserade av de svenska föremålen. Samma fenomen syns när det gäller den inhemska marknaden för allmogeföremål, menar en annan antikhandlare. Exempelvis tenderar Hälsingeskåp att förr eller senare komma tillbaka till Hälsingland, efter att ha funnits på olika håll i landet, och likadant med allmogemöbler från andra trakter.

Många intervjupersoner nämner USA som ett land där efterfrågan på svenska antika möbler är stor och där priserna är höga. Efterfrågan i USA bygger troligen både på det faktum att landets väs-

terländska historia inte går särskilt långt tillbaka, och att det finns många svenskättlingar med intresse för det gamla landets kultur. En antikhandlare pekar i intervjun på ett golvur och ger ett exempel:

”Ett sånt här kan du få för 5 000–6 000 kronor på auktion i Sverige. Amerikanerna betalar motsvarande 40 000 kronor. Du kan ju räkna ut vad det blir i förtjänst om du packar en container full och skeppar över.”

Enligt en intervjuad antikhandlare nämns ofta England som exportkanal för svenska antikviteter som går utomlands, men själv är han av den uppfattningen att Belgien och Frankrike är mer troliga kanaler. ”Den kunskapsnivån finns inte bland engelska handlare, och det som går den vägen är mest 1800-talsmöbler.” Han berättare vidare att en stor antikhandel utanför Paris har specialiserat sig på svenska antikviteter. Danmark och särskilt de danska auktionshusen nämns annars av flera intervjupersoner. ”Det är märkligt att se att en byrå, som har sålts på ett svenskt auktionshus med exportförbud kan dyka upp på en dansk auktion inte långt efteråt”, säger en antikhandlare. En annan säger att han ”kan bli förvånad över hur mycket svenskt som auktioneras ut i Köpenhamn”.

Illegal utförsel och export

I och med att det finns en efterfrågan på exempelvis svenska antika möbler utomlands och samtidigt restriktioner för utförseln, är illegal utförsel en del av problematiken när det gäller kulturarvsbrott som rör den här typen av antikviteter. De stora auktionshusen har en internationell kundkrets, och i Sverige brukar man därför förse de föremål som omfattas av utförsellagstiftningen med information om att utförseltillstånd krävs, så att detta kan tas med i beräkningen av köparen. En intervjuperson som är anställd vid ett auktionshus tror inte att utförseln är något större hot, men menar ändå att lagstiftningen är viktig. Han menar också att auktionshusen kunde

bli bättre på att leva upp till sitt ansvar. ”Vi borde verkligen understryka exportförbudet i de fall det finns”, säger han. Hos antikhandlarna varierar det mer hur mycket information som ges. Speditionsföretag som är specialiserade på transporter av kulturföremål ställer ofta som krav att få hantera hela processen och själva ordna med utförseltillstånden. För sådana företag är det viktigt att känna till lagstiftningen och veta att allt är i sin ordning för att arbetet ska flyta bra och inte bromsas av ständiga problem vid gränsövergångarna. Lagstiftningen är dock relativt enkel att kringgå eftersom det inte finns någon systematisk utförselkontroll.

I en rapport om export av kulturföremål konstateras att antalet deklarerade exportter vida överstiger antalet utfärdade tillstånd och exportlicenser, vilket indikerar att kulturföremål exporteras utan tillstånd (Hansen, 2004)¹³. Omfattningen av den illegala utförseln och exporten är svår att uppskatta, men fyra faktorer som påverkar omfattningen framhålls:

- lagstiftningen är dåligt anpassad till Sveriges nya förutsättningar som EU-land
- tullens rutiner
- brist på kunskap om regelverket
- ointresse, bland både svenska myndigheter och svensk allmänhet.

Man har från Tullens sida inga misstankar om en organiserad export, vare sig det handlar om illegal utförsel av lagligt inköpta föremål eller stöldgods från exempelvis kyrkor. Däremot utesluter inte Tullen att organiserad brottslighet kan förekomma på ena eller andra sättet i någon del av trafiken. Det som talar för det är att handeln omsätter stora summor, att risken för upptäckt är liten, att lagföring

¹³ Vanligen talas det om *utförsel* när föremål förs ut till andra EU-länder och *export* när föremål förs till länder utanför EU. Reglerna för att föra ut föremål till länder utanför EU är lite annorlunda än de som gäller för utförsel till övriga EU. För export krävs exempelvis både utförseltillstånd och exporttillstånd. Den nämnda rapporten tog i huvudsak sikte på *export* av kulturföremål.

är ytterst sällsynt och att straffen är låga. Vad som talar mot det är svårigheterna att få snabb avsättning för de dyrare föremålen.

Utarmning av kulturarvet?

Vare sig det är fråga om legal eller illegal utförsel av kulturföremål menar några att det finns en risk för utarmning av det svenska kulturarvet:

”Vi har inte haft krig i landet och det innebär att vi har väldigt mycket intakta miljöer. När dessa möbler sedan säljs på andrahandsmarknaden i USA är de inte längre kulturobjekt utan anonyma inredningsobjekt. [...] Jag har sett fanerade rokokobyråar ställas ut i regnet för att faneret ska lossna. När faneret är borta målar man sedan direkt på träet. Då kan du sälja möblerna i USA, och det är klart att Riksantikvarieämbetet inte ger exportförbud på en gulmålad rokokobyrå.” (Antikhandlare)

Många har dock motsatt uppfattning om risken för utarmning. En antikhandlare som intervjuats menar att vi har förhållandevis lite konst och antikviteter som är attraktiva internationellt. Han lyfter i stället fram andra hot:

”Sverige utarmas i betydligt högre grad genom museernas bedrövliga behandling av sina föremål, framför allt i lagren. Fortfarande slängs också bra objekt från vindar tack vare folks okunskap.”

”Sveriges kulturarv finns i hemmen”, menar en annan antikhandlare som också hävdar att det är en ”försvinnande liten del som går på export”. Antikhandlaren ser ett problem med exporten, men det rör inte de antika möbler som skyddas av lagstiftningen:

”Vi har hur mycket gustavianskt som helst.

Rokokobyråar med marmorskiva kan jag köpa trettio i dag om jag vill. Däremot har nästan allt svenskt 1900-tal av klass gått förlorat för alltid. Nästan allt som tillverkades för Stockholmsutställningen och Norrköpingsutställningen är ute ur landet.”¹⁴

”Vi har förlorat det mest intressanta av vårt 1900-tal redan”, påpekar även ägaren till ett auktionshus, och menar att det måste till en utförsellagstiftning som omfattar även dessa föremål.

En handlare som själv är inriktad på ostasiatiska föremål ser den internationella handeln mer som ett berikande kulturutbyte, där svenska kulturföremål kan fungera som kulturbärare utomlands. Det han däremot ser som problematiskt är när möbler byggs om för att passa ett annat lands smak, något som flera andra intervjupersoner också lyfter fram som ett sätt att förstöra kulturarvet. En intendent vid ett auktionsverk säger apropå exporten: ”Om vi inte vill ha björkmöblerna och tyskarna vill ha dem i stället, varför ska de inte få köpa dem? Vilken är skillnaden mellan att sälja ett hälsingeskåp i Skåne och i Norge?”

”Det som betalas med höga priser blir också värt att bevara”, säger en intervjuperson som förestår ett mindre auktionshus. Därför tycker han inte att exporten av högklassiga föremål, vare sig det rör sig om antika föremål eller modern 1900-talsdesign, är något problem. Även denna intervjuperson framhåller i stället att vanligt folk i oförstånd och av ointresse slänger mycket som borde bevaras.

Det finns alltså lite olika bilder av problemet med illegal utförsel av antikviteter – vissa menar att det viktiga inte är var föremålen finns utan att de bevaras, andra menar att utförsellagstiftningen tvärtom borde omfatta fler kategorier än i dag, i synnerhet

1900-talsdesign. Utifrån dessa synsätt kan man konstatera att även om många ser utförseln som en utarmning av det svenska kulturarvet, så är det inte alla som stödjer lagstiftningen.

Transportmedel

I utförsellagstiftningen skyddas även äldre transportmedel, men det verkar ovanligt med kulturarvsbrott som berör transportmedel. I en intervju diskuterades dock gamla träbåtar.

I början av 1900-talet var svenska båtbyggare världsledande och i dag finns ett visst intresse för gamla träbåtar, i synnerhet de som ritades av båtkonstruktören C. G. Pettersson, berättar en intervjuperson som arbetar med maritimt kulturarv. Intresset verkar dock större utomlands och många båtar har gått på export till framför allt Holland, Tyskland och Norge, där de också tas bättre om hand, enligt intervjupersonen. Under andra världskriget förstördes nästan hela det bestånd som fanns ute i Europa, vilket förklarar det stora intresset för svenska båtar.

Tillstånd för utförsel eller export måste sökas för transportmedel som är äldre än 100 år och värda över 50 000 kronor, men det är få av dessa båtar som uppfyller de kriterierna. Just hundraårsgräsen kan också ifrågasättas, precis som många ifrågasätter att inte 1900-talsdesignen omfattas av något skydd. ”Ska man ha en gräns i tid borde den sättas vid andra världskriget. Där går skiljelinjen”, menar den ovannämnda intervjupersonen.

Möbelförfalskningar

Inte bara konst förfalskas – även antika möbler kan vara lönsamt att förfalska. En intervjuperson berättade om en antikhandlare som sålde såväl dyrbara möbler och konst som vardagsföremål. I handlarens butik fanns även nytillverkade möbler som tillverkats utomlands i gammal stil och som utgavs för att vara gamla. Antikmarknaden beskrivs av en annan intervjuperson som ett enkelt spel om tillgång och

efterfrågan, där de stora antikmarknaderna i Paris, London, Milano och New York styr trenderna. Han menar dock att amerikanerna rör sig lite utanför de rådande trenderna och att mycket möbler byggs om för den amerikanska marknaden. ”De köper allt som är tillverkat före 1910. För dem är ju det mesta antikt, men gustavianskt och gråmålat är extra gångbart. Men det behöver inte vara äkta, bara det ser någorlunda rätt ut är de glada och betalar bra.” Under mellankrigstiden ska en hel del möbler ha byggts om, enligt intervjupersoner som är insatta i antikmarknaden – exempelvis kunde byråar fane-ras om, få nya beslag och en stenskiva och sedan säljas som äkta gustavianska möbler.

BÖCKER, KARTOR OCH DOKUMENT

De bokstöder som väcker uppmärksamhet är oftast stöder från bibliotek, men det är inte bara bibliotek som förlorar värdefulla böcker och dokument. Antikvariat är givetvis en lämplig måltavla för den som vill stjäla böcker, och de olika arkiv som finns rymmer en oändlig mängd dokument som kan vara intressanta att stjäla. Även museerna kan ha äldre böcker och andra värdefulla handlingar. I många kyrkor finns gamla biblar som kan betinga höga värden på marknaden. I mindre utsträckning finns värdefulla äldre böcker, kartor och andra dokument också i olika privata samlingar. De mest allvarliga stölderna sker dock från bibliotek, och i viss mån från arkiv. Det som ofta är särskilt allvarligt med stöder från arkiv är att en katalogiserad akt kan bestå av en mängd dokument som inte registrerats var för sig. Av den anledningen är det många gånger omöjligt att veta om något blivit stulet, och svårt att bevisa att något som dyker upp på marknaden eller i polisbeslag hör till arkivet.

Biblioteksstölderna är ofta inriktade på mycket värdefulla verk som manuskript eller tidiga utgåvor av kända verk. Det finns också många exempel på stöder av kartor och kartböcker.

Som nämnts i avsnittet om olika aktörers ut-satthet för stöder, finns två mycket olika typer av bokstöder – tillfällesstölderna av mindre värdefulla böcker från antikvariat och de mer planerade stölderna av mycket värdefulla böcker från bibliotek. En intervjuperson som ägde ett antikvariat hade även varit med om ett mellanting, då han en gång blev erbjuden en samling relativt nya böcker, som uppenbart kom från ett bibliotek. Personen som ville sälja böckerna hade dessutom arbetat på just det biblioteket. Det sammanlagda värdet på böckerna var runt 25 000 kronor, det vill säga böckerna var inga rariteter direkt. Intervjupersonen tyckte att det var en tragisk historia och ville inte polisanmäla mannen, även om han insåg att han borde ha gjort det. ”Man tycker synd om honom.” Intervjupersonen påpekade också att man ”kan inte sälja böcker som ser ut att komma från ett bibliotek”.

De olika stöder som tas upp i intervjuer handlar till stor del om att böcker stjäls från bibliotek för att sedan säljas till något antikvariat eller via ett auktionshus i Sverige eller utomlands. Mindre avancerade stöder handlar ofta om att någon snattar några böcker från ett antikvariat och säljer dem till ett annat antikvariat i närheten, i de mer avancerade stölderna stjäls värdefulla och sällsynta böcker, kartor eller andra dokument från specialsamlingar på bibliotek – inte sällan genom insiderbrott – för att sedan säljas via ett auktionshus utomlands. Det speciella med bokstöder är att de sällan upptäcks förrän efter lång tid, så tjuven hinner ofta sälja stöldgodset vidare innan den bestulna institutionen ens insett att en stöld har skett. Flera gånger har bibliotek uppmärksammats på att stöder skett genom att någon som köpt eller fått erbjudande om att köpa någon bok har hört av sig till biblioteket och undrat om de inte saknar en viss bok. Vid kontroll visar det sig då att boken faktiskt saknas, men ingen har märkt det tidigare. En person som tidigare drivit ett antikvariat berättar precis en sådan historia: Det kom in en person i affären och ville sälja en bok med stämplrar från Kungl. biblioteket. När ägaren till antikvariatet

¹⁴ År 1906 genomfördes en konst- och industriutställning i Norrköping där bland annat tekniska innovationer, arkitektur och konst visades upp. Stockholmsutställningen år 1930 omfattade arkitektur, formgivning och konsthantverk (se Wikipedia-bidragsgivare, 2008a och 2008b).

EXEMPEL PÅ STÖLDOBJEKT OCH MÅLTAVLOR:

Bibliotek

- naturvetenskaplig litteratur, 1600-tal
- böcker, 1700- och 1800-tal
- böcker och kartor, 1500–1800-tal

Arkiv

- Amerikabrev
- arkivhandlingar, 1600–1900-tal
- tryck, 1700-tal
- tryckta skrifter, omkring 1973
- bortklippta sigill och namnteckningar, brev, 1400–1600-tal

Pergamentbrev

Ritning, 1920-tal

Antikvariat

- böcker, 1479–1800-tal
- böcker, 1600-tal
- alla typer och epoker
- antikvariska och moderna böcker av värde
- böcker, 1900-tal
- planscher, cirka 100 år gamla
- äldre verk 1600–1700-tal
- äldre böcker, före 1800

tog upp telefonen för att ringa Kungl. biblioteket, försvann säljaren snabbt därifrån.

Att stjäla i en liten värld

Äldre böcker och dokument utgör en liten värld och de forskare, samlare, handlare och bibliotekari-er som befinner sig i den här världen kan den utan och innan. Lojaliteten är också stor och det finns ett stort engagemang när någon institution drabbats av stöld – många vill hjälpa till att återbörda det som stulits. Även om böckerna ägs av enskilda institutio-ner, ses samlingarna som kollektiva resurser – fors-kare använder inte bara ett enda bibliotek och det som finns i en samling har ofta kopplingar till något som finns i en annan institutions samlingar. Detta engagemang och de exklusiva kunskaperna gör att många brott klaras upp inte så mycket genom po-lisarbete, utan genom insatser från dem som tillhör denna bokvärld (jfr. McDade 2006). Stölderna av *Principia Mathematica* i Visby och på Kungl. Ingen-jörsvetenskapsakademin i Stockholm är ett belys-ande exempel på hur initierade personer i bokvärlden slår larm.

Det är de verksamma inom bokvärlden som läg-ger märke till saker som att en ovanlig bok plötsligt dyker upp på marknaden, att en värdefull bok är till salu för en bråkdel av vad den borde vara värd eller att en bok är särskilt nött på ett ställe där exlibris vanligen finns. Detta är småsaker som kan visa sig avgörande för att lösa dessa brott, och ibland för att överhuvudtaget upptäcka att de skett (McDade, 2006). En intervjuperson som själv var antikvariats-handlare berättade att han en gång hade köpt en matematikbok från ett annat antikvariat. Han note-rade klisterpåsar i vänstra hörnet, precis där biblio-tek vanligen sätter sina stämplatser och gjorde därför en del efterforskningar. Hans uppmärksamhet blev början till att de omfattande stölderna från Linkö-pingsbiblioteket kunde klaras upp.

Att det är fråga om en liten värld innebär också att det är få som har kunskap om och tillgång till

unika samlingar, vilket kan vara en orsak till att det ofta rör sig om insiderbrott, i synnerhet när det gäl-ler stölderna från bibliotek. Gärningspersonen bakom stölderna från Linköpingsbiblioteket hade anställts i samband med att biblioteket återuppbyggdes efter en brand. I flera år sålde han böcker från biblioteket till ett antikvariat i en annan stad. Kanske trodde antikariatets innehavare på den historia tjuven be-rättade; att han bodde på en herrgård och att böck-erna var från herrgårdsbiblioteket. Orsaken till att ex libris och stämplatser var avlägsnade var att han inte ville att släktingarna skulle få veta något om försäljningarna. Tjuven ska enligt intervjupersonen ha dömts till fängelse medan antikariatets inneha-vare ansågs ha handlat i god tro och därmed und-gick åtal. Även om det finns handlare som alltför lätt tror på mer eller mindre fantasifulla förklaringar, el-ler låter bli att ställa frågor, är chansen ändå stor att boken förr eller senare stöter ihop med någon som förstår att den hamnat på fel ställe.

Bilden av antika böcker som ”en liten värld” ges samstämmigt från intervjupersoner med olika koppling till området, och beskrivs i samma termer av McDade (2006):

”The rare book market is a closed and finite universe. The people who deal in particular eras or authors – and the collectors of those genres – know most of what is in existence and where it is. When an item comes to mar-ket out of the blue, suspicions are automati-cally raised.”

En intern som intervjuats menar att alla affärer med antika böcker misslyckas. ”Böcker är ett litet expert-område. Alla känner alla och man vet vilka böcker som är stulna och reagerar på sällsynta böcker som plötsligt kommer ut på marknaden.” Ägaren till ett antikvariat säger ungefär samma sak – att det är en liten bransch, ”om någon värdefull bok försvinner får nästan alla reda på det.” ”Det är en liten värld och man skulle snart upptäcka vem som tar”, säger

en annan. Denna intervjuperson hade tidigare drivit ett antikvariat och hade sällan drabbats av stölder, men däremot fått en hel del erbjudanden om stulna böcker. Han påpekade att man måste vara mycket noggrann vid inköp om man inte vill förknippas med skumma affärer. Enligt McDade har aktörerna på marknaden blivit alltmer medvetna och nog-granna när det gäller att undersöka proveniens, men anledningen är inte omfattande stölder utan sna-rare en ökning av antalet förfalskningar (McDade, 2006).

Tyvärr är det ändå inte så att alla affärer med stulna böcker upptäcks inom kort. KB-mannen stal utländsk vetenskaplig litteratur som sällan eller ald-rig efterfrågades av låntagare. När han dessutom kunde utplåna spår som anteckningar och register-kort var det som om böckerna aldrig hade funnits på biblioteket. Mycket talar därför för att hans kar-riär som boktjuv var lika lång som hans karriär som bibliotekarie (Repo, 2007).

Från böcker till pengar?

Trots svårigheterna med att tjäna pengar på stölder av äldre böcker och dokument, fortsätter stölderna. I början av år 2008 drabbades Kungl. biblioteket återigen av något som först såg ut som ännu ett stöldförsök, men som slutade med att gärningsper-sonen – en turist – dömdes för skadegörelse efter att ha rivit sönder flera tidskrifter från 1950-talet (SvD, 2008). En boksamlare som intervjuats uppger dock att han inte märker mycket av att det skulle florera stöldgods på marknaden. ”Jag tror inte van-liga böcker är utsatta för detta så mycket – det är för mycket att bära på. Det finns såklart narkoma-ner och andra som stjälar böcker och säljer dessa på antikvariat”. För dyra böcker som inkunabler, äldre böcker, planschverk och kartor kan det finnas en il-legal marknad, menar han, men han tror att det som stjäls i Sverige går utomlands. De böcker han själv är intresserad av är i regel utländska och relativt dyr-bara. Han köper böcker på auktioner, antikvariat

och av andra samlare, men preciserar inte närmare hur han kan veta att det han köper inte är stulet.

Ju längre bort från en stöld, desto större chans att en presumtiv köpare accepterar säljarens förklaring till hur han eller hon har fått det han försöker sälja i sin besittning, eller kanske inte ställer några frågor alls. Den vanligaste förklaringen är att de värdefulla böckerna eller dokumenten har gått i arv (McDade, 2006), vilket också kan förklara varför de hamnat hos en person som inte verkar ”rätt”. Såväl KB-mannen som den person som stal Newtons *Principia Mathematica* vände sig till auktionshus utomlands. Det gäller också de brittiska karttjuvarna som anlidade olika internationella auktionshus (se del 2). Utifrån dessa fall kan man spekulera i om auktionshusen i mindre grad identifierar sig med

den ”bokvärld” som flera intervjupersoner och annan litteratur på området (se exempelvis McDade, 2006) menar är vaksam på vad som dyker upp på marknaden.

Tidigare diskuterades hur internet har förändrat förutsättningarna för många tjuvar. Internet ger goda möjligheter att nå spekulanter från hela världen, men den breda publiciteten kan också innebära stora risker (McDade, 2006, s.28), i synnerhet om det gäller helt unika och mycket värdefulla böcker, manuskript och kartor. En tjuv med viss insikt i den speciella värld som utgörs av antika böcker torde därför försöka hitta en mindre publik marknadskanal, även om det kanske innebär att den möjliga förtjänsten blir lägre.

Daniel Spiegelman gjorde sig våren 1994 skyldig till en lång rad stölder från Rare Books and Manuscripts Library, RBML, ett av Columbia-universitetets många specialbibliotek.¹⁵ Fallet är på många sätt typiskt för stölder av värdefulla äldre böcker och kartor, men är också unikt på flera sätt.

Personalen är ofta de första att misstänkas vid stölder från bibliotek. Spiegelman hade däremot ingen koppling till biblioteket utan var en utomstående tjuv. Som sådan var han dessutom särskilt förslagen. I stället för att som många andra låtsas vara en vanlig besökare, låt vara med ett specialintresse, som ber om att få studera en bok eller ett dokument från specialsamlingarna i en för ändamålet avsedd läsesal och därifrån smugla ut det åtråvärda objektet på ett mer eller mindre skickligt sätt, genomförde han

sina stölder genom noggrant planerade nattliga inbrott. Han behövde dock inte bryta sig in i själva byggnaden – studenternas läsesalar var öppna dygnet runt – utan bara ta sig in till själva samlingarna. De särskilt värdefulla delarna av samlingarna var dessutom skyddade i utrymmen med solida metallväggar. Under sina frekventa besök vandrade han runt i biblioteket och studerade både lokalerna och personalens arbete och hittade till slut ett sätt att ta sig in till det som verkade vara de mest värdefulla samlingarna. Han kunde därefter ta sig in och ut därifrån utan att lämna några spår. På så sätt kunde han under flera månader genomföra ett stort antal stölder utan att någon anade vad som pågick.

En annan ovanlig omständighet var att stölderna genomfördes av en person som egentligen inte var särskilt kunnig vad gällde äldre böcker och dokument. Inte heller var han någon erfaren inbrottstjuv – han hade tidigare mest ägnat sig åt bedrägerier och var skicklig på att förfälska ID-handlingar. Spiegelman hade inte heller några instruktioner från någon

¹⁵ Beskrivningen av fallet Spiegelman är baserad på Travis McDades utförliga redogörelse i *The Book Thief: The True Crimes of Daniel Spiegelman* (2006). McDade redogör även för andra bibliotekstölder i USA, samt diskuterar bibliotekens säkerhet och rättsväsendets hantering av den här typen av brott.

uppdragsgivare utan hade egentligen bara sluttit sig till att den här typen av böcker och dokument, som förvarades så noggrant och som bara ett fåtal personer hade tillgång till, måste vara av högt värde. Med samma enkla logik insåg han att om han tillskansade sig dyrbarheterna på ett sätt som genast avslöjade att en stöld begåtts – exempelvis genom rån eller genom att skära sig genom metallväggen och snabbt rafsade åt sig så mycket han kunde få med sig – så skulle brottet uppmärksammas och förtjänstmöjligheterna gå om intet. I stället gjorde han upprepade ”besök” där han i lugn och ro kunde studera vad som fanns, ta lite åt gången och sedan lämna allt som det såg ut när han kom. Han hade inte insiderns specialkunskaper om böcker och andra dokument, men han hade skaffat sig tillträde till lokalerna och samlingarna och han hade gott om tid att fundera på vad som kunde vara värt att stjäla. När det gällde kartorna gjorde han som många andra tjuvar – skar ut enskilda blad ur kartböckerna. Genom att lämna själva böckerna kan upptäckten av en sådan stöld fördröjas. De flesta böcker och dokument av den här typen förvaras dessutom i särskilda skyddande lådor, och dessa lämnades givetvis kvar så att det såg ut som att allt som skulle finnas på hyllorna också fanns där.

Att något inte stod rätt till upptäcktes i juli samma år, och mest av en slump. Kuratorn för medeltids- och renässanssamlingen höll på att studera ett manuskript som skulle katalogiseras och ville jämföra det med ett som hon redan kände väl till och som hade vissa likheter. Manuskriptet, som hon tittat på bara ett par veckor tidigare, fanns dock inte där det skulle finnas. När stölden väl var ett faktum skulle det ta tid innan omfattningen stod helt klar. För att vara säker på vad som fanns kvar och vad som var borta påbörjades en fullständig inventering av samlingarna – ett arbete som tog tre år att slutföra. När Spiegelman slutligen dömdes fyra år se-

nare, år 1998, räknade domaren upp hans byten. Allt har inte återfunnits.

- 17 medeltids- och renässansmanuskript, daterade från år 1160 till 1550, däribland Euklides Elementa från 1400-talet och Guillaume de Lorris och Jean de Meungs Roman de la Rose från 1300-talet
- 8 arabiska och persiska manuskript, daterade från 900-talet till år 1887
- en 1493 års utgåva av Nürnberg-krönikan och en 1493 års utgåva av Senecas Proverbia
- 26 medeltids- och renässansdokument, daterade från år 1122 till 1789
- 284 historiska kartor, daterade från år 1628 till 1891, varav 237 hade skurits ur en 1600-talsutgåva av Blaeus Atlas Major
- 26 brev och dokument skrivna av tidigare amerikanska presidenter, bland andra George Washington, Abraham Lincoln och John Adams
- 133 brev och dokument relaterade till Thomas Edison, daterade från 1860 till 1903

Det kanske mest typiska i historien om Daniel Spiegelman var hur han avslöjades. McDade menar att det finns två typer av boktjuvar – de som stjälar för sin egen samling och de som stjälar för att sälja. De som stjälar till sina egna samlingar är troligen i minoritet men är ändå de ”farligaste” boktjuvarna. De flesta stölder upptäcks nämligen i samband med att någon försöker sälja stöldgodset. Spiegelman hörde till den senare kategorin och avslöjades nästan ett år efter stölderna när han försökte sälja en del av stöldgodset till en holländsk handlare. Bland annat ville han sälja några presidentbrev. Den holländske handlaren blev misstänksam just på grund av detta – även om dokumenten var intressanta internationellt så verkade det onödigt att åka över Atlanten för att sälja dem då intresset säkerligen var ännu större i USA. Den enkla

förklaringen var att ett försäljningsförsök på dokumentens hemmaplan genast skulle avslöja brotten. Att sälja stöldgodset på visst geografiskt avstånd från platsen för stölden, där risken att någon känner till stölden eller stöldgodset är mindre, är sunt förnuft i stöldbranschen (Steffensmeier och Ulmer, 2005). Den brokiga samlingen av böcker och dokument var också något som väckte misstänksamhet. När handlaren insett vad det var han erbjöds var det endast med stor svårighet han lyckades övertala polisen att agera och få den skyldige gripna, också det typiskt inte bara för bokstölder utan för kulturarvsbrott generellt.

Det mest unika i historien är nog det straff som utdömdes: 60 månaders fängelse, 3 års övervakning och 300 timmars samhällstjänst – ett ovanligt strängt straff i sammanhang som rör bokstölder. Domaren betonade att det inte var tillräckligt att se till de materiella förlusterna vid den här typen av brott. Det är svårt att beräkna marknadsvärde för oersättliga föremål, men oavsett de summor man kommer fram till är den kollektiva skadan som orsakas forskarsamhället och samhället i stort långt mycket större, menade domaren. Det är sällsynt att hänsyn tas till sådana resonemang när brotten rör kulturarvsbrott. Abstrakt, kollektiv skada är ofta följderna även av brott som miljöbrott och ekonomisk brottslighet, och även där tenderar straffen att vara relativt milda (Lindgren, 2001). Undantaget är möjligen ekobrott där en del av skadan ändå går att räkna i kronor och ören och då räknas till mycket stora belopp.

EXEMPEL PÅ SKULPTURER OCH LIK- NANDE FÖREMÅL SOM STULITS:

- votivskepp, 1940-tal
- träängel, 1400-tal
- träskulpturer, 1680-tal
- träskulptur, medeltid
- träskulptur, madonna
- träskulptur, 1400-tal
- träduva
- madonnaskulptur, medeltid
- snidad duva, 1730-tal
- skulptur, 1690-tal
- processionskors i trä
- luckor från altarskåp, 1515
- krucifix, 1940-tal
- duva, 1600-tal
- duva, 1700-tal
- Kristusbild, 1700-tal
- dopfunt
- detalj från predikstol, 1600-tal
- bronsskulptur, 1960-tal
- altarkors
- altartavla
- fast träsnideri, 1914
- 2 putti (träänglar)
- 17 träskulpturer, 1100–1500-tal

KYRKLIGT KULTURARV

I dag förknippar vi det kyrkliga kulturarvet främst med dess religiösa ändamål – föremål som har särskilda funktioner och som fungerar som utsmyckning av det kyrkliga rummet. Egentligen har kyrkan stor betydelse inte bara för det svenska, utan det västerländska kulturarvet i stort, i en mycket bredare bemärkelse. Latinet som liturgiskt språk möjliggjorde en gemensam västerländsk bildningsgrund och klostren samlade inte enbart religiösa texter i sina bibliotek utan var länge bevarare och garant även för världslig bildning. Det senare behovet att sprida religionen på folkspråken påskyndade på många håll utvecklingen av skriftspråk (Olsson och Algulin, 1995). Långt fram i modern tid har kyrkan haft mycket stort inflytande i det västerländska samhället och har det än i dag i många kristna länder. I dagens Sverige är kyrkans inflytande på samhällslivet kanske mer blygsamt, men dess betydelse för utvecklingen av såväl konst och litteratur som hantverk går inte att bortse från.

Det kyrkliga kulturarvet är i högsta grad levande och brukas aktivt i kyrkans aktiviteter. Brotten mot detta kulturarv består främst av stölder av de olika föremål som återfinns i kyrkorna: religiös konst i form av målningar och skulpturer, inventarier som ljuskronor, ljusstakar och nattvardssilver och textilier eller andra föremål avsedda för kyrkliga ändamål. Många föremål är utförda av traktens bästa hantverkare och konstnärer från respektive epok. Kyrkan var länge den viktigaste uppdragsgivaren och det kyrkliga kulturarvet speglar på så sätt en lokal utveckling, både konstnärligt och socialt/ekonomiskt (se Sandström, 1988). Många äldre föremål har en särskild historia, exempelvis att de har blivit skänkta till kyrkan av en namngiven person, kanske vid något särskilt tillfälle och som votivgåva. De kyrkoskepp som finns i många kustnära kyrkor, är ofta just votivskepp som skänkts som tack för att besättningen återkommit helskinnade från någon seglats, eller i hopp om att en kommande resa ska välsignas.

Brott mot det kyrkliga kulturarvet

Ibland deponeras särskilt viktiga eller värdefulla föremål på museum på grund av stöldrisk eller för att kyrkomiljön inte är optimal och i stället placeras en kopia i kyrkan. I samband med restaurering kan föremål finnas hos en konservator. Föremål som hör till det kyrkliga kulturarvet kan alltså återfinnas på och därmed också bli stulna från andra platser än kyrkor, även om det är mindre vanligt. I Brå:s nordiska kartläggning (Brå 2006:2) uppgav två museer, en hembygdsförening och en konservator att de förlorat kyrkliga inventarier.

Ljusstakar är den enskilda typ av föremål som försvunnit från flest antal kyrkor. Runt 15 procent av kyrkorna uppger att de någon gång har förlorat ljusstakar, och nästan lika många har förlorat andra typer av lampetter, ljuskronor, kristallkronor och andra kronor i malm och mässing. Flera uppger också att de förlorat dopskålar, nattvardssilver eller ospecificerat ”kyrksilver”. Föremål av silver och andra ädelmetaller är de som historiskt sett alltid varit eftertraktade av kyrktjuvar. Sådana föremål ser ofta dyrbara ut även för ett otränat öga, och skulle de inte vara alltför värdefulla har de åtminstone sitt metallvärde. Ett föremål som det relik-skrin från 1200-talet som stals från Ullånger kyrka av den spanske kyrktjuven är dock i det närmaste ovärderligt.

Lampkronor är som regel lätta att ta ned och fälla ihop eller plocka isär. Det är inte heller ovanligt att se skulpturer och andra medeltida föremål hängandes på väggen utan låsanordningar. Det har tagits fram skyddsanordningar som kan hindra eller försvåra stöld av såväl ljuskronor som träskulpturer, men många föremål saknar ännu den typen av skydd.

Endast ett par procent av kyrkorna (16 kyrkor) har blivit bestulna på konst i form av oljemålningar och andra typer av tavlor. Desto fler – ungefär var tionde kyrka – har förlorat skulpturer, och relativt ofta rör det sig om äldre träskulpturer.

Ett antal kyrkor har blivit bestulna på textilier

som kåpor, mässhakar, antependium, altarbrun och kormattor. Andra typer av föremål som stjäls ur kyrkorna är brudkronor, kollektbössor, timglas, rökelsekar och ljusplåtar, men det finns också enstaka exempel på stölder av mer udda föremål som orgelpipor och kyrkstötar. Även antika stolar och speglar stjäls ur kyrkorna, men även om de tillhör en kyrkas inventarier är de kanske inte att betrakta som just kyrkligt kulturarv.

Det är inte särskilt vanligt att kyrkor utsätts för bokstölder, men det händer att biblar stjäls. Oftast rör det sig om biblar från 1700- och 1800-talen. I Brå:s studier finns uppgifter om att en kyrka har förlorat en så kallad Gustav Vasa-bibel. År 1526 kom den första översättningen av bibeln till svenska, utförd av Olaus Petri och Laurentius Andreae. Den omfattade endast Nya testamentet och har kommit att kallas Gustav Vasa-bibeln eftersom det var kungen som beslutat om översättningen. Översättningen kan ses som ett uttryck för kungens strävan att frigöra Sverige från påven och Rom, och samtidigt minska kyrkans makt på hemmaplan genom att ge folket en möjlighet att själva ta del av Guds ord. Gustav Vasa-bibeln speglar därmed dåtidens politiska utveckling. (En fullständig version av bibeln i svensk översättning gavs ut första gången år 1541.) Kungen bestämde också att alla församlingar skulle köpa in ett exemplar, och i dag beräknar man att det finns cirka 120 finns kvar (Svenska Bibelsällskapet, 2008). Det är inte osannolikt att fler exemplar försvunnit i stölder genom åren, då tidiga tryck är mycket eftertraktade bland boksamlare. I materialet nämns även förlust av en så kallad Karl XII-bibel. Den gavs ut år 1703 i folioformat och spreds till samtliga församlingar, där många också finns kvar i dag. Karl XII-bibeln kom också att finnas i många privata hem (Svenska Bibelsällskapet, 2008).

Bristande säkerhetsmedvetenhet

I intervjuer har det ibland förts fram att det i många församlingar saknas kunskap och insikt om de kulturhistoriska värden som representeras av olika

kyrkliga inventarier som målningar, skulpturer eller altarskåp. En antikhandlare som intervjuats menar att man inom kyrkan ofta vet för lite om de konstföremål man har. ”De flesta kyrkor har inte ens fotodokumentation på sina grejor och har ingen aning om vad deras saker är värda.” Värdefulla föremål kan vara uppställda eller upphängda utan någon som helst skyddsanordning, samtidigt som kyrkorna är öppna och obemannade, utan någon bevakning. Det kan också vara så att silvret låses in medan eftertraktade föremål som träskulpturer och ljuskronor lämnas framme. En antikhandlare som upptäckte att ett inköpt kyrkskepp i själva verket var stöldgods, erbjöd församlingen att köpa tillbaka det. Kyrkoherden tackade dock nej och föredrog att behålla ersättningen från försäkringsbolaget, och frågan är om även det ska tolkas som bristande intresse för föremålets kulturhistoriska värde eller mer som ett tecken på ett ansträngt ekonomiskt läge. Det är förvånande att försäkringsbolagen ersätter stölder trots att säkerheten är bristfällig, men den ekonomiska ersättningen kan ändå inte täcka de kulturhistoriska förlusterna. En tråkig konsekvens av stölderna är att färre kyrkor i dag är möjliga att besöka spontant, eftersom en del har börjat hålla dem låsta även under dagen.

Intressen som krockar i skydd av inventarier

Kulturminneslagen ställer krav på församlingarna att vårda och skydda kyrkobyggnaderna och inventarierna. Kraven, vars främsta syfte i detta avseende är att bevara kulturarvet, krockar ibland med de uppgifter som kyrkan själv ser som viktiga. Ett exempel är konflikten kring den nya orgeln i S:t Nikolai kyrka i Halmstad. Länsstyrelsen ställde som krav att den gamla fasaden skulle bevaras och uppföras på den nya orgeln, men kyrkan menar att detta skulle förstöra den nya orgelns kvaliteter såväl ljudmässigt som estetiskt och har därför låtit bli att återuppföra den gamla fasaden. Länsstyrelsens beslut om att den gamla fasaden ska återuppföras står fast, trots protesterna som bland annat tagit sig ut-

tryck i en flerspråkig nätpetition på egen webbplats (se Brandel, 2007; Angeldorff, 2007).

Åsikterna kan gå isär även åt andra hållet, något som till viss del gäller hanteringen av inventarieförteckningar. Enligt kulturminneslagen är församlingarna skyldiga att ha en förteckning över kyrkans inventarier och minst var sjätte år kontrollera att alla föremål finns kvar samt skicka en kopia av förteckningen till Länsstyrelsen. En intervjuperson förklarar att detta är något som ses med viss skepsis från olika håll inom kyrkan eftersom förteckningarna vid detta förfarande blir offentliga och man menar därför att de kan användas som ”stöldkataloger”. Samma oro har uttryckts vad gäller Historiska museets webbplats *Medeltidens bildvärld*, där kyrkornas kulturföremål presenteras med bild och information som ålder och tillkomsthistoria (se Historiska museet, 2008). Här är det bevarandemyndigheterna som strävar efter att göra kulturarvet tillgängligt genom att presentera det på internet, och kyrkan som menar att föremålen genom denna publicering hotas av stölder. Motiveringen för att publicera informationen är, förutom att tillgängliggöra föremålen, att de skyddas bättre av att många har kunskap (Falkkloo, 2003). Detta kan jämföras med det digitala fornminnesregistret, FMIS. Även kring detta finns en oro att det kan underlätta brott. Det bör framhållas att det egentligen inte finns fog för oron att förteckningarna blir offentliga. Förteckningarna överlämnades till landsarkiven i samband med att kyrkan skiljdes från staten år 2000 och finns därför redan tillgängliga för allmänheten (RAÄ, opublicerat arbetsmaterial).

Andra hot

Vid sidan av stölder kan nämnas ett i dag aktuellt hot mot kyrkobyggnaderna – kopparstölder, där tjuvar bryter loss stuprör och tak av koppar för att sälja till skrothandlare. När detta skrivs har flera kyrkor i Västernorrlands län under några dygn blivit utsatta för omfattande kopparstölder (Eldeklint, 2008). Motivet bakom den typen av stölder är enkelt

– att sälja kopparskrotet, men med tanke på det arbete som krävs och det relativt blygsamma pris kopparen betingar är det inte ett särskilt lönsamt brott. För några år sedan steg den internationella efterfrågan och priserna och sedan dess har stölderna ändå varit frekventa. De flesta stölderna begås av missbrukare och småtjuvar, men det finns också indikationer på mer organiserade grupperingar som genomför metallplundringar i större skala. Stölderna har därför uppmärksammats även av Rikskriminalpolisen, som också pekar på att pengar från organiserad brottslighet tvättas i skrotbranschen (Persson, 2007). Stölderna orsakar en åverkansbrott som drabbar fornlämningar.

Marknaden för kyrkliga inventarier och religiös konst

Det verkar inte finnas någon egentlig marknad för den kyrkliga konsten inom landet. En antikhandlare som intervjuats är övertygad om att det som stjäls i kyrkorna går på export. Han menar att det säljs där det betalas bäst, exempelvis Tyskland när det gäller barockföremål. En grossist i antikvitetsbranschen menar dock att den tyska marknaden har försvagats, annars nämns just den tyska marknaden av flera intervjupersoner. Det sägs också finnas en efterfrågan i Japan, där intresset för konst och antikviteter är stort och där föremålen inte har någon religiös laddning – ungefär på samma sätt som Buddha-figurer är vanliga inslag i västerländsk inredning. Viktiga marknadsländer är också de katolska länderna. Fram till reformationen var även Sverige katolskt, vilket gör att vårt medeltida kyrkliga kulturarv röner stort intresse i dagens katolska länder. Ett exempel är det relikskrin som stals av den spanske kyrktjuven och som senare köptes in av den spanska staten för ett museums räkning (se del 2).

Ett krucifix eller en träskulptur av madonnan till salu i Sverige skulle genast kännas igen som kyrk-

lig egendom, menar folk i antikbranschen. För en tjuv är det därför ett säkrare kort att inrikta sig på klassiskt tjuvgods som silver. ”Om jag ställde ut en unik medeltida skulptur bredvid ett alldagligt silverföremål i skylten hade silvret blivit stulet men ingen hade brytt sig om träskulpturen”, säger en antikhandlare. Exempelvis ljuskronor och kyrksilver i form av ljusstakar eller vaser har inte heller alltid lika starkt kyrklig prägel och kan därför matcha en efterfrågan även inom landet. Enligt en antikhandlare har många kyrkor sålt av unika föremål, så det händer att kulturföremål från olika kyrkor förekommer helt legitimt på marknaden. Det gäller därför att se upp menar handlaren: ”... det finns sammanhang där en barockfigur inte ska dyka upp och då ska man tänka sig för”. Denna handlare berättar att han själv bland annat handlat med legitima föremål som funnits i Kalmar domkyrka, men specificerar inte närmare vilken typ av föremål det rör sig om.

De många stölderna i Härnösands stift såg ut som ett trenderbrott, där skulpturerna plötsligt blivit mer stöldbegärliga än kyrksilvret. Det är sannolikt så att stölderna av annat än silverföremål har ökat, men det är fortfarande silver som ligger i topp. Samtidigt menar intervjupersoner med kunskap om marknaden att det inte finns någon stor marknad för silverföremål. Orsaken till att silverföremål ändå stjäls i så stor utsträckning kan vara att de har ett värde även vid sidan av sitt kulturhistoriska och antikvariska värde.

Det är inte bara i Sverige som kyrkorna råkar ut för stölder, även i Italien är kyrkorna utsatta. Bland stulna kulturföremål är religiösa föremål den tredje största gruppen – på första och andra plats på tjuvarnas prioriteringslista finns antika möbler och konst enligt den italienska kulturarvpolisens statistik (Ciotti Galetti, okänt årtal).

”VAD ÄR FORNLÄMNINGAR?”

(2 KAP. 1 § 1–8 P. KML):

1. gravar, gravbyggnader och gravfält samt kyrkogårdar och andra begravningsplatser,
 2. resta stenar samt stenar och bergytter med inskrifter, symboler, märken och bilder samt andra ristningar eller målningar,
 3. kors och minnesvårdar,
 4. samlingsplatser för rättskipning, kult, handel och andra allmänna ändamål
 5. lämningar av bostäder, boplatser och arbetsplatser samt kulturlager som uppkommit vid bruket av sådana bostäder eller platser, liksom lämningar efter arbetsliv och näringsfång
 6. ruiner av borgar, slott, kloster, kyrkobyggnader och försvarsanläggningar samt av andra märkliga byggnader och byggnadsverk,
 7. färdvägar och broar, hamnanläggningar, värdkasar, vägmärken, sjömärken och likartade anläggningar för samfärdsele samt gränsmärken och labyrinter,
 8. skeppsvrak, om minst etthundra år kan antas ha gått sedan skeppet blev vrak.
- Fasta fornlämningar är också naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna liksom lämningar efter äldre folklig kult.

”VAD GÄLLER FÖR FORNFYND?”

(2 KAP. 3–4 § KML):

- Fynd som påträffas vid en fast fornlämning och har samband med den tillfaller staten.
- Fynd som påträffas under andra omständigheter och som kan antas vara minst 100 år gammalt räknas också som fornfynd men tillfaller upphittaren. Upphittaren har dock hembudspflicht, det vill säga är skyldig att erbjuda staten att lösa in föremålet
 - om det är av guld, silver, koppar, brons eller annan kopparlegering eller
 - om fyndet består av flera föremål som lagts ned tillsammans.

FORNLÄMNINGAR OCH FORNFYND

Fornlämningar är ”lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna” (2 kap. 1 § KML). Det är inte alltid dessa lämningar syns med blotta ögat, ofta är spåren efter till exempel tidiga boplatser eller vägar dolda under markytan – eller vattenytan om det gäller marina lämningar och skeppsvrak. Genom arkeologiska undersökningar får vi kunskap om hur människor har levt och hur samhället har sett ut och utvecklats.

Totalt finns i dag cirka 1,5 miljoner registrerade lämningar på 560 000 platser över hela landet. Av dessa är ungefär två tredjedelar fasta fornlämningar och därigenom skyddade av lagen (RAÄ, 2008). Fornlämningar kan vara allt från avrättningsplatser till lämningar efter olika typer av industrier och speglar på så sätt befolkningens liv och historia. Det finns också ett okänt antal ännu ej upptäckta och registrerade fornlämningar, eftersom det finns områden som aldrig har inventerats. Genom den publika delen av det digitala fornminnesinformationssystemet FMIS kan allmänheten söka bland de registrerade fornlämningarna. Uppgifter om fornlämningar under vatten och information om förlisningar finns i Sjöhistoriska museets och Sjöfartsverkets maritima informationssystem (SjöMIS), som från år 2008 är integrerade i FMIS. I SjöMIS finns i dag uppgifter om cirka 3 000 lokaliserade vrak och 12 000 förlisningar.

Fasta fornlämningar finns i alla miljöer där mänsklig aktivitet förekommit – stads-, skogs-, åker-, fjäll- och vattenmiljö. Målet att i så hög utsträckning som möjligt bevara fasta fornlämningar krockar ibland med samhällsbehoven. Många fornlämningar finns där skogs- och jordbruk bedrivs och många andra hamnar i vägen för utbyggnad av vägar, bostäder och andra samhällsaktiviteter (se Brå 2007:5).

Fornfynd är ”föremål som saknar ägare när de hittas” och som endera ”påträffas i eller vid en fast

fornlämning och har samband med denna” eller ”påträffas under andra omständigheter och kan antas vara minst etthundra år gamla” (2 kap. 3 § 1–2 p. KML). Det kan exempelvis vara bruksföremål, redskap, vapen, smycken, mynt och andra föremål, oftast i sten eller metall. Fynd som påträffas vid en fast fornlämning tillfaller staten, och får alltså inte behållas av upphittaren. Lösfynd, föremål som hittas på andra platser och som kan antas vara mer än 100 år gamla, tillfaller upphittaren som dock har *hembudspflicht* om fynden är av *guld, silver, koppar, brons eller annan legering med koppar*, eller om det rör sig om *depåfynd* – flera föremål som kan antas ha lagts ned tillsammans. Hembudspflichten innebär att upphittaren måste anmäla och erbjuda fyndet till staten, som ibland löser in föremålen mot viss ersättning. Anmälan om upphittade fornfynd – oavsett om det ska tillfalla eller hembjudas staten – kan göras till såväl Riksantikvarieämbetet som länsstyrelse, länsmuseum eller polismyndighet (enligt 2 kap. 5 § KML).

Fyndbrott

Fyndbrott, eller om man väljer att kalla det illegal utgrävning eller plundring, behandlades i det tidigare avsnittet främst i samband med arkeologiska undersökningar, men det är inte enbart i sådana sammanhang fornlämningar riskerar att utsättas för fyndbrott. Kända och registrerade fornlämningar som inte är fullständigt utgrävda och borttagna kan utgöra goda brottstillfällen. Fornfynd kan också finnas där ingen känd fornlämning registrerats. Exempelvis hittas ibland fynd i åkrar och annan jordbruksmark (Brå 2007:5).

Ett fyndbrott innebär enkelt uttryckt att någon som hittar ett fynd som ska tillfalla eller hembjudas till staten låter bli att göra detta. Brottet kan vara mindre uppsåtligt, exempelvis när någon råkar hitta ett föremål och struntar i att anmäla det eller inte känner till skyldigheten att anmäla det. Ett tydligare uppsåt kan också finnas som då gärningspersonen

letar upp en plats där det sannolikt är möjligt att hitta fornyfynd och systematiskt söker igenom platsen med hjälp av en metallsökare. När arkeologiska föremål på det här sättet skiljs från sin kontext förloras möjligheten till ny kunskap (se t.ex. Brodie et al., 2000; Mackenzie, 2005).

Själva bruket av metallsökare utan tillstånd är i sig ett brott enligt kulturminneslagen, även om inga fynd görs. Under 1980-talet och början av 1990-talet riktades mycket uppmärksamhet mot plundringar av fornlämningar, och särskilt på Gotland fanns en stor oro över det ökade bruket av metallsökare (Östergren, 1985). År 1991 infördes ett generellt förbud mot användning av metallsökare. (Tillstånd kan beviljas efter ansökan hos Länsstyrelsen.)

Det bör nämnas att förbudet mot att använda metallsökare inte är helt okontroversiellt; det finns röster som menar att hotbilden är överdriven, att plundrare ändå struntar i reglerna och att forskningen snarare skulle vinna på en mer utbredd användning av metallsökare – och inte bara i arkeologiska undersökningar utan även bland hobbyletare (se Rundkvist, 2008 och debatt på Arkeologiforum, 2006). Arkeologen Martin Rundkvist (2008) föreslår att man i stället för ett förbud inför ett licenssystem i likhet med att jägare får tillstånd att jaga först efter att ha avlagt jägarexamen. Förbud motsvarande det svenska är ovanligt i andra länder och i exempelvis Danmark och Storbritannien är inställningen till metallsökare annorlunda. I England och Wales finns ett system för frivillig inrapportering av fynd som inte faller inom ramen för vad som räknas som ”treasure¹⁶” och som därigenom tillfaller staten. Systemet kallas Portable Antiquities Scheme och har flera mål: att genom systematisk registrering av fynd öka den arkeologiska och historiska kunskapen; att öka allmänhetens medvetenhet om värdet av

fynden i deras kontext och underlätta forskning på dem; att öka möjligheterna för den intresserade allmänheten att engagera sig i arkeologin och stärka kontakterna mellan metallsökare och arkeologer; samt att uppmuntra alla som påträffar fynd att göra dem tillgängliga för registrering och främja ”best practice” – bland annat har man tagit fram riktlinjer för ansvarsfullt metallsökande (Code for Responsible Metal-Detecting) (Portable Antiquities Scheme. Annual Report 2005/06).

I Sverige har det uttryckts farhågor om att majoriteten av de kända guldfyndplatserna har utsatts för fyndbrott med hjälp av metallsökare (Hennius, 2004) och att stora delar av fornlämningstäta områden som exempelvis Vittene i Västergötland har genomförts och plundrats (Häggström, 2001, se också Brå 2007:5). Majvor Östergren, länsantikvarie på Gotland, beskriver problemen på följande sätt i rapporten *Brott under ytan* (Brå 2007:5):

”Framst är man ute efter mynt och föremål av ädelmetall. Överlägset mest hotade är de överodlade fornlämningarna i åkermark. Särskilt gäller det förhistoriska boplatser, då det huvudsakligen är där som skattfynd och ädelmetallföremål påträffas. Det kan också röra sig om överodlade gravfält under flat mark. Sådana fornlämningar är till sin karaktär särskilt svåra att skydda. Spåren efter plundringen försvinner eller döljs dessutom snabbt, antingen genom regn eller på grund av plöjning, harvning och växtlighet. Det är därför sällsynt att brottet upptäcks, såvida inte personer med kunskap om den här typen av brottslighet gör direkta besiktningar på platsen. Fornlämningar riskerar att plundras regelbundet efter varje ny plöjning och harvning, eftersom kulturlagret rörs om och nya föremål då förs upp till ytan.

[...]

Förutom de överodlade fornlämningarna plundras även till exempel gravar och gravfält, det vill säga fasta fornlämningar belägna i skogar och hagar. Också här är möjligheten att ertappa gärningspersonerna på bar gärning liten, eftersom tidpunkten på dygnet för brottet är densamma som vid plundring av överodlade fornlämningar. Däremot är sannolikheten att själva brottet upptäcks betydligt större. Skadorna på fornlämningarna är mer uppenbara, det dröjer längre tid innan spåren försvinner och det är dessutom betydligt vanligare att allmänheten, som kan slå larm om brottet, vistas i dessa delar av landskapet än ute i åkermarken.”

Fyndbrotten förefaller ha i huvudsak ekonomiska motiv – fynd grävs upp för att säljas på den öppna marknaden (Brå 2007:5). Motivet kan också vara samlarintresse eller en önskan att ta souvenirer eller troféer. Det är särskilt vanligt vid vrakplundring (se avsnittet om marina fornlämningar – vrak). Tillfällena till fyndbrott är rikliga eftersom brottsobjekten ofta är oskyddade och saknar tillsyn. Brottsobjekten utgörs av fornyfynd som mynt, smycken, redskap, svartek och skeppsinventarier. Brotten innebär ibland också att skador åsamkas fasta fornlämningar. Vanliga servicefunktioner som underlättar brotten är förteckningar över fornlämningar och utrustning som metallsökare och GPS.

Likväl är det svårt att uppskatta omfattningen av fyndbrotten. Av de 36 domar om fornminnesbrott som meddelades åren 1973–2005, är det sex domar som rör fyndbrott. I tre av de fallen har metallsökare använts (Brå 2007:5). Enkätundersökningen som genomfördes för rapporten *Brott under ytan* (Brå 2007:5) visade att få tillsynsmyndigheter (länsstyrelser) har konkreta uppgifter eller ens misstankar om fyndbrott. Två typer av omständigheter brukar framhållas som bevis för att brott ägt rum, och dessa omständigheter ligger också ofta till grund för de polisanmälningar som görs. Den ena omstän-

digheten är förekomsten av fornyfynd på marknaden – hos antikhandlare och hos privatpersoner, ibland utbudna till försäljning på den privata annonsmarknad som finns på internet. Den andra omständigheten som tyder på att brott kan ha begåtts är de karakteristiska groparna i marken där någon grävt efter att metallsökare gett utslag på platsen. Problemet är att det mycket sällan är möjligt att koppla ihop dessa omständigheter. Om det inte går att säga varifrån ett föremål härstammar är det näst intill omöjligt att bevisa att den som har föremålet eller utbjuder det till försäljning har begått något brott. Likadant är det med spår av möjlig plundring i form av gropar – ingen kan veta vad som eventuellt hittades på platsen.

Exemplet Gotland

På Gotland har tillsynsmyndigheterna och kulturinstitutionerna länge varit vaksamma på den här typen av brott. Även allmänheten är uppmärksam, och det är ofta markägare som först upptäcker misstänkta brott och hör av sig till Länsstyrelsen eller direkt till polisen för anmälan. För arbetet med rapporten *Brott under ytan* (Brå 2007:5) tog Brå bland annat del av de anmälningar om misstänkta fornminnesbrott som gjordes till den gotländska polisen åren 2001–2005. Sju av tretton anmälningar gäller misstänkta fyndbrott och är goda exempel på de problem som nämns ovan. Flertalet anmälningar grundas på att gropar eller spår av att någon grävt upptäcks av markägaren. I något fall har Länsstyrelsen besiktigt platsen och sedan anmält det misstänkta brottet i en skrivelse till polisen. Ibland har det gått några dagar eller veckor sedan man misstänker att brottet kan ha ägt rum.

”[Anmälarer] ringer till polisen för att anmäla att en person har gått med metalldetektor på hans åker.

Enligt fotspåren verkar det vara en person och det syns tydligt att han grävt på flera ställen. Det här är ett känt ställe där det tidigare har hittats fynd.”

16 I den engelska lagstiftningen är det en mycket smalare kategori av föremål än i Sverige som tillfaller staten. Det är svårt att hitta en bra översättning av begreppet ”treasure”, men man kan jämföra med att vissa fornyfynd enligt den svenska lagstiftningen tillfaller staten.

”Under natten har någon/några troligen gått på [anmälares] åker med en metalldetektor för att leta efter gamla mynt. För 10 år sedan så blev åkern fornmärkt men sedan dess har ingen varit där och letat. Området som gärningsmannen sökt på inatt var ca 50x50m, det finns fotspår på åkern.”

”Målsäganden anmäler att okända personer har varit på hans mark troligen med en metalldetektor.

De har trampat upp ca 200 kvadratmeter åker och grävt på olika ställen.

Enligt målsäganden har man tidigare hittat silverföremål på denna plats.

Målsäganden har pratat med polisen i Visby som ev. skickar ut en patrull.”

Citaten ovan är fritexter ur tre olika anmälningar som gjordes inom loppet av en månad. Dessa tre anmälningar gjordes direkt till polisen av markägarna. Någon månad senare inkommer ytterligare en anmälan från en markägare. I det fallet hade markägaren kontaktat en person på Länsstyrelsen som samma dag besiktigade platsen och författade en skrivelse med följande beskrivning:

”Åkern har uppenbarligen utsatts för plundring av en eller flera personer med hjälp av metalldetektor. Detta har förmodligen skett för några veckor sedan, då åkern var nysådd. Nu växte säden så högt att det var svårt att se några fotspår. Dessutom har sannolikt regnet som fallit efter sådden utplånat dessa. Gropparna låg gruppvis i relativt rak linje, ungefär det mönster som blir, då man letar efter metallföremål i åker med hjälp av metallsökare.

Den aktuella åkern ligger i ett fornlämningsrikt område med husgrunder och stenhägnader från äldre järnålder [...] samt gravar, gravfält [...] och fyndplats för vikingatida

silverskatt [...]. Det finns inga tidigare kända fynd av ädelmetall från åkern. Dock har en malsten påträffats här, vilket bör indikera bortodlade husgrunder från äldre järnålder.”

Utredningen lades ned av polisen med motiveringen ”Brottet går uppenbart ej att utreda. Spaningsuppdrag saknas.” Polisen menar att det sällan finns något att gå på i fall som dessa.

”Oftast har vi fått info för långt i efterhand för att det ska vara något. Det som kommer in är ibland för otydligt för att det ska gå att skriva något. Bonden ser en grop och kör över den. Det kan också hanteras som inkommet tips, många småsaker kan leda vidare.” (Gotlandspolis)

Från polishåll menar man att det finns motivation att utreda de misstänkta brotten, om det bara är möjligt.

”Ett par gånger har det ändå spanats, även nattetid. Men något konkret måste till [för att det ska vara möjligt att avsätta spaningsresurser].” (Gotlandspolis)

I början av 1990-talet lyckades man gripa fyra personer som sedan fälldes i två olika mål för plundring på Gotland. Dessa fall är unika och de fällande domarna var resultatet av ett intensivt samarbete mellan representanter för kulturmiljövården och polisen. Polisen satte in spaningsresurser, genomförde brottsplatsundersökningar och husrannsakingar – åtgärder som mycket sällan blir aktuella vid misstänkta fornminnesbrott. En intervjuperson som arbetade som polistekniker på den tiden berättade om gripandet i det ena fallet:

”Tyskarna upptäcktes av en privatperson som ringde polisen. För att kunna kolla närmare hämtade han en sekator och klippte häcken. När polisen kom kunde de gripas på

bar gärning, eller rättare sagt den ena greps på bar gärning medan den andra sprang och gömde sig. Han kom sedan fram och förklarade att han bara blivit rädd för polisen som ju hade vapen. Den nyutbildade polishunden lyckades inte spåra upp hans utrustning, men man hittade den senare när man inför huvudförhandlingarna bestämde sig för att kolla en gång till. De menade att de inte visste att det var förbjudet att använda metalldetektor.”

Polisen kunde inte lokalisera några fynd hos gärningspersonerna, som dock dömdes för att ha använt metallsökare utan tillstånd. De dömdes till två månaders fängelse, men lyckades rymma innan straffet var avtjänat. Den i dag pensionerade polisteknikern beskriver också hur mycket av det framgångsrika arbetet under 1980- och 1990-talen hängde på kunskapen och engagemanget hos enskilda personer:

”Civilpersoner kontaktar Majvor, hon vet allt om olika fynd, olika söksätt och vilka spår som lämnas och så vidare. [...] Det var alltid Majvor [Östergren, i dag länsantikvarie] som anmälde, och hon hade alltid bra uppgifter. Då följdes anmälningarna upp och de flesta greps.”

Kunskap och engagemang krävdes förstås också från polisens sida. Teknikern berättade hur arbetet kunde gå till:

”En gång när någon sett något, avsattes spaningsresurser men vi hittade inget. Någon hade bland annat sett en engelskregistrerad bil, och folk var misstänksamma då eftersom flera brott uppmärksammats. Sedan ringde Vägverket, för de hade upptäckt något konstigt föremål i vägkanten. Jag är ju bombtekniker också, så vi åkte dit och tittade. Då var det bottenplattan på en sökare, lösa kablar stack ut. Det fanns bitmärken på den så vi tänkte att det nog var en räv som dragit ut

den dit. Vi funderade på hur räven hade kunnat gå tillväga och hittade efter en stund en gömma med stövlar, flera sökare och annan utrustning. Det här var någon gång i början av 1980-talet, vi upptäckte och utredde flera brott de åren.”

Brotten uppmärksammades också av medierna. Det regionala nyhetsprogrammet ÖstNytt gjorde bland annat ett inslag där man visade hur det plundringen går till, men det som visades var att gärningspersonerna använde stora ficklampor som kunde ses på långt håll – vilket inte riktigt stämde med verkligheten. Den pensionerade polisteknikern berättar att man då fick ringa och ge en mer korrekt beskrivning av tillvägagångssättet:

”Det här är nattliga gärningar, gärna sent på hösten när det är becksvalt ute. Sen använder man små Maglite-lampor som man tejpar för att ytterligare avskärma ljusstrålen så att den inte upptäcks.”

I dag är det svårare att få polisen att agera på misstankarna. Det är andra som arbetar i dag och dessutom har polisen omorganiserats i grunden, vilket också kan innebära svårigheter. Dagens poliser menar dessutom att problemen inte uppmärksammas på samma sätt och att man inte hör så mycket längre:

”Sista åren har det inte varit så mycket. När jag började fanns en del iakttagelser, men nu är det helt dött. Då var det utlänningar som misstänktes och det var mer uppmärksammat. Kanske är det mer inhemskt nu? Det finns vissa teorier om att verksamma inom branschen bidrar till att föra bort föremål.”

Stölder av fornyfynd

När det finns misstanke om att metallsökare använts för illegala utgrävningar är det svårt att bevisa

att fornyfynd har förts bort. Lättare är det när redan kända fynd stjäls från olika institutioner. Uppgifter om sådana stölder finns både från intervjuer och i den nordiska enkätundersökningen (Brå 2006:2), där främst museer och hembygdsföreningar uppgav att de förlorat fornyfynd. Den här typen av stölder är givetvis beklagliga, men innebär ändå inte samma skada som illegala utgrävningar som ju saboterar framtida forskningsmöjligheter.

En mycket uppmärksam stöld ägde rum år 1986 från Fornsalen i Visby, då den 2000 år gamla Havorringen – en halsguldring med en vikt på runt 800 gram – stals. Troligen är det denna stöld som ligger till grund när Mari Jungstedt i *Den inre kretsen* (Jungstedt, 2005) skildrar en stöld av en armring i guld från Fornsalen i Visby. I romanen intervjuas en polis av en journalist angående stölden:

- Den här typen av stölder – har det förekommit tidigare?
- Inte från Fornsalen, nej.
- Vad kan gärningsmannen göra med den där guldringen han stal? Det borde vara svårt att sälja sådana saker.
- Antingen behåller han den själv, men det är väl mindre troligt, eller så säljer han den vidare. Vi tror att det rör sig om ett beställningsjobb, alltså att han redan hade en köpare. Det kan vara en samlare, kanske utomlands. Vi vet att det säljs gotländska fornyfynd ute på den internationella marknaden.
- Vad kan en sådan här armring vara värd?
- Omöjligt att säga. En samlare kan nog betala nästan vad som helst. När det gäller mynt så brukar man säga att ett ovanligt silvermynt i välbevarat skick från vikingatiden är värt omkring tiotusen kronor. Tänk dig då vad man kan få för en hel skatt med hundratal mynt. Vi vet att det finns outgrävda silverskatter kvar. Fortfarande hittas i genomsnitt en silverskatt om året på Gotland.
- Men varför görs så lite åt de här stölderna?

frågade Johan förvånat. Det är ju inte klokt att det försvinner en massa grejer härifrån och ingen reagerar!

– Visst försöker vi komma åt dem som stäl fornyfynd men det är svårt. Och ärligt talat tror jag att en sak som bidrar till polisens passivitet är att förövarna, om det mot förmodan går så lång som till rättegång, får straff som knappt är kännbara. De döms nämligen enligt kulturminneslagen och straffen är så låga att polisen inte tycker det är värt att ödsla en massa energi (...).

Brottet är fortfarande ouppklarat. Den kriminalinspektör som utredde stölden av Newtons *Principia Mathematica* (se del 2) har som sin största yrkesmässiga ambition att lösa fallet med den nästan ett kilo tunga halsringen. Den här typen av unika föremål kan vara svåra att sälja. Risker är att de i stället smälts ner och säljs för sitt guldvärde. Guldvärdet för den runt 800 gram tunga Havorringen var 40 000–50 000 kronor när den stals, men ligger nog kring det dubbla i dag, då guldpriset ligger högt. Värdet som unikt objekt kan dock ligga på tiotals miljoner kronor. Man får hoppas att tjuven inte valt att göra sig en mindre hacka på att smälta ned Havorringen och sälja guldet. ”Att smälta ned Havorringen för att komma åt guldet vore som att stjäla Tre skilling banco-märket för pappersvärdet”, sade professor Eric Nylén i en intervju efter stölden (Wikipedia-bidragsgivare, 2007).

Mynten som lockar

Numismatik är läran om mynt, sedlar, polletter och medaljer. Svenska numismatiska föreningen bildades redan år 1873 och har både forskare, amatörforskare och samlare bland sina medlemmar (Svenska numismatiska föreningen, 2008). ”Myntskatter” bär på information om regioners utveckling och förbindelser med andra delar av världen, och ger därför värdefulla bidrag till vetenskapen. Det är

lätt att förstå en samlares fascination över mynten som vittnar om makthavare och statsbildningar som kommit och gått genom historien, om teknisk och ekonomisk utveckling och som finns i en mångfald skepnader över världen och över tid. Det finns också ett romantiskt skimmer över gamla mynt, men drömmen om att hitta den försvunna skatten återfinns inte bara i gamla sagor utan kan också utgöra högst verkligt hot mot det arkeologiska källmaterial som gömmer sig i jorden.

Gotland är unikt, både i Sverige och i övriga världen tack vare de många vikingatida skattfynd, av främst silverföremål och -mynt, som gjorts där. De flesta mynten kommer från andra delar av världen och vittnar om intensiva kontakter. Myntskatterna lockar plundrare och – som beskrivits ovan – utsätts Gotland regelbundet för plundringsförsök, även om det är svårt att utreda misstankarna. Att det i dag är förbjudet att använda metallsökare utan särskilt tillstånd är en följd av plundringarna, men samtidigt menar en person vid en institution som bland annat hanterar mynt att förbudet inneburit att de inte längre får kännedom om några mynt. ”Tidigare hade vi kontakt med personer som letade efter mynt med metallsökare. Det var personer som kom till oss och visade vad de hade hittat. På detta sätt fick vi kontakt med 20 000 mynt per år.” Enligt intervjupersonen har det i och med förbudet blivit helt tyst från de personer som tidigare rapporterade in fynd. Det kan innebära att dessa personer helt enkelt hörsammat förbudet och slutat använda metallsökare, eller att de i strid med lagen ändå söker efter mynt med metallsökare men låter bli att höra av sig när de hittar något. Intervjupersonen menar att det var värdefulla data som kom in när upphittade mynt rapporterades in, eftersom man brukade föra anteckningar om fynden. Hans åsikt är därför att den stränga lagstiftningen inte enbart varit av godo.

Mynt är på många sätt utmärkta brottsobjekt – de är små, lätta att gömma och det kan finnas många mynt av en viss typ vilket försvårar identifieringen. En numismatiker kan dock urskilja många

unika kännetecken även mellan mynt av samma typ. Utifrån sådana kännetecken kan mynt härledas till en viss samling eller trolig fyndplats. En arkeolog som intervjuats är kritisk till polisens bristande förståelse för att det faktiskt är möjligt att se skillnad på mynt. Likaså kan sammansättningen av olika typer av mynt som hittats tillsammans ge ledtrådar till vilket område de hittats i, men i en polisutredning är sådana indicier sällan tillräckliga.

Regelrätta stölder av mynt från institutioner, handlare och privatpersoner är lättare att bevisa eftersom sådana innehav oftare finns dokumenterade. Likväl kan det vara svårt att återfinna mynten, då det kan finnas många exemplar.

Marknaden för arkeologiska föremål

Det finns olika typer av efterfrågan på arkeologiska föremål. Forskaren har ett intresse av att studera föremålen, samlaren vill utöka sin samling med vissa typer av föremål och andra är intresserade av att smycka sitt hem med vackra och ovanliga saker. Arkeologiska föremål kan alltså utgöra källmaterial för forskningen, men också säljas som antikviteter och köpas som samlingsobjekt eller för utsmyckning av privata hem. Denna marknad kan skapa motiv för fyndbrott och plundring av fornlämningar. För en arkeolog är fynden visserligen i stort sett värdelösa om de utan dokumentation ryckts ur sin kontext, men museer både i Sverige och i andra länder har kritiserats för att köpa in föremål utan känd proveniens till sina samlingar (Lundén, 2004; Brodie et al, 2000).

I relation till andra länder är Sverige snarare ett marknadsländ än ett ursprungsland, vilket betyder att importen av antikviteter är större än exporten (efter Merryman, se Mackenzie, 2005). I ursprungsländerna, exempelvis Kina, Indien, Grekland, Egypten och Peru, är förhållandet det omvända. Enkelt uttryckt kan man säga att fattigare områden med rik förhistoria står för en stor del av tillgången, medan

rikare länder med yngre förhistoria står för större delen av efterfrågan. Att Sverige i huvudsak är ett marknadsland utesluter inte att det också finns en efterfrågan på svenska föremål, såväl inom Sverige som utomlands.

I ett globalt perspektiv framhålls plundring som den viktigaste orsaken till att fornlämningar förstörs (Renfrew, 2001). Renfrew (2001) definierar plundring som ”olagliga, icke-dokumenterade och icke-publicerade utgrävningar av fornlämningar för att tillhandahålla antikviteter mot kommersiell vinning”. Även om det förekommer illegala utgrävningar i de nordiska länderna (Brå 2007:5) är problemen väsentligt större i många andra länder (Guillotreau, 1999). De är också av en annan art. I många fattiga eller politiskt instabila länder kan plundring ske relativt öppet. Sådan omfattande plundring har dokumenterats i bland annat Peru och Irak (Atwood, 2004). Det senare landet har drabbats hårt i och med destabiliseringen efter USA:s invasion. För en lokalbefolkning i ett fattigt land kan plundring av arkeologiska kulturföremål vara en viktig försörjningsmöjlighet (O’Keefe, 1997; Mackenzie, 2005), som tillsammans med en stark internationell efterfrågan driver upp plundringen till en närmast industriell nivå (Atwood, 2004). När arkeologiska platser i fattiga länder plundras, börjar det ofta med att lokalbefolkningen gräver ut enstaka objekt, vilket sedan följs av mer organiserade och systematiserade utgrävningar (Sidibé, 1995).

Handel med föremål som kan ha plundrats i och/eller förts ut illegalt ur andra länder ryms egentligen inte inom ramen för det här arbetet, men ett kort exempel kan ändå ges. Det gäller kinesiska forntida föremål som är till salu i Sverige. Kinesiska föremål har blivit en relativt stor del av den svenska antikmarknaden vad gäller forntida föremål (Lundén, 2004). Föremålen säljs så gott som alltid utan uppgifter om när, var och hur det har hittats, det vill säga utan utförlig proveniens, och det är därför omöjligt att säga hur många föremål som kommer från illegala utgrävningar eller illegal export. Att det

förekommer plundring är konstaterat – exempelvis uppskattade Riksantikvarieämbetets kinesiska motsvarighet år 2003 att 220 000 gravar hade plundrats under de fem föregående åren (Beech, 2003).

De antikhandlare i Sverige som handlar med kinesiska föremål ger lite olika bilder. En handlare menar att ”Kina är genomkontrollerat när det gäller handel med arkeologiska föremål” och att ”det finns tillräckligt mycket attraktiva föremål på den legala kinesiska marknaden”. Han menar därför att det inte finns någon anledning för en svensk handlare att befatta sig med gods från illegala utgrävningar.

En helt annan bild ges av en annan antikhandlare. Han sade sig ha mycket goda kontakter i Kina för att komma över objekt. Han hade med hjälp av kontakter fått köpa två stora stensulpturer. På något sätt hade kontakten utverkat tillstånd för att föra ut skulpturerna, ”men fråga mig inte hur, och jag vill heller inte veta det”, var handlarens kommentar till hur det hade gått till. Han antog att det var fråga om korruption av myndigheterna, men ville inte forska i det av rädsla att själv få problem. Historier som dessa visar att skillnaden mellan illegal och legal handel inte alltid handlar om att ha rätt dokument, det finns en stor gråzon där det är svårt för en köpare att bedöma föremålens legitimitet.

En amerikansk katalog väckte för några år sedan upprördhet i Sverige, då den saluförde föremål som utgavs för att vara vikingagods från Gotland. En polisanmälan gjordes också till Polisen på Gotland som lämnade över ärendet till internationella åklagarkammaren (Polismyndigheten Gotland). ”Brottet går uppenbart ej att utreda. Brottsforum ej i Sverige”, löd motiveringen till att Gotlandspolisen lade ner ärendet utan att inleda någon egen utredning. Säljaren uppgav att det var fråga om en samling som fanns dokumenterad i boken *Gutar och vikingar* som gavs ut av Statens historiska museer år 1983, men uppgiften ifrågasattes både av Riksantikvarieämbetet och av Länsstyrelsen på Gotland (Mälarstedt, 2004). En antikhandlare som intervjuades kommenterade ärendet med att det lika gärna kunde

vara fynd från norra Polen. ”Kallar man det vikingaföremål kan man ta ut ett mycket högre pris.” Han visade några lansspetsar från afghansk bronsålder, som han köpt på en mäsas i Köpenhamn. ”Nu tar jag 700 kronor styck för dem. Hade jag sagt att det var svensk bronsålder hade jag kunnat ta 7 000.” Frågan är alltså om det var föremål som plundrats på Gotland och smugglats ut ur landet, eller om beskrivningen av föremålen snarare var ett bedrägeri mot kunderna?

Anmälan och inlösen av fornfynd

Som beskrevs i avsnittet om lagstiftning och brottsdefinitioner i inledningen, är det ett brott att inte anmäla vissa kategorier av upphittade fornfynd till staten. De fynd som anmäls och som staten inte vill lösa in får behållas av upphittaren. Som nämndes tidigare väcker försäljning av fornfynd ibland misstankar om plundring. Tyvärr finns det i dag inget bra sätt att ta reda på om det rör sig om fynd som anmälts eller inte, annat än att lita på försäljarens ord. I undersökningen *Brott under ytan* (Brå 2007:5) fick länsstyrelser och läns museer svara på frågor om hur många anmälningar om upphittade fornfynd de tagit emot under åren 2001–2005, samt hur många de har velat lösa in. Det visade sig att sju läns museer och fyra länsstyrelser under dessa fem år tillsammans tagit emot 98 anmälningar om fornfynd, varav man har velat lösa in 19 fynd. Uppgifterna säger förstås ingenting om hur många upphittade fynd som *inte* anmäls, bara att det förekommer sådana anmälningar och att de flesta anmälda fynd inte blir inlösta av staten.

Att fynd anmäls och inte blir inlösta innebär att det kan förekomma legal försäljning av fornfynd. Detta i sin tur betyder att det kan vara mycket svårt för en köpare att avgöra när försäljningen är illegal eller inte. Den som anmäler ett upphittat fornfynd får nämligen inget intyg om att sådan anmälan gjorts – endast när ett fynd blir inlöst av staten får upphittaren ett kvitto på inlösen.

Åverkan och skadegörelse

För de svenska fornlämningarna är det ändå inte illegala utgrävningar som framstår som det största hotet. Det är i stället den omfattande skadegörelse som är resultatet av skogsbruk, jordbruk och annan exploatering av mark. De senaste åren har man kunnat konstatera att uppemot hälften av de fasta fornlämningarna i skogsmark är skadade (Skogsstyrelsen, 2007). Just skogsbruk står för en stor del av skadorna på fasta fornlämningar men fornlämningar skadas också i många andra sammanhang (Brå 2007:5). Till exempel händer det att fastighetsägare söker bygglov för någon tillbyggnad och påbörjar arbetet utan att undersöka om någon fornlämning riskerar att skadas. Entreprenörer har ofta kunskap om att man kan behöva samråda med Länsstyrelsen inför sådana arbeten, men privatpersoner har sällan samma medvetenhet och kan därför av ren okunskap orsaka åverkan på fornlämningar. Ofta tror man att bygglovet från kommunen är allt som krävs. Även entreprenörer som i princip känner till lagens krav orsakar ibland skador på fornlämningar eftersom de endera inte känner igen fornlämningar som dyker upp under arbetets gång, eller inte inser fornlämningarnas värde och därför är mindre försiktiga. Många fornlämningar finns också i jordbruksmark och är överplöjda.

En annan aspekt av skadegörelsen på fornlämningar är att länsstyrelserna, som står för tillsynen av kulturminneslagen, sällan väljer att polisanmäla de fall av åverkan som upptäcks. I stället gör man ofta upp i godo med exploitören (Brå 2007:5). En trolig förklaring är att man som tillsynsmyndighet strävar efter att ha bra relationer till övriga samhället, men det kan också ha betydelse att åverkansbrottet ses som ett mindre uppsåtligt brott, det vill säga att man har mer överseende med brott som beror på okunskap, slarv eller nonchalans än med brott som har ett mer tydligt brottsligt uppsåt. Att brotten sällan anmäls kan givetvis bidra till att åverkan ses som mindre allvarligt också av dem som begår brottet.

Brå:s uppfattning att skadegörelse är ett större hot mot landets fornlämningar än plundring (fyndbrott) har kritiserats av enskilda poliser och arkeologer (Söderling, 2007; Henni, 2008).

DET MARINA KULTURARVET

Tack vare den gynnsamma undervattensmiljön finns det i Östersjön många välbevarade vrak. I Östersjöns bräckta vatten trivs inte skeppsmasken, som annars på kort tid kan förstöra allt trämaterial. En stor del av de vrak som finns i svenska vatten är förlist fartyg med ursprung från andra länder. Vraken på Östersjöns botten är därför intressanta inte bara ur svensk synvinkel utan även viktiga i ett internationellt perspektiv. Enligt Andreas Olsson, chef för marinarknologiska enheten på Statens maritima museer, är Östersjön världsunikt som den enda plats där helt bevarade vrak av trä kan hittas (Säfström, 2007). Vrak finns även på Västkusten, men få är välbevarade. Vid sidan av vrak kan havsbotten även rymma rester av bosättningar och försvarsanläggningar.

Uppgifter om vrak kan man hitta i SjöMIS¹⁷, Sjöhistoriska museets och Sjöfartsverkets maritima informationssystem, som består av flera olika register. I vrakregistret finns uppgifter om cirka 2 000 lokaliserade vrak, medan det i förlisningsregistret finns uppgifter om 9 000 förlisningar från år 1720 och fram till 1920-talet, samlade från tidningsrapporteringar. Till detta kommer det på 1600-talet bildade Dykerikompaniets handlingar och uppgifter från några mindre register (Statens maritima museer, 2008). Hur många skepp totalt som förlist i svenska vatten är svårt att säga, men klart är att bara en liten andel har lokaliserats. Ännu färre har undersökts marinarknologiskt. En undersökning som pågått i snart 30 år är utgrävningen av regalskeppet Kronan, som förliste på 1600-talet och lo-

kaliserades år 1980 av Anders Franzén – som även upptäckte regalskeppet Vasa i Stockholm ström (se Kalmar läns museum, 2008). Sedan år 2007 finns en utställning om Kronan och undersökningarna av skeppet på Kalmar länsmuseum. Många skepp har förlist utanför Gotland. Hittills har man lokaliserat runt 140 vrak, varav tio har undersökts. År 1566 antas hela den dansk-lübska flottan med sina 15 skepp ha förlist utanför Gotland. Bara två av skeppen har hittills undersökts och flera har ännu inte lokaliserats (se Heritage Underwater, Maritime Archeology Gotland, 2008a).

Marinarknologiska undersökningar kräver mycket resurser och har varit ett eftersatt område. Den planerade men omstridda naturgasledningen genom Östersjön har nu skapat möjligheter till fler undersökningar utanför Gotland, då bolaget som står bakom projekteringen har gått in som sponsor för ett forskningsprojekt (se Heritage Underwater, Maritime Archeology Gotland, 2008b och Nord Stream, 2007).

Möjligheterna att uppleva det marina kulturarvet i form av exempelvis vrak är en viktig drivkraft för många dykare. Marinarknologi och vrakdykning är dock relativt små områden med få aktiva. Svenska Sportdykarförbundet har runt 10 000 medlemmar (Svenska Sportdykarförbundet, 2007), men en mindre andel kan antas vara aktiva utövare (Einarsson, 2005). Marinarknologiska sällskapet är en ideell förening för historiker, marinarknologer och amatörintresserade som år 2004 hade 167 medlemmar (Marinarknologiska sällskapet, 2004).

Det uppskattas att cirka 300 svenska dykare ägnar sig åt trimixdykning, en form av så kallad teknisk dykning som gör det möjligt att dyka på upp till 100 meters djup (Einarsson, 2005). Det innebär att fler vrak blir tillgängliga för dykare, även vrak som är belägna utanför den svenska territorialvattengränsen och som därmed inte skyddas av nationell lagstiftning.

Vad säger lagen?

För vrak och föremål som påträffas i vatten gäller samma lagskydd och regler som för fasta fornlämningar och fornfynd på land (se tidigare avsnitt om fornlämningar och fornfynd). Vrak räknas dock bara som fast fornlämning om det kan antas ha gått 100 år sedan ”skeppet blev vrak” (2 kap. 1 § 8 p KML). Anmälan om fynd från vrak kan göras till samma myndigheter som tar emot anmälan om fynd på land, men kan också göras till Kustbevakningen. Vrak och fornfynd som påträffas på internationellt vatten och bärgas av ett svenskt fartyg eller förs till Sverige tillfaller staten (2 kap. 4 § KML).

Ålderskriteriet för vrakskydd är omdiskuterat då kulturhistoriska värden finns även i yngre vrak. Exempelvis skulle inte Titanic, som gick till botten år 1912, vara skyddat av kulturminneslagen om fartyget hade förlist i svenskt farvatten. Det kan också tyckas besynnerligt att inte heller de historiskt intressanta fartygen som hamnade på Östersjöns botten under andra världskriget omfattas av lagskyddet. Därför är det relevant att inte bara diskutera de vrak som kvalificerar sig som fornlämningar enligt lagens mening. Beroende på lagstiftning, intresse och utsatthet kan vrak och andra marina lämningar delas upp i följande kategorier:

- trävrak
- metallvrak
- vrak äldre än 100 år
- vrak yngre än 100 år
- lösfynd (fornfynd som till synes saknar samband med ett vrak)
- vrak inom respektive utom territorialgränsen.

Hur ser hoten ut?

Fornlämningar i form av vrak är utsatta på flera sätt. Ankring, fiske, giftutsläpp, muddringar, nedläggning av kabel och andra aktiviteter kan orsaka skador och snabbare nedbrytning av vraken. Dessutom riskerar vraken att utsättas för plundring (se Brå 2006:2 och Folcker, 2003).

Lars Einarsson vid marinarknologiska enheten, Kalmar läns museum, avslutade år 2005 en fyra år lång studie som gick ut på att uppskatta skador på djupt liggande vrak (Einarsson, 2005). Han kommer fram till att det, precis som när det gäller fasta fornlämningar på land, är näringsverksamhet som är det största hotet mot dessa vrak. Motsvarigheten till skogsbrukets skador på fasta fornlämningar i skogsmark är det industriella fisket som orsakar stora skador på vrak, främst genom bottenrålning. I första hand är det trävrak som skadas av rålningen. Tråskroven ger vika för trålen och innebär därför ingen risk för skador på fiskeredskapen. Dessutom kan det vara gott om fisk runt trävrak. Metallvraken däremot kan skada redskapen och därför är de yrkesverksamma fiskarna mer uppmärksamma på att undvika dem. Ändå händer det då och då att trålar fastnar i metallvrak. Einarsson framhåller också ett annat problem med rålning över trävrak; material och föremål riskerar att rubbas från sin kontext och sedan uppfattas som lösfynd när de påträffas av dykare, vilket innebär att upphittaren i många fall kan behålla fyndet utan att anmäla det.

Metallvrak har i stället visat sig vara mer utsatta för plundring. Ett problem är att endast vrak efter skepp som har förlist för minst 100 år sedan betraktas som fornlämning. Många metallvrak är yngre och hinner därmed plundras eller förstöras innan de uppnår den ålder som krävs för kulturminneslagens skydd. Farhågorna över vrakplundring växte efter andra världskriget, då dykutrustning började bli tillgänglig bland större grupper. Som nämndes tidigare har dyktekniken i dag utvecklats ytterligare och gjort vrak på allt större djup tillgängliga för dykarna. Einarsson (2005) ger två exempel på metallvrak på större djup – hjulångaren S/S Malmöhus, förlist år 1882 och beläget på 38 meters djup i Kalmarsund, och S/S Emmy Haase, förlist år 1887 och beläget på 58 meters djup, strax utanför svenskt territorialhav i närheten av Öland. Dykfrekvensen på de båda vraken är enligt Einarsson relativt låg, runt 5–10 besök årligen, men båda vraken har blivit

¹⁷ Som nämndes tidigare är nu SjöMIS integrerat i FMIS som finns tillgängligt via internet.

utsatta för plundring. De dykare som upptäckte S/S Emmy Haase år 1999 anmälde några år senare att någon avlägsnat vrakets båda rattar och orsakat åverkan på ventiler. Vraket omfattas dock inte av den svenska kulturminneslagen och förundersökningen lades ned. S/S Malmöhus hade länge kvar sin karakteristiska ratt, men den är nu försvunnen sedan några år.

Även trävrak plundras på föremål, men själva skrovet kan också vara eftertraktat – i synnerhet om det är ett ekskrov. Svartek, ekvirke som legat i vatten och mörknat – exempelvis från skeppsvrak, har varit populärt i inredning och det har därför funnits en marknad för skrovdelar från gamla vrak. En person som intervjuades i Brå:s nordiska studie berättade om hur hon förundrats över svarteksinredningen hos en bekant som var hängiven sportdykare. En annan intervjuperson berättade om ett par möbelsnickare som lyfte upp hela skrov innan vraken kom att omfattas av kulturminneslagen år 1967. Intervjupersonen menar att dessa personer även efter lagens införande har fortsatt bärga skrovdelar i svartek och anser att lagstiftningen överhuvudtaget är tandlös. En annan gång hade intervjupersonen sett ett krus från ett 1500-talsfartyg på en antikmässa. Antikhandlaren hävdade att kruset bärgats före år 1967, och intervjupersonen konstaterar att det är ”omöjligt att bevisa motsatsen. Det räcker ju att säga så.”

Många dykare som intervjuats vittnar om hur de, när de gjort nya dykningar på tidigare besökta vrak, upptäckt att delar och föremål försvunnit. En del dykare brukar därför hålla nyupptäckta vrak hemliga för andra. Plundring av delar innebär många gånger också att nedbrytningen av vraken påskyndas. Ett annat problem som nämns av intervjupersoner är att sportdykarna inte tar hand om föremålen på ett bra sätt. ”Gammalt järn kan exempelvis förvandlas till stoft när det kommer upp på land.”

En intervjuperson beskriver besvikelsen när han efter att ha tipsat en kollega om ett intressant vrak att dyka på upptäcker vrakets magnifika ratt i kol-

legans butik. ”Det var tidigare den enda hela skutan, och i dag är den helt ren på föremål.” En annan intervjuad dykare beskriver liknande händelser. Vid ett besök hos en av sina anställda instruktörer upptäckte han att instruktören hade fartygsventiler monterade på svartek. Intervjupersonen kände igen ventilerna från det vrak han lite tidigare hade visat för instruktören vid en dykning.

Ytterligare en dykare berättar om plundringen på en välbevarad torpedbåt med glänsande pollare och ventiler. När han återvände till vraket var allt som glimmat borta och det fanns spår efter att plundrarna sprängt sig in i vraket för att leta fler fynd inuti.

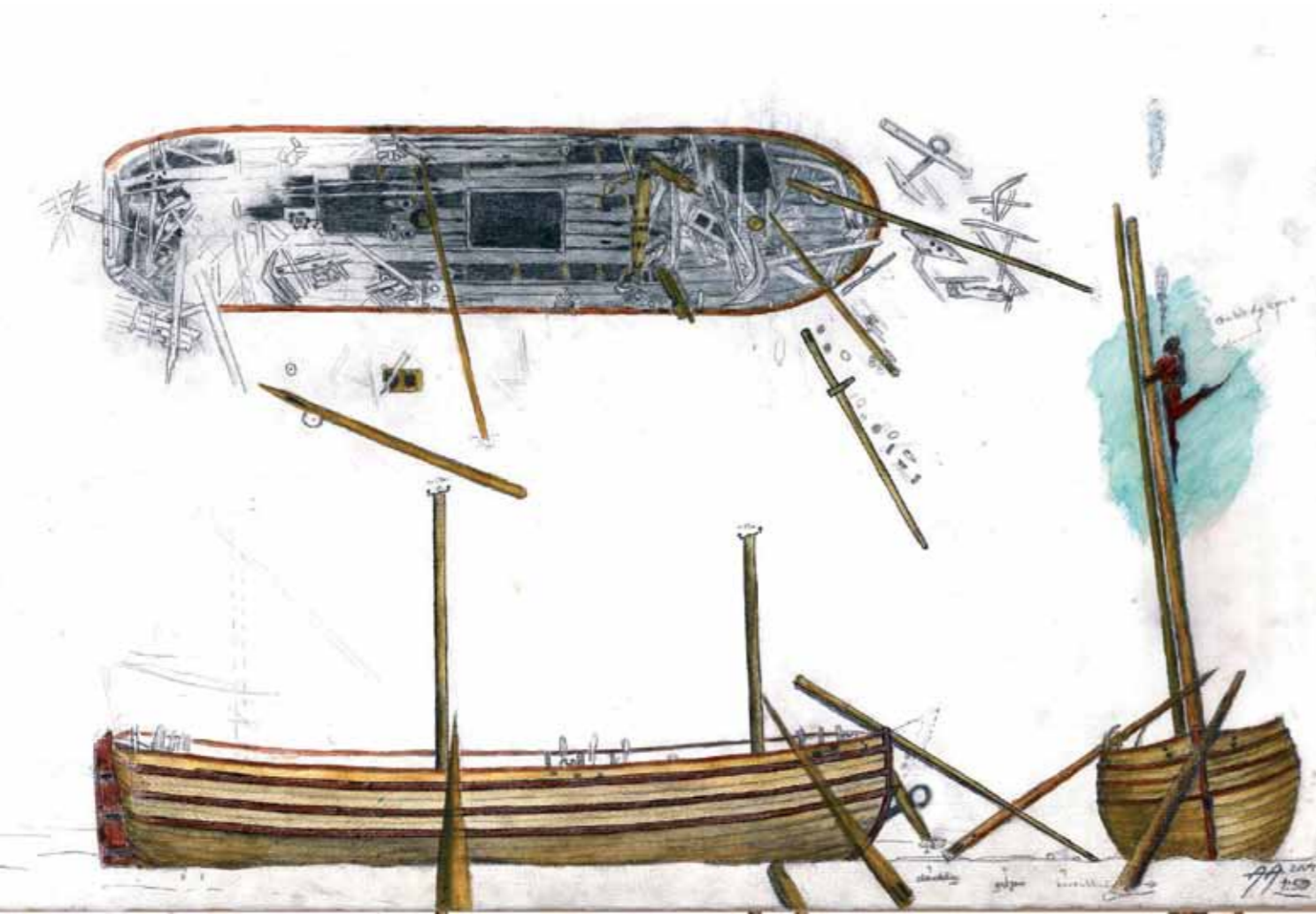
Exempel på förfaranden vid vrakplundring:

- vrakdelar av svartek bärgas för möbelsnickrier och inredning
- sportdykare plockar souvenirer eller föremål att sälja
- sportdykare och andra bärgar fynd men inser inte att det är brottsligt
- föremål tas från vrak som är yngre än 100 år utan att anmälas som sjöfynd
- bärgning med bärgningsrätt där fynden inte anmäls till polis
- föremål som man hävdar tagits upp före år 1967, eller som hävdas vara lösfynd – bärgade före år 1988 om det är bronsföremål.

Omfattning

Det är mycket svårt att säga något om omfattningen av plundringen, man kan egentligen bara konstatera att det förekommer. Att brottsobjekten är oskyddade och saknar tillsyn gäller det marina kulturarvet i ännu högre grad än fornlämningar på land.

Tillsynsmyndigheternas kunskap om fyndbrott riktade mot marina fornlämningar är begränsade. I den enkätundersökning som genomfördes inom ramen för studien *Brott under ytan* (Brå 2007:5) hade sju av 59 respondenter kännedom om misstänkta brott riktade mot vrak. Det var fem läns museer, tre

DALARÖVRAKET

Det mycket välbevarade skeppsvrak som hittats på botten vid Dalarö i Stockholms södra skärgård har utsatts för skadegörelse. Den första skissen av vraket gjord av dykarna som hittade det. Illustration: Anders Autellus/Marina kultursällskapet/SMM Kod 200

länsstyrelser och en arkeologisk undersökare som tillsammans kände till nio misstänkta fall. Intervjuer med dykare och marinarkeologer har därför varit viktiga för att få uppgifter om fyndbrott och åverkansbrott mot vrak. En gotländsk förening som bildats kring intresset för den marina kulturmiljön och som samlar både dykare, arkeologer och andra intresserade uppger att man varje år upptäcker ett eller ett par fall av misstänkt skattplundring. Man uppskattar att hälften av de vrak man känner till varit utsatta.

Från föreningen menar man att det egentligen var vanligare med plundring förr. ”Fram till på 60-talet fick man ta vad man ville. Nu är det dels andra attityder, dels färre dykare eller kanske snarare en långsammare ökning”. Det utfärdas många certifikat, men man har intrycket av att det är få som dyker aktivt. Detta lämnar förvisso större spelrum åt dem som faktiskt dyker, menar man.

Plundrarna

Som nämndes i det tidigare avsnittet om fornlämningar och fornyfynd, är fyndbrott – plundring – ett brott som vanligen har ekonomiska motiv. När det gäller just vrak och marina fornyfynd är det dock vanligare att brotten motiveras av samlarintresse och souvenir- och troféjakt. ”Det finns för lite pengar i vraken. I stället är det dykare som samlar eller som vill ha souvenirer”, säger en intervjuad dykare. Vid sidan av fornlämnings- och vrakregister, utrustning som metallsökare och GPS, som underlättar brotten, krävs också dykutrustning och oftast även tillgång till lämplig båt.

Intervjupersonerna verkar eniga om att det inte är många som ägnar sig åt plundring kommersiellt – ”det är för lite pengar i det, det är en resurskrävande verksamhet”. Även om de flesta anser att plundringen mest sker som souvenirjakt, berättar ett flertal respondenter om enstaka mer organiserade plundrare som gör affärer med föremål som plundrats från vrak.

Intervjupersonerna är också eniga om att de seriösa sportdykarna värnar om vraken. För sport-

dykarna är vraken upplevelser, och plundrade vrak är inte lika värdefulla ur en sådan synvinkel.

Det finns ändå lite olika syn på allvaret i att ta fynd från vrak. Flera menar att plundringen är omfattande och ett stort problem. Andra har en mer pragmatisk syn, som den intervjuade dykare som uppger att han själv tar föremål från vrak som är yngre än 100 år och letar efter lösfynd. Han menar att många sportdykare är seriösa samlare som försöker dokumentera sina fynd och forskar kring de fartyg som de stött på och som de har fynd från. På internet syns mycket av det här engagemanget i form av privata webbsidor med omfattande information om olika vrak och förlisningar.

Hoten mot de marina fornlämningarna har olika drivkrafter och motiv:

- efterfrågan på föremål; marknad och souvenirer
- dykupplevelser som orsakar omedveten påverkan – icke uppsåtlig åverkan
- fiskerinäringens ekonomiska drivkrafter – okunskap, nonchalans och ekonomi
- vraken utsätts också för naturlig nedbrytning – det gäller i synnerhet metallvraken.

Brott utan straff?

Det finns några fall som är allmänt kända i dykarkretsar och som även fått viss uppmärksamhet i medierna. Ett fall rör skeppsklockor. Vid en organiserad dykutflykt på vraket från det engelska ångfartyget Hesperus, som sjönk år 1884, plockade en dykare med sig fartygets skeppsklocka. Fornminnesbrottet hann bli preskriberat, men dykaren dömdes för olovligt förfogande av en skeppsklocka från ett yngre vrak (se Einarsson, 2005; Elwér, 2005). Även om gärningspersonen i det här fallet inte dömdes enligt kulturminneslagen, är det ovanligt att den här typen av brott överhuvudtaget leder till någon påföljd. Ett annat fall rör bronskanoner. År 2002 dömdes en person för fornminnesbrott för

att ha förvarat en bronskanon från 1500-talet i en lada. En av intervjupersonerna i Brå:s undersökning hittade efter ett tips en liknande kanon liggandes i en båt och ringde polisen. I det fallet fick den misstänkte tillbaka kanonen, eftersom han hävdade att kanonen legat för sig själv och att han bärgat den före år 1988 – vilket innebär att kanonen skulle ha varit ett så kallat lösfynd utan samband med fast fornlämning och att den inte var hembudspliktig när den bärgades, eftersom hembudsplikten inte omfattade bronsföremål enligt den äldre fornminneslagen som gällde fram till år 1988. Enligt Sjöhistoriska museet, som förvarade kanonen under polisutredningen, är kanonen helt ovärderlig. ”Det finns ingenting liknande i något av våra museer i dag”, sade överintendenten Keith Wijkander (Castelius, 2003). Kanonen ska ha varit en av de sex kanoner som Frans I gav den danske kungen Kristian II i gåva. Man tror att de gick till botten tillsammans med den dansk-lübska flottan som antas ha förlit utanför Gotland år 1566.

En dykare som intervjuats berättar om ett annat fall som även det rapporterats om i medierna (se Folcker, 2003). Genom att tipsa polisen kunde gärningspersonerna gripas med föremål de precis plundrat. Intervjupersonen var dock pessimistisk inför möjligheterna att få personerna fällda för något brott. Ett problem var att vittnen inte ville ställa upp, ett annat lagstiftningens kryphål – det kan räcka för plundrarna att säga att det rör sig om icke hembudspliktiga lösfynd eller sjöfynd¹⁸. Däremot hoppades intervjupersonen att gärningspersonerna skulle få svårare att fortsätta med plundringen, tack vare att ett TV-team hade varit på plats när plundrarna kommit tillbaka till hamn med sina fynd efter den nämnda dykturen och att man ringt runt och varnat hamnkaptener runt om i landet.

18 Förundersökningen kom också att läggas ned i brist på bevis, och den främsta anledningen var att det inte gick att fastställa vilken plats föremålen tagits från (se Einarsson, 2005, s. 14).

Kunskapsbrist

Brist på information och dålig kunskap är ett problem, menar flera intervjupersoner. En intervjuperson som är anställd vid en myndighet och arbetar med marinarkeologi berättar att han en gång fick ett samtal från några sportdykare som ville visa något de hade hittat. Vid mötet visade de entusiastiskt upp en påse med mynt från 1600-talet. Mynten hade hittats intill ett vrak. De hade inte insett att de gjort sig skyldiga till fornminnesbrott genom att plocka med sig mynten och blev bedrövade när de förstod att det de trodde var en kulturgärning i själva verket var ett brott. ”Även om man ska känna till lagen så gör inte alla det”, konstaterar intervjupersonen som i det här fallet behöll mynten för statens räkning men lät bli att anmäla brottet. Ett annat exempel som nämns av den här intervjupersonen är något som hände vid en filminspelning i Stockholms skärgård. När filmteamet tog rast upptäckte de ett vrak och plockade upp delar från det. Händelsen upptäcktes och de inblandade erkände ingreppet och fick dagsböter. ”De regler som finns når inte ut till allmänheten”, konstaterar intervjupersonen, som ändå menar att det har blivit bättre de senaste tio åren.

Lagstiftningen och bristande kännedom om den framhålls också som ett problem. De vrak som är äldre än 100 år skyddas som fornlämningar om ingen känd ägare finns. Yngre vrak och lösa fynd har inget egentligt skydd, men allt som bärgas ska anmälas till polisen som måste kungöra fynden enligt lagen om sjöfynd. Om ingen ägare anmäler sig tillfaller fyndet upphittaren/bärgaren. Här menar flera intervjupersoner att polisens intresse av sjöfynd är måttligt och att deras kunskap om vad som gäller är begränsad. ”En slipad dykare pratar omkull polisen eller Länsstyrelsen.”

Vad kan du och jag göra åt kulturarvsbrotten?

Köpa konst och antikviteter – proveniens!

När föremål stjäls ur kyrkor, från museer, handlare eller privatpersoner, finns för det mesta ett mycket enkelt motiv – att sälja föremålet och tjäna pengar. Likaså när fornlämningar plundras. Förr eller senare hamnar föremålen på marknaden och utbjuds till försäljning. Precis som när det gäller konsumentkampanjer för att motverka exempelvis barnarbete eller miljöfarlig produktion, så kan köparen spela en viktig roll när det gäller att stävja den illegala handeln med kulturföremål, och därmed också plundringar och stölder. Så vad kan köparen göra? Även om det sällan är möjligt att kontrollera ett föremåls ursprung in i minsta detalj så kan mycket vara vunnet om köpare i högre grad ställer frågor och visar intresse för föremålets historia. Vem vill sälja föremålet och varför? Hur har föremålet hamnat hos säljaren? Om föremålet kommer från ett annat land, har man beaktat de eventuella utförselregler som finns i det landet? Om det är fråga om mycket gamla föremål, är det då fråga om arkeologiska fynd som dokumenterats eller är ursprunget mer dunkelt? Man bör också fråga sig om svaren

på frågorna är rimliga; en färgstark proveniens kan ju i vissa lägen vara ett sätt att få upp priset på ett föremål.

Även handlare själva och museer gör inköp och bör givetvis så långt det är möjligt förvissa sig om att föremål som köps in inte kommer från stölder eller plundringar. International Council of Museums (ICOM) har i detta syfte tagit fram etiska riktlinjer som bland annat gäller museernas förvärv av föremål till samlingarna (se ICOM, 2008).

Det är också viktigt att alltid begära ett ordentligt kvitto på sitt inköp. Sedan lagen om godtrosvärv ändrades år 2003 innebär inte längre ett köp i god tro att köparen övertar äganderätten. Om det visar sig att något man köpt är stulet är man därför skyldig att lämna ifrån sig föremålet utan rätt till ersättning. Även om äganderätten går förlorad är det ändå viktigt att köpet skett i god tro – i annat fall kan köparen anklagas för häleribrott. Ett kvitto kan då vara viktigt för att visa att köpet skett på ett sådant sätt att köparen inte haft anledning att misstänka att något var fel.

Bygga och gräva

Fastighetsägare som planerar ett arbete som innebär någon form av markexploatering bör enligt kulturminneslagen ”i god tid ta reda på om någon fast fornlämning kan beröras av företaget och i så fall snarast samråda med Länsstyrelsen”. Hur ska då fastighetsägaren gå tillväga? Många fornlämningar är svåra för en lekman att känna igen och det kan därför vara en god idé att konsultera Länsstyrelsen innan arbetet påbörjas även om fastighetsägaren inte känner till några fornlämningar.

Även om ingen exploatering planeras kan det vara intressant för fastighetsägare att veta lite om traktens fornlämningar och kanske särskilt vilka fasta fornlämningar som finns på den egna marken. Sådan information kan enkelt sökas i den publika delen av digitala fornminnesregistret, FMIS Fornsök. Informationen i detta öppna register ska dock inte användas som underlag för beslut som rör markexploatering.

Sälja eller flytta utomlands

Det är viktigt att känna till att det finns en utforslagstiftning. Trots att det rör sig om privat egendom, måste den som äger ett föremål som omfattas av restriktionerna för utförsel eller export ansöka om tillstånd för att föra ut det ur landet. Vanligen beviljas sådant tillstånd när det handlar om att ägaren ska flytta utomlands med sitt bohag, men utan tillstånd är utförseln olaglig och kan bestraffas som ett smuglingsbrott.

Den som ska sälja skyddade föremål kan göra klokt i att göra köparen uppmärksam på restriktionerna. I kulturminnesförordningen finns en förteckning över vilka föremål som omfattas av utforslagstiftningen. Bland annat räknas arkeologiska fynd från tiden före år 1650, olika typer av konstföremål, olika typer av skriftliga dokument och svenska möbler som är framställda före år 1860. Den som är osäker kan vända sig till Riksantikvarieämbetet för att ta reda på vad som gäller ett visst föremål. Det är också till Riksantikvarieämbetet som ansökningar om utförsel- eller exporttillstånd ska skickas.

Lär känna kulturarvet omkring dig!

Vid sidan av böcker och utställningar, kan man hitta mängder av intressanta kulturarvsrelaterade resurser på internet (några exempel nämns nedan). Det finns i dag stora möjligheter att öka sina kunskaper och medvetenhet om det kulturarv som hela tiden omger oss utan att vi kanske tänker på det. Fornlämningar, kyrkor, byggnader, kvarter och gator, enskilda föremål bär alla på sin historia. Att lära känna dessa historier ger en personlig relation till kulturarvet och ökar dess värde för individen. Kulturminneslagen framhåller att kulturarvet är allas ansvar; att också ta ett sådant ansvar är säkert lättare med ett kulturarv som det går att relatera till personligen.

Kulturarv på nätet

Här ges några tips på elektroniska resurser som den kulturarvsintresserade kan ta del av på internet.

Kungl. biblioteket Kungl. biblioteket har digitaliserat delar av sina samlingar, exempelvis kan man på webbplatsen ta del av gamla reseskildringar, affischer, manuskript och äldre kartor. www.kb.se

FMIS Fornsök I FMIS Fornsök kan man söka bland 1,5 miljoner lämningar. Sökning kan ske på flera sätt – i fritext, på ett visst geografiskt område eller lämningstyp med mera. För vissa fornlämningar finns länkar till karttjänster. www.raa.se.

Kulturmiljösök I Kulturmiljösök kan man samtidigt söka i flera typer av informationskällor. www.raa.se.

Historiska museets samlingar Delar av historiska museets samlingar av arkeologiska föremål, ben och kyrklig konst har digitaliserats. www.historiska.se.

Medeltidens bildvärld Medeltidens bildvärld är en sökbar databas med runt 19 000 bilder på över 4 000 av de bäst bevarade medeltida föremål som finns i Sveriges kyrkor och museer. <http://medeltid-bild.historiska.se/>.

Stockholmskällan Stockholmskällan är en guldgruva för den som vill uppleva Stockholm från förr.

Mängder av foton, kartor och dokument skildrar hur livet i huvudstaden kunde te sig. www.stockholmskallan.se.

Fokus Arkeologi Arkeologisk nyhetsportal och nättidskrift för arkeologiintresserade. www.fokusark.se/.

Myntstudier Numismatiska forskningsgruppen vid Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet, ger ut tidskriften Myntstudier i pdf-format. Kan laddas ned gratis från forskningsgruppens webbplats, www.archaeology.su.se/pub/jsp/polopoly.jsp?d=6698.

Det marina kulturarvet

Eftersom kunskapen om och intresset för det marina kulturarvet generellt sett verkar vara mindre än kunskapen om övrigt kulturarv, kan det vara värt att särskilt tipsa om intressanta webbplatser som rör det marina kulturarvet.

Svenskt Marinarkeologiskt arkiv, SMA och **Sjöhistoriska museets och Sjöfartsverkets maritima informationssystem, SjöMIS**. Statens maritima museer har sedan 1960-talet samlat information om vrak,

fartygsförklaringar och andra lämningar under vattnen i Svenskt Marinarkeologiskt arkiv. Senare har uppgifterna förts in i SjöMIS. SjöMIS är nu en del av Riksantikvarieämbetets Fornsök, se www.raa.se.

ChapmanNet *Architectura Navalis Mercatoria* är ett planschverk från 1700-talet med fartygsritningar. Upphovsmannen var fartygskonstruktören Fredrik Henrik af Chapman. Hela planschverket har digitaliserats och finns på Sjöhistoriska museets webbplats, www.sjohistoriska.se/.

ACTA- och Ritningsarkiv Sjöhistoriska museets arkiv innehåller många olika handlingar som rör sjöfart, exempelvis brev och dagböcker, foton, fartygsritningar, sjökort och kartor. Även om det mesta endast finns i Sjöhistoriska museets fysiska arkiv, ger webbplatsen information om vilka resurser som kan sökas där, www.sjohistoriska.se/.

Regalskeppet Kronan En webbplats om undersökningen av vraket från regalskeppet Kronan. www.regalskeppetkronan.se/.

Det finns också många privata informationssajter. En utförlig länklista finns på Per Åkessons privata webbsida om marinarkeologi, www.abc.se/~m10354/mark/index.html.

Dykarna.nu – webbcommunity för sportdykare, www.dykarna.nu/. Information och forum om vrakdykning.

Svenska vrakalliansen – samarbete mellan dykföretag som bland annat anordnar vrakdykning, www.svenskavrak.se/. På webbplatsen finns även ett register med information cirka 200 kända vrak.

P2 svenskt vrakskydd – förening för dykare som värnar vraken. Föreningen har bland annat tagit fram en guide för grundläggande ”vrakvett” med sådant som man bör tänka på vid vrakdykning. Guiden finns på deras webbplats, www.vrakskydd.nu/.

Referenser

- Adlercreutz, T. (2001). *Kulturregendomsrätt*. Stockholm: Fakta Info Direkt Sweden AB.
- Angeldorff, S. (2007). *Halmstadorgel.se*. <<http://www.halmstadorgel.se/>> Hämtad 2008-05-12.
- Anshelm, J. (red.) (1993). *Modernisering och kulturarv*. Stockholm: Symposion.
- Arkeologiforum (2006). ”Plundring med metalldetektor”. Diskussionstråd på *Arkeologiforum*, ett elektroniskt debattforum. Tråden startad 2006-02-27. <<http://www.arkeologiforum.se/printview.php?t=809&start=0>> Hämtad 2007-01-16.
- Artner, A. G. (2007). ”Art Institute of Chicago discloses Gaugain sculpture in fact a forgery. Sculpture sold as a Gaugain is a fake”. *Chicago Tribune*, den 12 december 2007. Tillgänglig elektroniskt, <http://www.chicagotribune.com/news/local/chi-forgery_12dec12,1,7233173.story> Hämtad 2007-12-13.
- Atwood, R. (2004). *Stealing History: Tomb Raiders, Smugglers, and the Looting of the Ancient World*. New York: St. Martin's Press.
- Beech, H. (2003). ”Asia's Looted Treasures: Spirited Away”. *Time Asia*, 20 oktober, 2003. <<http://www.time.com/time/asia/covers/501031020/story.html>> Hämtat 2007-01-05.
- Bohman, S. (2003). ”Vad är museivetenskap, och vad är kulturarv?” I: *Museer och kulturarv: En museivetenskaplig antologi*. Stockholm: Carlsson.
- Brandel, T. (2007). ”Orgelexperter blåser till strid”. *Svenska Dagbladet*, den 24 oktober, 2007. Tillgänglig elektroniskt: <http://www.svd.se/kulturnoje/nyheter/artikel_524939.svd> Hämtad 2008-05-12.
- Brodie, N. Doole, J. och Watson, P. (2000). *Stealing History: The Illicit Trade in Cultural Material*. Kent: The MacDonald Institute for Archaeological Research.
- Brottsförebyggande rådet, Brå (2005). *Brottsplats kyrkan*. Författare Sofia Elwér. Webbrapport. <http://www.bra.se/extra/measurepoint/?module_instance=4&name=Brottsplatskyrkan.pdf&url=/dynamaster/file_archive/051014/e798347e400b5a21d7555dfdfcf6af53/Brottsplatskyrkan.pdf> Hämtat 2007-10-18.
- Brottsförebyggande rådet, Brå (2006). *Cultural Heritage Crime – the Nordic Dimension*. Författare: Lars Korsell m.fl. Brå-rapport 2006:2. Stockholm: Brottsförebyggande rådet, Fritzes.
- Brottsförebyggande rådet, Brå (2006). *Häleri. Den organiserade brottslighetens möte med den legala marknaden*. Författare: Linda Källman m.fl. Brå-rapport 2006:6. Stockholm: Brottsförebyggande rådet, Fritzes.
- Brottsförebyggande rådet, Brå (2007). *Brott under ytan. En undersökning om fornminnesbrott i Sverige*. Författare: Linda Källman, m.fl. Webbrapport 2007:5. Elektroniskt dokument. <http://www.bra.se/extra/measurepoint/?module_instance=4&name=Brottunderytan.pdf&url=/dynamaster/file_archive/070322/f82a83c45fbo3187492e1a4078000e4f/Brott%5funder%5fytan%5f070322.pdf> Hämtat 2007-10-14.
- Castelius, O. (2003). ”Museum får inte behålla vrakfynd”. *Aftonbladet* den 5 september 2003. Tillgänglig elektroniskt: <<http://www.aftonbladet.se/nyheter/article162301.ab>> Hämtad 2007-10-27.
- Ciotti Galletti, S. (okänt årtal). ”From Beautiful to Evil – Organised Crime and Illicit trade of Works of Art in Italy”. Eurocrime. Tillgänglig elektroniskt: <<http://www.eurocrime.it/site/Organised%20crime%20and%20illicit%20trade%20of%20works%20of%20art%20in%20italy.pdf>> Hämtad 2008-01-30.
- Clarke, R.V. (1999). *Hot Products: Understanding, Anticipating and Reducing Demand for Stolen Goods*. London: Home Office.
- Conklin, J.E. (1994). *Art Crime*. Westort: Praeger.
- Cromwell, P. och Olson, J.N. (2006). ”The Reasoning Burglar: Motives and Decision-Making Strategies”. I: Cromwell, P. (red.) *In Their Own Words: Criminals on Crime*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.
- Dahlman, P. (2004). ”Bokstöder gör biblioteken mer slutna”. *Dagens Nyheter* den 18 december, 2004. Tillgänglig elektroniskt: <<http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=1058&a=356778>>. Hämtad 2008-05-12.
- Elwér, S. (2005). ”Hesperus – en djupdykning”. *Apropå*, nr 3, 2005.
- Falkkloo, B. (2003). ”Begärliga kyrkoföremål läggs ut på nätet”. *Dagens Nyheter*, den 5 november, 2003. Tillgänglig elektroniskt: <<http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?a=200534>> Hämtad 2008-05-12.
- Einarsson, L. (2005). *Djupt liggande vrak – kartering av skador och förslag till skyddsåtgärder för djupt liggande vrak*. Rapport mars 2005. Marinarkeologiska enheten, Kalmar läns museum. Elektroniskt dokument. <http://www.kalmarlansmuseum.se/site/hem/pub/pdf%20marinarkeologi/djupt_liggande_vrak.pdf> Hämtat 2007-10-10.
- Eldeklint, E. (2008). ”Koppartjuvar slog till mot kyrkan”. *Tidningen Ångermanland*, den 23 januari, 2008. Tillgänglig elektroniskt: <<http://allehanda.se/avdelning/solleftea/20105>> Hämtad 2008-05-12.
- Fass, S.M. och Francis, J. (2004). ”Where have all the hot goods gone? The role of pawnshops”. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 41: 2 (156–179).
- Felson, M. (2002). *Crime and everyday life*. 3:e upplagan. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Folcker, L. (2003). ”Polis grep liga som plundrar gamla vrak”. *Dagens Nyheter*, den 10 augusti, 2003. Tillgänglig elektroniskt: <<http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=147&a=169379>> Hämtad 2007-10-26.
- Guillotreau, G. (1999). *Art et crime. La criminalité du monde artistique, sa repression*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Hansen, K. (2004). *Utförsel av kulturföremål mm i strid mot villkor till tredje land*. Opublicerat material. Stockholm: Tullverket.
- Hennius, A. (2008). ”Plundring av fornlämningar – händer sådant i Sverige?” Fornvännen, 103.
- Hennius, A. (2004). ”Plundring! Hotet mot vår historia”. I: *Uppland 2004* (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund). Uppsala: Upplands fornminnesförenings förlag.
- Heritage Underwater, Maritime Archeology Gotland (2008a) ”Tidigare undersökningar”. Elektroniskt dokument. <<http://magotland.se/undersokningar>> Hämtad 2007-09-28.
- Heritage Underwater, Maritime Archeology Gotland (2008b) ”Startsidan. Marinarkeologi Gotland.”. Elektroniskt dokument. <<http://magotland.se/>> Hämtad 2007-09-28.
- Hernadi, A. (2007). ”Förfalskare lurade museum – köpte oäkta Gaugain”. *Svenska Dagbladet* den 13 december 2007. Tillgänglig elektroniskt: <http://www.svd.se/nyheter/inrikes/artikel_685161.svd> Hämtad 2007-12-13.
- Historiska museet (2008). Webbplats. <<http://www.historiska.se/>> Hämtad 2008-05-04.

Häggeström, L. (2001). ...NÅGRA LEMNINGAR OM OCKSÅ FÖRSTÖRDA... – en fornlämningsbiografi över Vittenebygden. Uppsats för avläggande av licentiatexamen. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.

International Council of Museums, ICOM Sverige (2008). Webbplats. <http://www.sweden.icom.org/> Hämtad 2008-04-10.

Jungstedt, M. (2005). *Den inre kretsen*. Stockholm: Bonniers.

Kalmar läns museum (2008). ”Regalskeppet Kronan”. Webbplats. <http://www.regalskeppetkronan.se/index.php> Hämtad 2007-08-29.

Korsgaard, L. och Surrugue, S. (2005). *Det store bogtyveri*. Köpenhamn: Politiken Bøger.

Kulturdepartementet (2007). *Koordinator för museisektorn*. Kommittédirektiv, dir 2007:22.

Kulturrådet (2007). *Museer och konsthallar 2006: Kulturen i siffror 2007/6*. Stockholm: Kulturrådet.

Kyrkans Försäkring AB (2007). E-postkorrespondens 2007-12-06.

Lamm, J.P.(1989). ”Hågfyndet tyvärr aktuellt igen. En uppsummering av fakta med anledning av stölden av det glasögonformiga spännet.” *Fornvännen* 84 (1989).

Lindgren, S-Å. (2001). ”Staten – ett brottsoffer med särställning?”. I: Åkerström, M. och Sahlin, I. (red.) *Det motspänstiga offret*. Lund: Studentlitteratur.

Lundén, S. (2004). “The Scholar and the market: Swedish scholarly contributions to the destruction of the world’s archaeological heritage”. I: Håkan Karlsson (red.) *Swedish Archaeologists on Ethics*. Lindome: Bricoleur Press.

Mack, J.A. (1975). *The Crime Industry*. Westmead: Lexington.

Mackenzie, S. (2005). *Going, going, gone: Regulating the Market in Illicit Antiquities*. Leicester: Institute of Art and Law.

Massy, L. (2000). *Le vol d'oeuvres d'art. Une criminalité méconnue*. Bruxelles: Bruylant.

McDade, T. (2006). *The Book Thief. The True Crimes of Daniel Spiegelman*. Westport: Praeger.

Mitthögskolan (2003). *Remissvar: Arkeologi på uppdrag* (Riksdagens revisorers rapport 2002/03:3). Tillgänglig elektroniskt: <http://www.miun.se/misc/hum/regark/Rrremiss.html> Hämtad 2007-10-11.

Marinarkeologiska sällskapet (2004). ”Visioner och strategier för Marinarkeologiska sällskapet”. Elektroniskt dokument. <http://www.marinarkeologi.net/pdf/vision_och_strategi.pdf> Hämtat 2007-10-27.

Mälarstedt, K. (2004). ”Vikingavapen saluförs i USA via internet”. *Dagens Nyheter* den 14 maj 2004. Tillgänglig elektroniskt: <http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=1058&a=265521&previousReaderType=1> Hämtad 2008-05-05.

Nelen, H. (2007). “Criminal investments in the real estate sector”. Presentation vid 7th *Annual Conference of the European Society of Criminology*, 26–29 september, 2007, Bologna.

Nord Stream (2007). “Dansk-Lybsk 1500-tals kanon återfunnen – bärgas, konserveras och placeras på Gotlands Museum”. Elektroniskt dokument. <http://www.nord-stream.com/news_detail.html?&no_cache=1&L=3&tx_ttnews%5Btt_news%5D=219&tx_ttnews%5BbackPid%5D=1&cHash=dofb72aa55> Publicerad den 13 juli 2007. Hämtad 2007-09-28.

Norra Västerbotten/TT (2007). ”Östersjöns vrak spännande turistmål”. *Norra Västerbotten*, den 2 december 2007. Tillgänglig elektroniskt: <http://www.norran.se/sektion_c.php?id=7304329&avdelning_

1=102&avdelning_2=0#> Hämtad 2008-02-04.

Nylén, L. (1997). ”Tillgreppet av Silverbibeln”. I *Nordisk kriminalkrönikan* 1997. Västra Frölunda: Nordiska polisidrottsförbundet.

O’Keefe, P. (1997). *Trade in Antiquities. Reducing Destruction and Theft*. London: Archetype Publications.

Olsson, B. och Algulin, I. (1995). *Litteraturens historia i världen*. 4:e uppl. Stockholm: Norstedts.

Pedersen, L. (2008). ”HD-chef dömd för trolöshet”. *Svenska Dagbladet*, den 25 april, 2008. Tillgänglig elektroniskt: <http://www.svd.se/nyheter/inrikes/artikel_1181357.svd> Hämtad 2008-05-12.

Perssso, A. (2007). ”Malmös kyrkogårdar länsade”. *Sydsvenskan.se*, Sydsvenskans nätupplaga, den 18 juni 2007. <http://sydsvenskan.se/malmo/article246393.ece> Hämtad 2008-05-16.

Poellinger, C. (2006). ”Tuff strid om konstfäret”. *Svenska Dagbladet*, den 21 mars 2006. Tillgänglig elektroniskt: <http://www.svd.se/kulturnoje/nyheter/artikel_302214.svd> Hämtad 2007-12-13.

Polismyndigheten Gotland (2007). E-postkorrespondens 2007-01-30.

Portable Antiquities Scheme. Annual Report 2005/6. (Ministry of Culture, British Museum.)

Proposition 1987/88:104. *Om kulturmiljövård*.

Proposition 1996/97:3. *Kulturpolitik*.

Renfrew, C. (2001). *Loot, legitimacy and ownership: the ethical crisis in archaeology*. London: Duckworth.

Repo, W. (2007). *I brottets spår. Reportage*. Stockholm: Atlas.

Riksantikvarieämbetet, RAÄ (2008). ”Välkommen att söka i NYA Fornsök!”. Elektroniskt dokument. <http://www.raa.se/cms/fornsook/start.html> Senast uppdaterad 2008-06-18. Hämtad 2008-06-23.

Riksantikvarieämbetet, RAÄ (2006). ”Marinarkeologi”. Elektroniskt dokument. http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/arkeologi_och_fornlamningar/marinarkeologi.html Hämtad 2007-10-27.

Riksantikvarieämbetet, RAÄ (opublicerat). *Kyrkliga inventarier. En enkätundersökning till länsstyrelserna om tillämpningen av kulturminneslagens fjärde kapitel om kyrkliga inventarier*. Rapport 2008:X. Arbetsmaterial.

Riksdagens revisorer (2003). *Arkeologi på uppdrag*. Rapport 2002/03:3.

Ronström, O. (2005). ”Memories, Traditions, Heritage”. I: O. Ronström och U. Palmenfeldt (red.), *Studies in Folk Culture. Volume IV. Memories and Visions*. Tartu: Tartu University Press.

Rundkvist, M. (2008).” För en liberalisering av de svenska metallsökarreglerna”. Förhandsversion av en debattartikel i *Fornvännen* 2008:2.

Sidibé, S. (1995). ”Fighting pillage: national efforts and international cooperation.”. I: Leyten H. (red.) *Illicit traffic in cultural property. Museums against pillage*. Amsterdam: Kit Publications.

Skogsstyrelsen (2007). *Uppföljning av skador på fornlämningar i skogsmark*. Rapport 9/2007. Webb-publikation. <http://www.skogsstyrelsen.se/epserver4/dokument/sks/aktuellt/press/2007/Skaderapport%20fornlamningar.pdf> Hämtad 2008-05-05.

SOU 2005:3. *Sveriges tillträde till 1995 års Unidroitkonvention om stulna eller olagligt utförda kulturföremål*. Stockholm: Fritzes.

Sandström, S. (1988). *Konsten i Sverige (del 1). Från forntid till 1800*. Stockholm: Norstedts.

Statens maritima museer (2008). ”Svenskt marinarkeologiskt arkiv (SMA) och SjöMIS”. Elektroniskt dokument. <http://www.sjohistoriska.nu/sitecore/content/Myndigheten%20SMM/Verksamhet/Samlingar/Arkiv/SMA.aspx> Hämtat 2008-01-22.

Steffensmeier D.J. och Ulmer J.Y. (2005). *Confessions of a Dying Thief: Understanding Criminal Careers and Illegal Enterprise*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

Sundelin, A. (2002). *Främlingen i Falun*. Stockholm: Ordfront.

Sundin, B. (2003). ”Hembygden som idé. Konstruktionen av lokal och regional identitet”, I: Palmqvist L. och Bohman, S. (red.) *Museer och kulturarv – en museivetenskaplig antologi*, Stockholm: Carlsson bokförlag.

Svensk, J. (2006). ”HD-chef åtalas för stöld av antika stolar”. *Dagens Nyheter*, den 19 oktober, 2006. Tillgänglig elektroniskt: <http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=147&a=581791> Hämtad 2008-05-12.

Svenska Dagbladet, SvD (2008). ”Turist dömd för skadegörelse på KB”. SvD den 18 januari 2008 [www]. <http://www.svd.se/stockholm/nyheter/artikel_786587.svd> Hämtad den 31 januari 2008.

Svenska Bibelsällskapet (2008). Webbplats. <http://www.bibelsallskapet.se> Hämtad 2008-01-21.

Svenska kyrkans Församlingsförbund, (2005). *Förbundsinfo*. Nr 2/2005.

Svenska Numismatiska Föreningen (2008). Webbplats. <http://www.numismatik.se/> Hämtad 2008-02-09.

Svenska sportdykarförbundet (2007). Webbplats. <http://www.ssd.se/> Hämtad 2007-10-27.

Säfström, Anette (2007). ”Östersjöns kulturskatt kartlagd”. *Populär Historia* 1/2007.

Söderling, F. (2007). ”Brå får kritik för fornminnesbrott”. *Dagens nyheter* 2007-03-27. <http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=1058&a=633005> Hämtad 2008-08-29.

Thomas, B. (2006). ”Bokstölden vid Kungl. Biblioteket i Stockholm”. *Nordisk tidskrift för bok- och bibliotekshistoria*, s. 192–197.

Unger, B. m.fl. (2006). *The amounts and effects of money laundering: Report for the Ministry of Finance. February 16, 2006*. Utrecht School of Economics och Australian National University, Canberra. Tillgänglig elektroniskt: <http://www.cjpf.org/newsletter/spring_06/amountsandeffectsofmoneylaundering.pdf> Hämtad 2008-05-12.

Wikipedia-bidragsgivare (2007). ”Havoringen”. *Wikipedia*, den 6 juli 2007, 12.40 UTC. <http://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Havoringen&oldid=4587889> Hämtad den 17 juni 2008.

Wikipedia-bidragsgivare (2008a). ”Konst- och industriutställningen i Norrköping 1906”. *Wikipedia*, den 16 juni 2008, 12.41 UTC. <http://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Konst-_och_industriutst%C3%A4llningen_i_Norrk%C3%B6ping_1906&oldid=6791895> Hämtad den 17 juni 2008.

Wikipedia-bidragsgivare (2008b). ”Stockholmsutställningen 1930”. *Wikipedia*, den 15 juni 2008, 10.22 UTC. <http://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Stockholmsutst%C3%A4llningen_1930&oldid=6784074> Hämtad den 17 juni 2008.

Wright, R.T. och Decker, S.H. (2006). ”Deciding to Commit a Burglary”. I: Cromwell, P.F. (red.) *In Their Own Words: Criminals on Crime*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.

Västra Götalandsregionen (2007). ”Välkommen till konstenheten”. Elektroniskt dokument. <http://www.vgregion.se/vgrtemplates/Start_30059.aspx#> Hämtad 2007-08-31.

Östman, K. (2005). ”– Jag har inte stulit stolarna”. *Aftonbladet*, den 19 oktober, 2006. Tillgänglig elektroniskt: <http://www.aftonbladet.se/nyheter/article448098.ab> Hämtad 2008-05-12.

Östergren, Majvor (1985). ”Metalldetektorn i praktiskt bruk”. *Gotländskt arkiv* 57, 11–28.

Lagstiftning

Brottsbalk (1962:700)

Förordning (1988:1188) om kulturminnen m.m. (SFS 1988:1188)

Lag (1988:950) om kulturminnen m.m. (SFS 1988:950)

Lag (1918:163) med vissa bestämmelser om sjöfynd

Lag (1984:983) om ensamrätt till bärgning

Lag (2000:1225) om straff för smuggling

Lag (1999:271) om handel med begagnade varor

Lag (1986:796) om godtroshetsförvärv

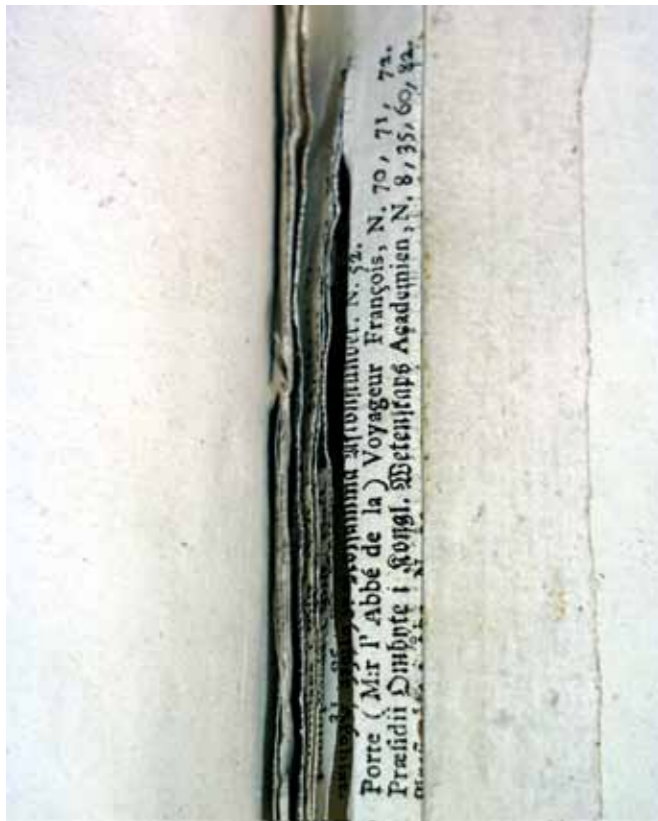
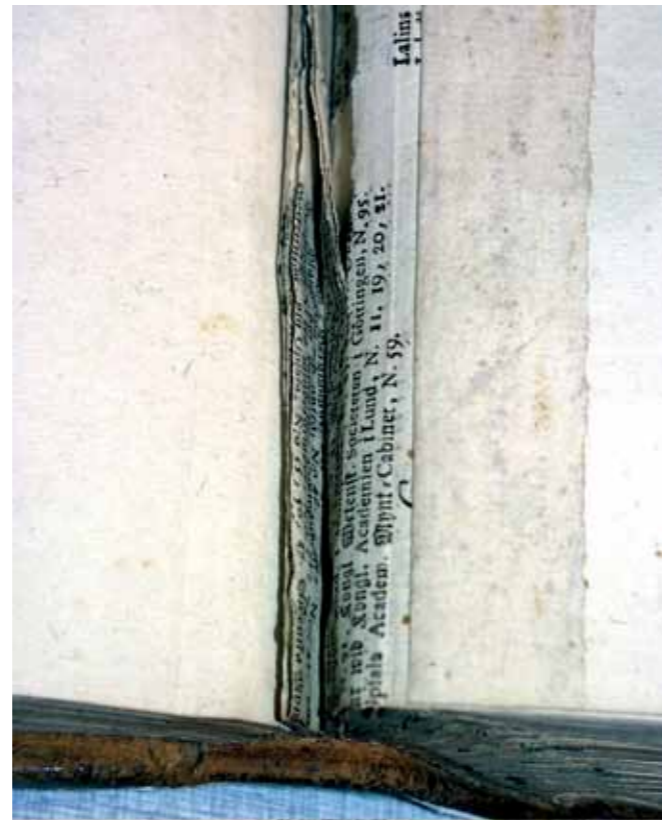
Rådets förordning (EEG) nr 3911/92

Del II

Sex svenska kulturarvsbrott

I denna del 2 beskrivs sex kända fall av kulturarvsbrott i Sverige: kuppen mot Moderna museet år 1993, rånet mot Nationalmuseum år 2000, den spanska kyrktjuvens många stölder ur norrländska kyrkor åren 1994–2004, den så kallade KB-mannens omfattande bokstölder under närmare två årtionden fram till år 2004, stölderna av Newtons Principia Mathematica från två olika institutioner under åren 1996 och 1997 samt ett fall av omfattande kartstölder på bland annat Kungl. biblioteket i början av 2000-talet.

Det är viktiga fall att redovisa eftersom de visar hur brotten var möjliga att genomföra men också hur de kunnat lösas. I ett avslutande avsnitt förs en sammanfattande diskussion kring de sex fallen.

Med en skarp papperskniv skar tjuvarna ut hela sidor med kartor ur atlasen på Kungl. biblioteket. På bilderna ser man falsar, som är resterna från de utskurna sidorna. Foto: Kungl. Biblioteket.

Med lånekort och papperskniv – internationella karttjuvar på Kungl. biblioteket

Vid Kungl. bibliotekets bokdisk legitimerar sig mannen med sitt riktiga namn. Han har annars för vana att använda något av sina många alias, men här kan vi kalla honom för "Ian Mark". Han är intresserad av gamla atlaskartor. Samma sorts kartor som tidigare har stulits från atlasvolymerna vid en rad bibliotek i Storbritannien. Det är också från England han rest, med Ryanair från Stansted till Skavsta. "Ian Mark" har kommit till rätt ställe. Kungl. biblioteket i Stockholm har många atlas, omkring 600 volymer.

För att kunna beställa böcker ur Kungl. bibliotekets magasin måste man skriva in sig mot uppvisande av legitimation. Det gör "Ian Mark". Sedan visar han upp sin legitimation och sitt nya lånekort för personalen på kartavdelningen, som hjälper till att välja ut rätt atlas ur kartoteket och fylla i blanketter för läsesalslån. Kartavdelningens personal tar sedan med sig blanketten djupt ned i jorden till atombombssäkra valv där volymerna förvaras. Det är

inte svårt för personalen att i senare polisförhör komma ihåg "Ian Mark". Det är på sin höjd ett par personer i veckan som besöker specialläsesalen för att gå igenom atlaserna.

Vid besöket på Kungl. biblioteket den 8 november 2000 får "Ian Mark" tillgång till Ortelius kartböcker från åren 1579, 1584 och 1612. Han lånar även Janssonius atlas. Personalen i läsesalens expedition sitter i en glasbur och kan se in i salen, men vissa bord skymms av pelare. Särskilt platserna nära ingången är svåra att överblicka från glasburen. Det är också där som "Ian Mark" sätter sig.

På väggen bakom "Ian Mark" hänger porträttet av biblioteksarkitekten Gustaf Dahl i olja. Det är endast hans ögon som stelt vakar över besökaren från Storbritannien.

"Ian Mark" kommer tillbaka den 24 januari 2001 och går igenom ytterligare kartböcker. Han anlände dagen innan, även denna gång till Skavsta, men först kl. 14.45 och han kommer

därför för sent till Stockholm för att kunna beställa fram atlaser för läsning samma dag. När han dagen därpå går in på Kungl. biblioteket är han klädd i en brun kostym och bär för årstiden en ”anmärkningsvärd solbränna”, som närmast för tankarna till en person från Nordafrika. Det är tydligt att han inte enbart är intresserad av att tillbringa sitt liv försjunken i gamla kartböcker bakom tjocka biblioteks väggar.

Han lånar sju eller åtta volymer till specialläsesalen. Vid bordet sitter han enbart korta stunder. Han springer ut och in i läsesalen. Personalen tycker att detta är underligt. Det vanliga är att forskare är ”lugna och systematiska”, medan ”Ian Mark” verkar ”nervös och stressad”, som om han vore i tidsnöd. En tjänsteman går vid ett tillfälle ut i läsesalen och mot det bord där ”Ian Mark” sitter. Då blir han ”fladdrig” och det ser ut som om han ertappas med något. När dagen är slut ber han personalen att inte köra ned de genomgångna volymerna till valvet eftersom han har för avsikt att återvända nästa dag. Det egendomliga är dock att han redan beställt en rad andra atlasvolymer för genomgång dagen därpå. Det är som om han inte vill att personalen ska få tillfälle att hantera de atlasvolymer som han gått igenom under dagen. Emellertid kommer han inte tillbaka till biblioteket utan den 26 januari åker han hem till England.

En brittisk kartexpert besöker Kungl. biblioteket mellan den 22 och 24 januari 2001 och får tillgång till specialläsesalen för ”rare materials”. Den 24 januari korsas både kartexpertens och ”Ian Marks” vägar och båda sitter denna dag i specialläsesalen. Den brittiske kartexperten upptäcker att det saknas kartblad i två band av ”Fasciculus Geographicus” av Quad från år 1608. Han anmäler sin iakttagelse till personalen. När han senare inför brittisk polis avlägger vittnesmål kan han inte berätta något om den andre besökaren i läsesalen. Han ursäktar sig med att ”Most people are quite absorbed in their books...”.

Senare kommer Kungl. bibliotekets personal att

upptäcka att Linschotens resebeskrivning från år 1599 över Ostindien är ”grundligt” slaktad. Det är en volym som tillhör bibliotekets raritetssamling, närmare bestämt Elzeviersamlingen, och ”sådana beställningar granskas alltid noga”. Men i detta fall ”hjälpde det inte”.

Den tatuerade kartjuven

”Ian Mark” är emellertid inte ensam om att intressera sig för gamla kartor. Den 25 augusti 2000 är det lugnt på Kungl. bibliotekets låneexpedition. En man, vi kan kalla honom för ”Kartläsaren”, går fram till disken och en av de kvinnliga bibliotekstjänstemännen uppmärksammar att mannen talar engelska och hon blir en aning nyfiken och intresserad av att lyssna på språket. Därför går hon lite närmare disken för att höra bättre. Mannen skriver på blanketten för låneansökan med höger hand, men blanketten far omkring på disken och därför tar han upp vänster hand för att hålla fast ansökan. Hon ser då att han är tatuerad på vänster hand, långt ned på handens ovansida, men hon uppfattar inte vad tatueringen föreställer. Det ser ut som om mannen försöker dölja tatueringen med kavajärmen, som om han för armen uppåt i kavajärmen. Hon tycker att det ser onaturligt ut. Senare information från engelska Interpol tyder på att mannen är känd hos polisen eftersom han är tatuerad på både armar och händer. Enligt polisen har mannen tatueringar på vänster hands knogar.

Mannen lånar kartböcker till specialläsesalen. Förutom det första besöket den 26 augusti 2000 återvänder han den 12 och 25 september. Vid ett tillfälle beställer han fram Linschotens berömda resebeskrivning över Ostindien och personalen tar fram ett nytryck i stället för originalet, förmodligen för att någon har börjat fatta misstankar. ”Kartläsaren” hämtar dock aldrig ut den boken. För en kartjuv ska det vara originaltryck, inga nya faximilutgåvor. Enligt polisanmälan är han ”välklädd i kostym” och ”artig mot personalen”. En biblioteka-

rie betecknar honom till och med som ”varm”, vilket gör att man vill hjälpa honom särskilt mycket.

En tid för kartjuvar

”Ian Mark” och ”Kartläsaren” har mycket gemensamt. De är intresserade av gamla atlaser, de stjälar kartblad ur sådana verk på ansedda bibliotek och säljer bladen, bland annat via internationella auktionshus. Särskilt i England är marknaden utvecklad för gamla tryck. Även om de inte verkar samarbeta ”på fältet” kanske det finns en huvudman bakom de båda kartjuvarna. Båda är tidigare straffade för kartstölder. ”Ian Mark” dömdes 1995 till fyra års fängelse för stölder från British Library och Cambridge University Library. ”Kartläsaren” dömdes 1996 till fyra års fängelse för att ha stulit kartor och viktorianska tryck med sportmotiv från British Library och bibliotek i Birmingham och Leeds. En hel del av dessa har sedan påträffats på auktionshus i USA och Japan.

Under 1980-talet växte intresset för att samla böcker och gamla tryck som kartblad. På kontinenten och i USA trissades priserna upp. Äldre tryck blev ett investeringsobjekt och en handelsvara vid sidan av konst och antikviteter. Det glada åttiotalet och vågen av IT-miljonärer bidrog till en ökad handel med böcker och tryck. Förmodligen är det i denna marknadsmässiga våg som tjuvar börjar etablera sig med den exklusiva inriktningen på gamla böcker och tryck. För tjuvar som är ute efter gamla kartor är det givetvis mest lönsamt att stjäla hela volymer. Men det är inte möjligt att ta med sig stora volymer från läsesalarna och i stället skär man ut kartblad som sedan kan säljas styckvis. Det är inte ovanligt att volymer av atlaser och andra planschverk helt lagligt har styckats upp och att åtskilliga blad därför finns på marknaden. Särskilt med början under 1970-talet har det blivit populärt hos handlare att stycka volymer och sälja bladen ett och ett (Honigsbaum, 2003). Detta förfarande ger högre priser per blad. Förfarandet att stycka atlaser och

planschverk har rimligtvis bidragit till en marknad för tjuvar. När det dessutom blir vanligt med enstaka blad leder ett antal nya kartblad på marknaden knappast till några höjda ögonbryn. När kartbladen väl har hamnat i en legitim miljö, som ansedda auktionsverk med internationella auktionskataloger eller bättre antikvariat, förvandlas bladen från troligt stöldgods till dyrbara varor, utan koppling till dess individuella proveniens (Brå, 2006). Till skillnad mot åtskilliga tjuvar som stjälar kulturföremål brukar bok- och kartjuvar vara särskilt kunniga och levererar stöldgods till en kräsen internationell marknad. ”Ian Mark” och ”Kartläsaren” vet definitivt vad de håller på med.

Enligt en tidigare flickvän är ”Kartläsaren” antikhandlare med inriktning på gamla böcker. Han har ett förflutet som trädgårdsmästare. ”Ian Mark” har någon form av akademisk bakgrund. Av brittisk polis uppges han vara ”mycket smart och intelligent” och aldrig skulle erkänna brott om han inte blir överbevisad.

”Ian Mark” och ”Kartläsaren” är inte de enda tjuvarna som härjar innanför Kungl. bibliotekets väggar. De är i sällskap av chefen för handskrifts-avdelningen, som inte behövde kvittera ut böcker till läsesalen och i lönnedom tvingas skära ut enstaka blad. Den person som senare kommer att gå under beteckningen ”KB-mannen” rörde sig fritt i alla magasin och kunde därför ta hela volymer, som sedan såldes via ett auktionshus i Hamburg till den internationella marknaden (Repo, 2007). ”KB-mannen” suddade ut spåren från sina brott genom att ta bort kort ur kartoteken. Det var som om böckerna aldrig hade funnits. ”Ian Mark” och ”Kartläsaren” lämnar efter sig atlaser där man nära bindningen vid en noggrann kontroll kan se falskar på någon centimeter, som inte tillkommit av bokbinderitekniska skäl utan vittnar om att blad har skurits ut.

När ”Ian Marks” och ”Kartläsarens” framfart står klar för Kungl. biblioteket investeras runt två miljoner kronor i säkerhetsåtgärder. Den som leder säkerhetsarbetet är Kungl. bibliotekets främste

expert på bokstöder, ”KB-mannen” själv. Låt oss gå tillbaka något i tiden och följa ”Ian Marks” och ”Kartläsarens” stöldturnéer i bibliotekens specialläsesalar.

Stölder i Köpenhamn

”Ian Marks” och ”Kartläsarens” stöldräder mot Kungl. biblioteket inleds först i slutet av år 2000. Året innan hemsöks bibliotek i Köpenhamn och Haag av karttjuvar.

På hösten 1999 besöker ”Ian Mark” det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn, som nyligen byggts ut för att kunna hysa samlingarna. Den nya skapelsen är utvändigt klädd i svart granit och går därför under smeknamnet ”den svarta diamanten”. Det är emellertid inte bara diamanter som är värda mycket pengar. Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn har Nordens största samling av kartor, omkring 7 000 atlaser och 270 000 kartor (Honigsbaum, 2003). Det är dessa som ”Ian Mark” vill titta närmare på.

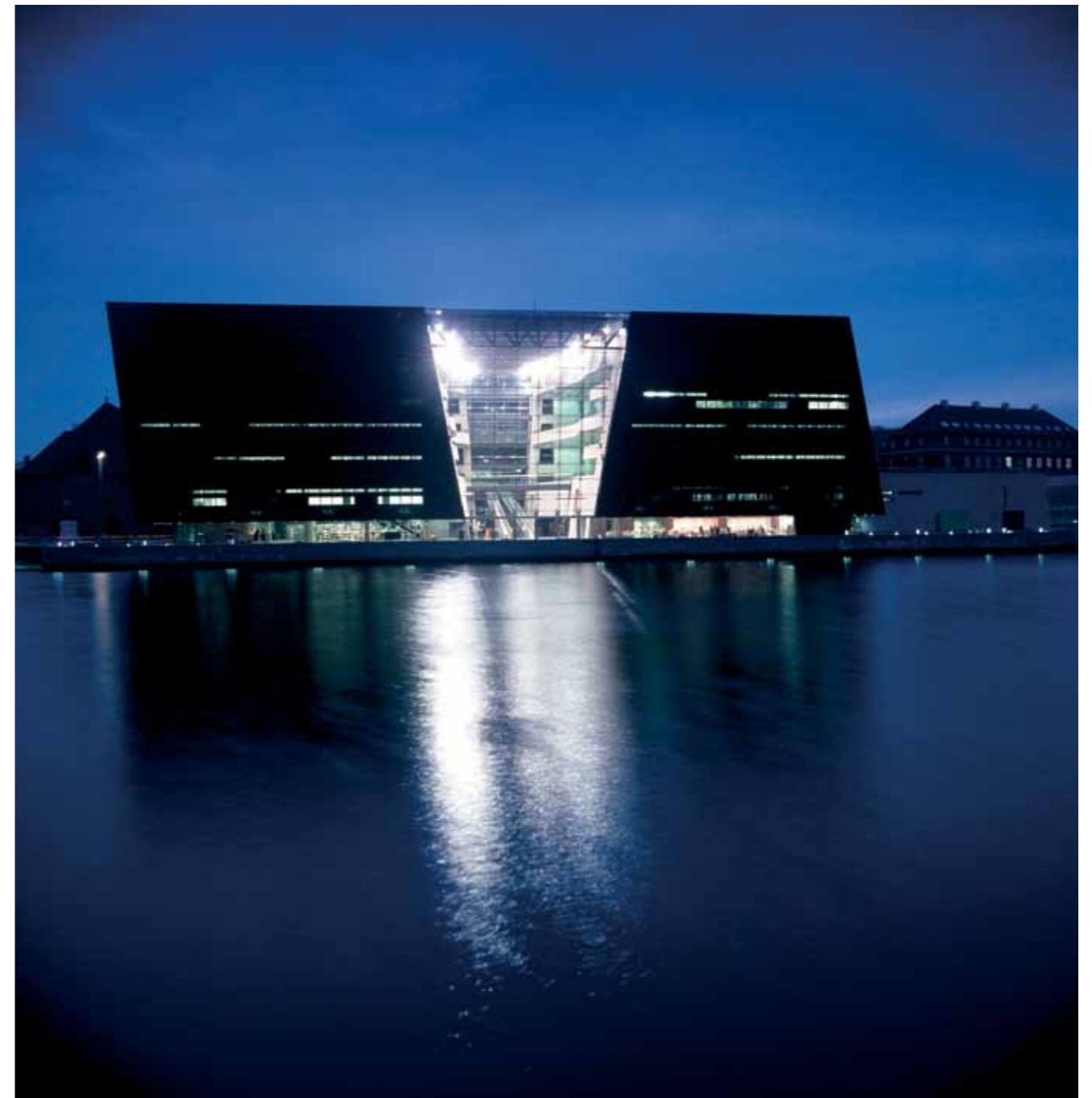
Han har nyss blivit frigiven från ett fängelsestraff och är därför försiktig. Den syn som möter honom gör att han tvekar. Säkerhetsnivån är mycket hög och det finns kameraövervakning. Biblioteket har sedan 1970-talet dåliga erfarenheter av tjuvar (Düring Jørgensen, 2006). I läsesalen för kartor och särskilt värdefulla böcker beställer han fram atlasen av Ortelius och Speed. Bibliotekspersonalen blir emellertid misstänksam. ”Ian Mark”, med en bakgrund i Londons East End, talar en engelska som inte riktigt passar in på en forskare med inriktning på gamla kartor och när han glömmer bokstaven ”r” i cartograhy börjar bibliotekariernas känsliga varningsklockor att ringa (Honigsbaum, 2003). Den vaktstående bibliotekarien i läsesalen blir misstänksam och den ökar när ”Ian Mark” lämnar läsesalen i något ärende och kommer tillbaka med en ihoprullad tidning under armen. Bibliotekarien uppmanar honom att gå ut med tidningen eftersom man inte får föra in tidningar i läsesalen. Hon säger att han inte får ta del av de beställda atlaserna så länge han

har kvar tidningen. Till en början var ”Ian Mark” oförstående till bibliotekariens krav, sedan blev han arrogant och därefter inser han att det inte är rätt läge. Han lämnar läsesalen. Inte heller senare hämtar han ut de beställda volymerna utan lämnar biblioteket och Danmark.

Den 29 januari 2001 landar ”Kartläsaren” på Sturups flygplats efter att ha rest med Ryanair från England. Han åker över till Köpenhamn. Den 30 och 31 januari fastnar han på upptagningar från det Kongelige Biblioteks kameror. Från kameraövervakningen kan man se ”Kartläsaren” gå igenom atlasvolym efter atlasvolym. Han för in sin högra hand mellan stol och stjärt för att han förmodligen där gömmer en liten papperskniv. Bibliotekets personal kan se att mannen är tatuerad och fotografier från den engelska kriminalvården gör att han senare kan identifieras. Han misstänks för att ha skurit ut åtta blad ur fyra volymer: Plancius världskarta från 1594, Ortelius Typus Orbis Terrarum från 1587 och Speeds karta över Amerika från 1627 samt åtta blad från en reseberättelse, Linschotens Itinerario från 1596. Dessa blad värderas till 600 000 danska kronor.

Bibliotekspersonalen är förbluffad över ”Kartläsarens” fingerfärdighet. Han skär ut kartblad på ett sådant diskret sätt att läsesalens vakter på tre till fyra meters avstånd inte ”haft en chans” att upptäcka brotten. Det går inte ens att se att blad skärs ut ur böckerna genom att enbart titta på videoövervakningen utan man måste analysera varje bildsekvens för sig. ”Det är ikke en amatør”, konstaterar personalen.

Vad mannen på videoupptagningen gör är att skära ut kartblad med en Stanley-kniv som är helt dold i handen. Det är bara en ytterst liten knivspets som sticker fram mellan fingrarna. De utskurna bladen rullade han ihop under bordet. Forskningsbibliotekarie och chefsikringsrådgiver Jesper Düring Jørgensen vid det Kongelige Bibliotek berättar att ”Kartläsaren” har ”naturelskerbukser” med stora fickor på benen och i dessa flyttas de ihoprullade

Det Kongelige Biblioteks nya tillbyggnad, i folkmun kallad 'Den sorte Diamant' eller bara 'Diamanten'.
Foto: Polfoto/Nicolai Perjesi/SCANPIX

kartbladen. ”Kartläsaren” måste sedan ganska ofta ”gå til kaffe” eller på toaletten och ta ut bladen ur fickorna, för att sedan fylla dem på nytt. Kartbladen förvarade han i garderobsskåpet.

När ”kartläsaren” vid sitt besök den 31 januari på kartavdelningens läsesal skulle lämna tillbaka en volym upptäckte den vakthavande personalen att det stack ut ett blad. Han hade skurit för djupt och förmodligen insåg ”kartläsaren” att han i det ögonblicket var upptäckt. I alla fall skyndade han sig ut ur läsesalen med hänvisning till någon förvärdning. Bibliotekspersonalen var beredd på att gripa honom om han skulle komma tillbaka, men nästa dag dyker ”Kartläsaren” inte upp. Kanske kände han på sig att allt inte var som det skulle. Det viktiga är nu att öka bibliotekens uppmärksamhet eftersom man vet att karttjuven kommer att slå till igen. Bibliotekschefen Erland Kolding-Nielsen beslutar den 1 februari 2001 att lägga ut ”Kartläsarens” bild från kameraövervakningen på den egna hemsidan och riktar en varning till andra bibliotek. Bibliotekschefen har ett stort engagemang för kulturvetenskapen och lägger inte fingrarna emellan.

I efterföljande förhör beskrivs ”Kartläsaren” av personalen på det Kongelige Bibliotek som mer belevad än ”Ian Mark”. Ett trick som ”Kartläsaren” har för att vinna förtroende hos bibliotekspersonalen är att lämna in en sedel med hög valör till personalen och påstå att han hittat denna på golvet i biblioteket. Han praktiserar denna metod även i Köpenhamn och lämnar in en dansk femhundrakronorssedel till personalen som han påstår ha funnit på biblioteket. Ingen misstänker en rättrådig person som till och med lämnar in reda pengar som hittegods.

Knepet med den upphittade sedeln använde sig ”Kartläsaren” av på alla bibliotek som han besökte under sin stöldturné. Förutom att skapa förtroende innebar också hans till synes ärliga agerande en förberedelse för att kunna försvara sig om han upptäcktes, berättar Jesper Düring Jørgensen. Vid tidigare stölder hade bibliotekspersonalen inte kun-

nat leda i bevis att det var ”Kartläsaren” som hade skurit ut bladen. Det som talade för hans oskuld var att personalen kom ihåg att han hade lämnat in en upphittad sedel. Biblioteken hamnade därför inför situationen att någon hade skurit ut kartblad utan att man hade någon klar uppfattning om vem som var gärningspersonen.

I vanliga fall var ”Kartläsaren” inte rädd för kameraövervakning. Kombinationen av att brottet enbart kunde registreras under några sekunder, det stora arbetet att gå igenom det inspelade materialet och att det med jämna mellanrum spelades över bidrog till att övervakningskameror inte innebar något egentligt hot. Men i Köpenhamn var situationen annorlunda.

När bibliotekspersonalen upptäckte att en blad stack ut ur en av kartvolymerna ägnades nästan tre dygn till att gå igenom kameraövervakningens bilder. Bland dessa fanns bevisen för ”Kartläsarens” brott. Kameraövervakningen upptäckte inte karttjuven, men levererade bevisen, säger Jesper Düring Jørgensen.

Stölder i Haag

”Ian Mark” besöker Kungl. biblioteket i Haag den 7 oktober 2000 och den 8 februari 2001. Han lånar sammanlagt åtta atlasvolymerna. Vid ett av lånetillfällena eskorteras han till läsesalen och personalen noterar att han ser sig nervöst omkring. Vid senare kontroll upptäcker personalen att någon har skurit ut 35 kartblad 1–2 cm från ryggen. Kartbladen värderas till omkring 35 000 kronor per styck. Allt tyder på att det är ”Ian Mark” som har skurit ut och tagit kartbladen. Nederländsk polis efterlyser honom internationellt.

Av den nederländska polisens förundersökning framgår att sammanlagt 55 kartblad har stulits.

Kartbladen är märkta med stämpel och bibliotekspersonalen upptäcker då att ett av bladen ”dykt upp” på Philips auktionshus i London.

När det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn läg-

ger ut bilden på ”Kartläsaren” på hemsidan den 1 februari 2001 tror personalen att det enbart finns en karttjuv, ”Kartläsaren”. Från biblioteket i Haag informeras de danska kollegorna om att det finns ytterligare en karttjuv, ”Ian Mark”. På det Kongelige Bibliotek undersöks därför om även ”Ian Mark” varit på plats. Det visar sig att ”Ian Mark” vid sitt besök i Köpenhamn 1999 hade beställt samma volymer som ”Kartläsaren” lät göra lite mer än ett år senare. Enda skillnaden var att ”Ian Mark” denna gång underlät att skära ut några blad, något som ”Kartläsaren” senare rättade till.

Fax från Köpenhamn

Efter ”Ian Marks” andra besök på Kungl. biblioteket i Haag hittar bibliotekspersonalen ett anteckningsblock med olika noteringar samt en handritad karta över delar av Stockholms innerstad med Kungl. biblioteket utmärkt. Kartan utgår från Döbelngatan och Åhléns varuhus finns också angivet. Det är också med adress Döbelngatan som ”Ian Mark” skriver in sig på Kungl. biblioteket. Eftersom Kongelige Bibliotek i Köpenhamn lagt ut uppgifter om ”Karttjuven” på hemsidan kontaktar personalen i Haag sina danska kollegor och faxar över kartan till danskarna. Från Kongelige Bibliotek i Köpenhamn skickar Jesper Düring Jørgensen faxet med kartan vidare till Kungl. biblioteket i Stockholm och han ringer också upp riksbibliotekarien Thomas Lidman. Från Köpenhamn skickas även en suddig bild av ”Karttjuven” från övervakningskamerorna. Jesper Düring Jørgensen kontaktar även den danska avdelningen av Interpol och förser polisen med det skriftliga materialet. Interpol kontaktar i sin tur svensk polis.

Någon i Kungl. bibliotekets personal känner igen personen på bilden. Den utpekade karttjuven har besökt specialläsesalen vid flera tillfällen. Han beskrivs som ”trevlig” och att ”det inte kunde vara han som stulit kartor”.

En annan bland Kungl. bibliotekets personal me-

nar att han talade engelska med en utpräglad ”Londondialekt” och därför inte verkade vara särskilt välutbildad. Med ett visst mått av misstänksamhet funderade bibliotekarien över ”vad mannen egentligen ägnade sig åt i sitt yrkesliv”, när hon träffade honom.

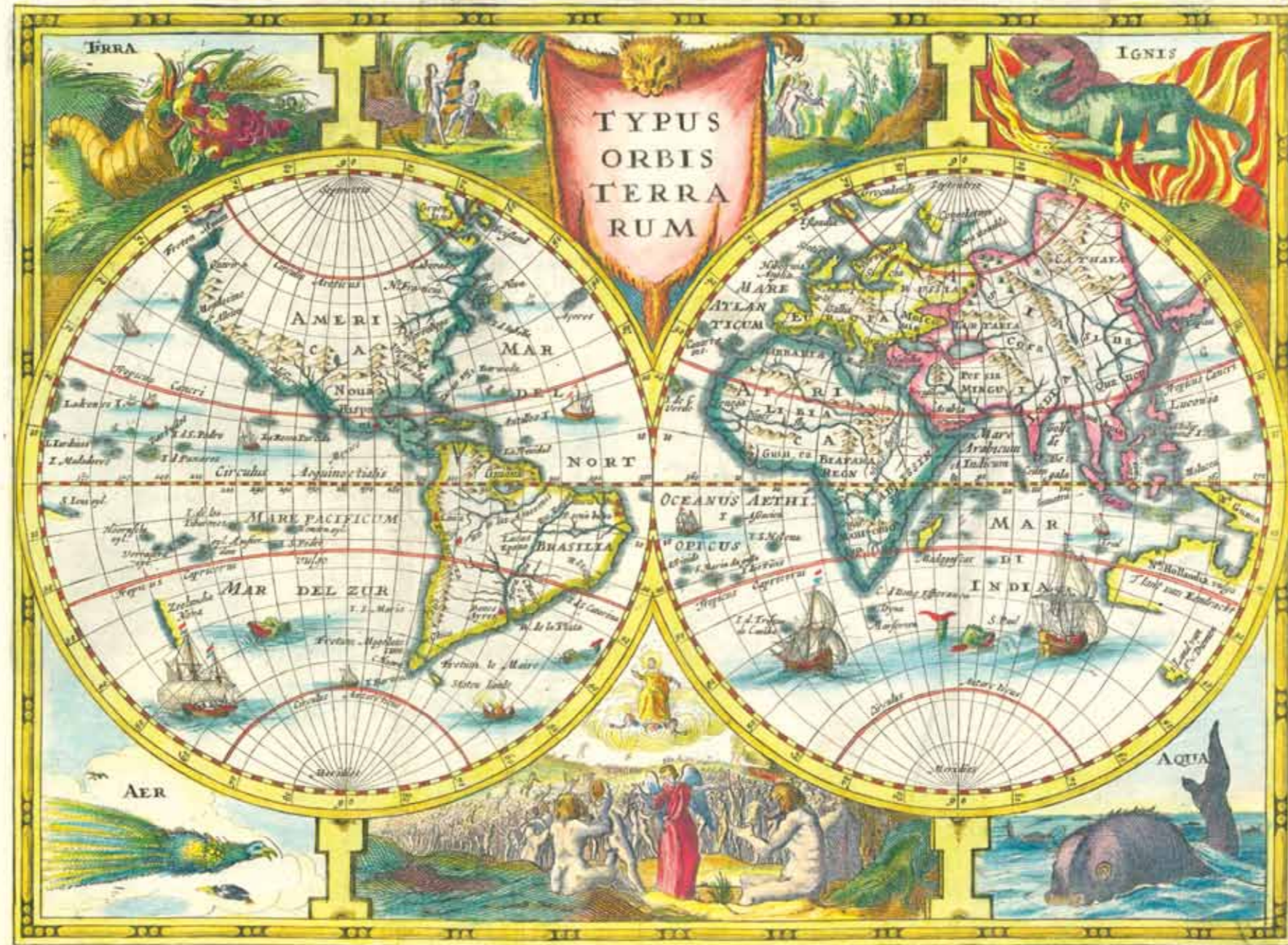
Ett ytterligare vittne bland personalen beskriver dock honom som en ”akademiker”. Dessa vittnesmål går inte ihop. Talar personalen verkligen om samma person?

På Kungl. biblioteket uppstår en viss förvirring eftersom den bild som danskarna skickat över föreställer ”Kartläsaren” medan den person som hemsoekt Kungl. biblioteket i Haag är ”Ian Mark”. Vid efterforskningarna visar det sig att inte enbart ”Ian Mark” besökt Kungl. biblioteket utan även ”Kartläsaren”. Det står nu klart för biblioteksledningen att två beryktade europeiska karttjuvar besökt Kungl. biblioteket vid åtskilliga tillfällen under åren 2000 och 2001. Det kan bara betyda en sak.

Visst hade det kommit en del propåer tidigare, men ”här har de väl ändå inte varit”, tänkte förste bibliotekarien fil. dr Göran Bäärnhielm på Kungl. bibliotekets kartavdelning och börjar omedelbart att kontrollera rader av atlas i valvet. Det dröjer inte länge förrän han får en chock. Han hittar volymer där kartblad skurits ur.

Det är många volymer att gå igenom och det kan också vara svårt att skilja mellan riktiga falsar, motiverade av bokbindningen, och sådana som är ett resultat av kartjuvarnas pappersknivar. Tjuvarnas falsar kunde ibland vara slarvigt gjorda eller skurna med ett konstigt manér. Det handlar om veckor av arbete att undersöka alla volymer och karttjuvarnas facit är en rad volymer där kartblad skurits ut: fem blad ur Ortelius atlas från 1579, sex blad ur Ortelius arbete från 1584, 16 blad ur två exemplar av Mercator-Hondius verk från 1630, sju blad ur Mercator-Hondius från 1633, fem blad ur Mercator-Hondius från 1638, tre blad ur Mercator Atlas Minor från 1673, fyra blad ur Speed, Theatrum Imperii Magnae Britanniae från 1616 och 14 blad ur

Ett från Kungl. biblioteket stulet kartblad som kommit till rätta med hjälp av den brittiska polisen. Hälaren, ett galleri, har "förädlat" kartbladet för den kommersiella marknaden genom att utföra lagningar, ta bort fuktfläckar och även handkolorera det. På det sättet kan högre priser tas ut. Foto: Kungl. biblioteket.

JAN CRIPPEN BURGM
MAP OF 1630 ISSUE POST 1673
SHIRLEY 334 \$750

Linschoten från 1599. Däremot har inte några kartblad skurits ur Bleau, förmodligen för att de är för stora att behändigt smugla ut ur läsesalen. Sammanlagt finner man att 60 kartblad skurits ut ur böckerna. En polisanmälan upprättas över de stulna kartor som nu upptäckts.

Chefen för kartavdelningen är skakad och man letar efter läsesalsblanketter för att försöka spåra vilka volymer som ”Ian Mark” och ”Kartläsaren” lånat. Båda är registrerade för att ha besökt biblioteket vid flera tillfällen. Enligt förundersökningen har inte läsesalsblanketterna sparats, vilket senare kommer att vara avgörande för polis och åklagares möjlighet att bygga upp en bevisning mot kartjuvarna. Vissa läsesalsblanketter har dock Kungl. biblioteket i behåll och riksbibliotekarien Tomas Lidman (2002) refererar i en artikel till vilka specifika atlasor som gärningspersonerna beställt. Exempelvis har ”Kartläsaren” den 26 augusti 2000 beställt tre atlasor, från vilka kartblad skurits ut. Bevisläget skulle därför inte ha varit helt hopplöst.

Polisen börjar utreda brotten tillsammans med kollegor i andra länder. På Kungl. bibliotekets kartavdelning finns en stor oro bland personalen. Man är rädd för ryktesspridning och känner sig besvärade när journalister börjar ta kontakt med personalen. Intresset är särskilt stort från medierna eftersom ett väpnat rån nyligen ägt rum på Nationalmuseum i Stockholm (Lidman, 2002). Vid den spektakulära kuppen tog gärningspersonerna med sig Rembrandts självporträtt och två målningar av Renoir och flydde över Strömmen i hög fart med en väntande båt. Det var en tid då kulturarvsbrott var på alla förstasidor. Två år senare kommer Kungl. biblioteket på nytt att ockuperas av medierna när ”KB-mannen” avslöjas.

Stölder i Helsingfors

”Ian Mark” checkar in den 21 februari 2002 på Hotell Arthur i Helsingfors. Samma dag besöker han Universitetsbiblioteket i Helsingfors. Han beställer

de kartor han vill ta del av, bland annat ur Nordenskiöldssamlingen, och säger till personalen att han kommer in nästa dag. Adolf Erik Nordenskiöld var en finsk/svensk upptäcktsresande som var först med att färdas genom Nordostpassagen. Hans berömda fartyg hette Vega.

”Ian Mark” återvänder som avtalat, går igenom kartor ur Nordenskiöldssamlingen, som bland annat innehåller en nästan komplett uppsättning av Cladius Ptolemys Geographia, ursprungligen tryckt i Bologna år 1477. Han beställer också verk av Jansson och Bleau. ”Ian Mark” besöker biblioteket ytterligare en gång för att studera samma atlasor.

Personalen är emellertid mycket observant (Häkli, 2007). Biblioteket hade fått en varning från det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn. Problemet är bara att personalen är särskilt uppmärksam på danska besökare. ”Ian Mark” är trots allt engelsman.

”Ian Mark” flyger tillbaka till England den 24 februari. Efter ”Ian Marks” besök upptäcker personalen att det saknas sex värdefulla kartblad. Polisen kontaktas omedelbart och det annars stillsamma biblioteket får stor medial uppmärksamhet. Polisen genomför en fotokonfrontation med personalen i specialläsesalen. ”Ian Mark” pekats ut som den person som lånat de aktuella böckerna. Finsk polis går ut med en internationell efterlysning. Biblioteket anmäler de försvunna kartbladen till Interpols register och information skickas även till Art Loss Register. Detta är register som seriösa antikhandlare och auktionsverk runt om i världen kontrollerar för att gardera sig mot att hantera stöldgods. Biblioteket kontaktar även Map Collector’s Society, den antikvariska bokhandels internationella organisation, och utländska bibliotek.

Snart följer en rad händelser slag i slag (Häkli, 2007). Två kartblad återlämnas till finska ambassaden i London och återbördas till biblioteket. ”Ian Mark” grips av brittisk polis men släpps mot en borgen av 10 000 pund. Den 6 augusti 2001 anländer ”Ian Mark” frivilligt till Finland och överlämnar sig till de finska myndigheterna. Ytterligare två

kartblad återlämnas av ”Ian Mark” för att visa sin goda vilja att samarbeta och han utlovar att det kan bli fler blad framöver. Han döms till 18 månaders fängelse och att utge ett skadestånd på 310 000 finska mark. Eftersom fängelsestraffet understeg två år häktades han inte och ”Ian Mark” tar tillfället i akt att försvinna (Honigsbaum, 2003). De två kartblad som fortfarande saknas är en världskarta av Ptolemaios, tryckt i Venedig år 1486, och Bleaus karta Nova Belgica et Anglia Nova, tryckt i Amsterdam 1662 (Häkli, 2007).

Särskilt Ptolemaios karta är ytterst sällsynt. En atlas av Ptolemaios, utgåvan från år 1477, har en gång sålts på Sotheby’s för 3,9 miljoner kronor (Häkli, 2007).

Stölder i Wales

Den 17 juli 1998 besöker en man Nationalbiblioteket i Wales, som ligger i kuststaden Aberystwyth. Han gör ett nytt besök den 10 november 1999. Polisen tror att det i själva verket är ”Ian Mark”. Mellan den 9 mars 2000 och 4 januari 2001 besöker ”Kartläsaren” Nationalbiblioteket sju gånger och väljer ett bord i läsesalen som inte kan övervakas av kameror.

Någon tid efter besöket intresserar sig någon i personalen på Nationalbiblioteket för det Kongelige Biblioteks hemsida i Köpenhamn. Där framkommer att ”Kartläsaren” är misstänkt för stölder av exakt samma kartor som finns på Nationalbiblioteket i Wales. Han är också internationellt efterlyst av dansk polis. Stor oro sprider sig bland personalen på Nationalbiblioteket och mycket riktigt, efter inventering konstaterar bibliotekspersonalen att omkring 100 kartblad försvunnit. De värderas till omkring 100 000 engelska pund.

Scotland Yard

Brittisk polis utforskar ”Kartläsarens” förehavanden och konstaterar att han besökt tretton bibliotek

i Storbritannien och sedan sålt kartblad till två försäljare och två gallerier. De två försäljarna har i sin tur sålt blad vidare till samlare eller andra säljare samt via auktionshuset Philips.

Inte mindre än 307 kartblad tas i beslag och Interpol kontaktar polisen i många länder för att be dem hjälpa till med att spåra varifrån kartbladen kommer. Kungl. biblioteket i Stockholm kan identifiera 15 kartblad av Mercator, Hondius, Ortelius och Jan Cloppenburg. En kriminalinspektör åker tillsammans med Kungl. bibliotekets kartexpert Göran Bäärnhielm till London i september 2001 för att identifiera de beslagtagna kartbladen hos New Scotland Yards särskilda enhet för utredning av kulturarvsbrott, Arts and Antique Squad. Kriminalinspektören och Göran Bäärnhielm går igenom de beslagtagna kartbladen och jämför dessa med Kungl. bibliotekets styckade atlasor. Sedan gäller det att visa att kartbladen verkligen kommer från bibliotekets exemplar. Ibland finns missfärgningar i form av fuktfläckar som gör att det går att visa att ett kartblad kommer från en viss atlas. Det kan också vara hål i volymerna som går igen i bladen.

En svårighet vid identifieringen är att blad ”förädlats” för en kommersiell marknad. Kartblad har beskurits och rengjorts. Lagningar har skett. Vissa av bladen har också kolorerats för att bli mer dekorativa bakom glas och ram. Genom dessa förfaranden ökar avståndet från det en gång inbundna bladet i Kungl. bibliotekets volymer till den för försäljning förbättrade varan.

Till slut kan nio beslagtagna kartblad knytas till atlasor som tillhör Kungl. biblioteket. Dessa blad återbördas till biblioteket. Tre av bladen – de små Cloppenburghbladen – har försiktigt fogats in på samma ställe i Mercators Atlas Minor från 1673 som de tidigare suttit. De övriga bladen förvaras lösa i en särskild kapsel. Det är nämligen ett stort arbete att foga in bladen och det har inte ansetts nödvändigt.

Svensk polis och åklagare har emellertid problem med att bygga upp en bevisning mot de båda

karttjuvarna. Kungl. biblioteket hade inte sparat de handlingar som visar vilken person som lånat vilka atlaser. Det går därför inte att föra i bevis att ”Ian Mark” och ”Kartläsaren” har haft tillgång till de böcker i vilka kartsidor fattas, menar polisen. Det är också vissa problem med att säkerställa identiteten på besökarna. Den 7 oktober 2002 lägger åklagaren ned förundersökningen med motiveringen ”ej sparningsresultat”. Frågan är dock om man inte hade kunnat komma längre. Det finns vittnesuppgifter på de båda karttjuvarnas besök på Kungl. biblioteket. Det finns också registreringar att både ”Ian Mark” och ”Kartläsaren” besökt biblioteket vid åtskilliga tillfällen (Lidman, 2002). Även vissa läsesalsblanketter finns om vissa atlaser som de beställt. Med kriminalteknisk undersökning hade det nog varit möjligt att i alla fall jämföra de utomlands beslagtagna kartbladen med de skadade atlasvolymerna på Kungl. biblioteket. Det var trots allt nio kartblad som den svenska delegationen förde med sig tillbaka till Kungl. biblioteket från Scotland Yards beslag och som bevisligen kom från bibliotekets atlaser. Problemet med en kriminalteknisk undersökning var dock att den skulle ha en förstörande effekt på kartbladen. Därför genomfördes inte någon undersökning, särskilt inte mot bakgrund av att polis och åklagare bedömde att det straff som skulle ha kunnat dömas ut var tämligen lindrigt.

Den brittiska polisen söker efter karttjuvarna. ”Kartläsaren” är emellertid svår att få tag på för den brittiska polisen. Därför gör polisen ett försök att efterlysa honom via det populära TV-programmet BBC Crime Watch, och man får napp. ”Kartläsaren” grips och han erkänner att han tillgripit 50 kartblad från Nationalbiblioteket i Wales. Av dessa återfinns 12 hos olika handlare med antika kartor som specialitet. På fråga vart alla pengarna tagit vägen, svarar han att de använts som insatser till olika typer av spel. Han döms den 23 december 2004 till fyra och ett halvt års fängelse för kartstölder. Fallet anses betydelsefullt och omnämns därför i den brittiske Riksåklagarens årsredovisning.

Den 22 december 2007 utlämnades han från Storbritannien till Danmark. Han dömdes av dansk domstol till ett års fängelse och därefter utvisning ur landet. Förmodligen kommer han att avtjäna fängelsestraffet i Storbritannien.

Det är däremot svårare att få besked om det öde som drabbat ”Ian Mark”. Han avtjänade aldrig fängelsestraffet i Finland. Däremot har han avtjänat ett fängelsestraff för narkotikabrott (Häkli, 2007). Det verkar som om ”Ian Mark” därefter har gått under jorden och han är fortfarande på fri fot. Enligt svensk polis är han dock internationellt efterlyst för kartstölder.

På Kungl. biblioteket i Stockholm är allt inte riktigt som vanligt. De internationella karttjuvarnas framfart har inneburit förändringar. ”Jag brukar säga att sådant där inte är bra för hjärtat”, yttrar Göran Bäärnhielm med både en dos ironi och allvar. Han syftar då på att det är ett betydligt värre brott mot kulturarvet att slakta en atlas från blad än att stjäla en hel bok. Han berättar att de på Kungl. biblioteket förr var stolta över att ha 1500-talskartan från Linschotens resebeskrivning över holländarnas seglats över Norra ishavet. ”Nu är den borta.” Stölderna har satt sina spår. Specialläsesalen har byggts om. Vid ingången, mitt emot det bord där ”Ian Mark” skar ut kartblad, finns nu en disk bemannad med personal. Från glasburen i mitten av salen går det att ha god överblick över läseplatserna, allt för att försvåra för framtida kartjuvar.

Denna berättelse handlar inte bara om professionella kartjuvar som med stor fingerfärdighet kunde skära ut kartblad och smuggla ut dem från bevakade specialläsesalar. Den visar också vilket kunnande som låg bakom valet av stöldobjekt för att möta en internationell efterfrågan. Brottsligheten hade också nära kopplingar till den legala ekonomin, inte enbart genom de slutliga köparna av bladen utan också av de konservatorer eller andra yrkesmän som ”förädlade” bladen genom att ta bort skavanker och bättra på med handkolorering. Bladen såldes också i legal handel via särskilda antikvariat och erkända

auktionshus. På detta sätt förvandlas legala kartor till stöldgods för att återuppstå som legitima varor och ägodelar. Det är stöld- och häleribrottslighetens eviga kretslopp.

Källor

- Düring Jørgensen, J. (2006). ”Om bøger, bogtyve og sikring på det kongelige bibliotek”. *Nordisk Tidskrift för Bok- och bibliotekshistoria*, s. 150–184.
- Haki, E. (2006). ”Stölderna i Helsingfors”. *Nordisk Tidskrift för Bok- och bibliotekshistoria*, s. 185–197.
- Honigsbaum, M. (2003). ”Lost worlds”. *The Observer Magazine*. 20 juli.
- Lidman, T. (2002). ”Thieves in Our Cultural Heritage: Crime and Crime Prevention Measures in the Royal Library, Stockholm, 2000–2002”. *Liber Quarterly* 12, s. 309–315.

Intervjuer

Polisens förundersökning

Det skulle ha blivit det perfekta brottet – insiderstölderna på Kungl. biblioteket

”We built thick vaults; we have cameras; we have time clocks on the vaults; we have dual control – all these controls were to protect against somebody stealing the cash. Well, you can steal far more money, and take it out the back door. *The best way to rob a bank is to own one*” (Calavita, Pontell och Tillman, 1997).

Detta tillspetsade uttalande har sitt ursprung i de omfattande bedrägerier och förskingringar som ägde rum i USA för några årtionden sedan. Det illustrerar att personer med hög ställning i en verksamhet har större möjlighet att begå brott jämfört med någon som står utanför och betraktar de dignande skyltfönstren. Den som redan är inne och utgör en del av systemet befinner sig nära brottsobjektet, vet vad som är värdefullt och har kunskaper om hur brottet lämpligen bör gå till. Med en hög ställning går det också lättare att sopa igen spåren efter sig. En förtroendeposition är dessutom en garanti för att ingen ska fatta misstankar.

Det är också ovanligt att kontroller riktas mot personer som är satta att styra och övervaka andra. Denna beskrivning stämmer väl in på förskingraren; kamrerstypen, inte sällan en stillsam trotjänare som med tiden fått både hög ställning och stort ansvar (Cressey, 1953). Varje gång ett sådant brott upptäckts slår nyheten ned som en bomb. Gärningsmannen är den person omgivningen sist hade väntat sig.

Ofta börjar det med ett ”lån” och mindre belopp, men när stenen väl är i rullning kan det sluta med ett jordskred. Men stora och allt större belopp kan knappast försvinna år efter år utan upptäckt. Med tiden kommer revisorerna i kapp. Till slut spricker bubblan.

En person med förtroendeställning och hög position kan dra nytta av alla de fördelar som nyss nämnts, men i stället för att förskingra pengar kan valet i stället falla på diskreta insiderstölder. Det ideala stöldgodset är små, lätta och värdefulla föremål. De får dock inte vara unika eller på annat sätt individuella så att de därmed är för lätta att känna igen

och spåra. Upptäcktsrisken blir då för hög samtidigt som efterfrågan kan vara starkt begränsad. Personer i chefsställning har dock ofta en känsla för hur marknaderna ser ut och vad som går att sälja.

Om brotten dessutom sker i en miljö med rutiner som kunde ha varit bättre, en inte alltför hög säkerhetsnivå eller där föremål ”bara” kan försvinna, har insidertjuven kommit till rätt brottsplats: Välkommen till biblioteket med gamla och värdefulla boksamlingar!

Stöld på bibliotek

”Book losses in your library probably aren’t as bad as you think. More than likely, they are much worse”, citerar MarieLouise Samuelsson ur Alice Harrison Bahrs ”Book theft and security” (Expressen den 3 juni 2005).

På senare år har flera insiderstölder drabbat biblioteksvärlden. I Paris fick en av cheferna på Bibliothèque Nationale fängelsestraff efter att ha stulit böcker. På det Kongelige bibliotek i Köpenhamn avslöjades att en före detta chef under lång tid hade stulit mycket värdefulla böcker (Korsgaard och Surrue, 2005). Efter biblioteksbranden i Linköping stals böcker ur samlingarna av en anställd som sedan sålde dessa till ett antikvariat.

Denna berättelse handlar om en person som missbrukade sin ställning på Kungl. biblioteket i Stockholm och tillgrepp värdefulla böcker som han sedan sålde utomlands. I den mediala dramaturgin bär han namnet ”KB-mannen”. Ett epitet som inte ger full rättvisa eftersom han också misstänks för omfattande stölder vid Uppsala universitets bibliotek Carolina Rediviva, Karolinska Institutets bibliotek och Stockholms universitets bibliotek. Vi kan kalla honom vid hans rätta titel, förste bibliotekarien. Han kommer sannolikt att gå till den svenska kriminalhistorien ”som århundradets boktjuv, både 1900-talets och 2000-talets”, fortsätter MarieLouise Samuelson sin krönika.

Men var förste bibliotekarien i teknisk mening

tjuv? Kammaråklagare Gunnar Fjaestad, som ledde den senare avbrutna förundersökningen, menar att han laborerade med brott som förskingring och tro-loshet mot huvudman eftersom förste bibliotekarien med sin förtroendeställning förfogade över böckerna, låt vara att gärningsmannen gjorde det med besked. Förste bibliotekarien behövde därför inte ta böckerna som en tjuv, det hade han ändå rätt till. Men behörigheten gäller inte att sälja böckerna för egen räkning. Det är det brutna förtroendet som är kärnan i dessa brott och förste bibliotekarien tillhör därför formellt inte gentlemannatjuvarnas skara utan de nervösa förskingrarna, ekobrottslingarna. För enkelhetens skull kan vi tala om stölder och en tjuv.

Kännetecknande för de senaste årens insiderstölder med böcker som specialitet är att de prestigefyllda nationalbiblioteken gått till polisen. Det vanliga har nog varit att sådana stölder sopats under mattan, säger initierade personer i biblioteksvärlden. Det är allmänt känt att det tidigare förekommit stölder på Kungl. biblioteket, berättar en tjänsteman, men då har det varit omöjligt att föra insiderstölder på tal.

Är biblioteksstölder särskilt skamfyllda och känsliga? En förklaring är att ledningen vill skydda sin personal och att man är generad över bristande rutiner. Kanske finns också ett kulturellt motstånd. Det är alltför smärtsamt att inse att gärningar som anses förkastliga även kan ske i kunskapens tempel och att dess profeter inte alltid bär rena mantlar.

Det är egentligen i grunden samma skäl till varför exempelvis företag inte anmäler ”känsliga” brott. Verksamhetens effektivitet och säkerhet får inte sättas i fråga av omvärlden (Friedrichs, 1996). Företagets legitimitet måste upprätthållas. Är insidertjuven, förskingraren eller bedragaren en tro-tjänare ligger dessutom en smidig lösning nära till hands, utan inblandning av okänsliga myndigheter och en skoningslös mediabevakning. Men på Kungl. biblioteket blev det polissak, som lyfte fram problemet med insiderstölder, men också hur den legala handeln kan vara en alltför välvillig mottagare och

förmedlare av stöldgods. Sällan har den tunna linjen mellan legal ekonomi och marknadsinriktad brottslighet tydligare visats. Det är också en kriminalhistoria där förste bibliotekarien möter ett tragiskt och dramatiskt slut.

Förtroendeposition

På Kungl. biblioteket samlas allt svenskt tryck sedan år 1661. I samlingarna finns också många ännu äldre böcker och dokument samt en hel del utländsk litteratur. År 1995 blir den senare misstänkta personen chef för handskriftsavdelningen med titeln förste bibliotekarie. Det innebär att han får fullt tillträde till bibliotekets samlingar. Denna befordran kommer att bli ödesdiger både för honom själv och delar av bokbeståndet. När bokstölderna på Kungl. biblioteket blir allmän egendom berättar en tidigare chef för polisen om sömnlösa nätter och en känsla av att ha blivit oerhört sviken. Ett brutet förtroende förgiftar, medan en stöld ofta stannar vid irritation eller vrede.

Ironiskt nog blandas förste bibliotekarien in i arbetet med att öka säkerheten på Kungl. biblioteket efter några internationella karttjuvars framfart. Men som en anställd uttrycker det, förste bibliotekarien ”visade inget engagemang i säkerhetsfrågor”. Ett faktum som senare får sin förklaring.

Förste bibliotekarien är synnerligen etablerad inom biblioteksväsendet. Han har bland annat gett ut en bok om Svenska akademins Nobelbibliotek på uppdrag av akademien. För detta arbete hade han under år 2002 tillträde till Nobelbibliotekets samlingar. När avslöjandets stund infinner sig saknar Nobelbiblioteket 43 verk. Det framgår av ett brev som ingår i polisens förundersökning.

En annan sak är att försvunna böcker inte alltid är detsamma som stölder. En stöld är inte heller detsamma som att brottet har begåtts av förste bibliotekarien. Det finns en tendens att han får skulden för ”alla” försvunna böcker, berättar en person med god insyn i fallet. I polisförhör säger den misstänkte

irriterat att han ”inte vill bli anklagad för varenda biblioteksstöld som har skett”.

Den dramatiska historien om KB-mannen, ryk-tesspridningen om hans vandel och det fria fallet från parnassen till häktet på Kungsholmen tjänar som en enkel förklaring till åtskilliga försvinnanden av böcker. När polisens förhör aldrig kunde fullföljas lämnade förste bibliotekarien efter sig en rad spår av ouppklarade brott.

I polisförhör kommer den misstänkte att förneka tillgrepp av böcker från Nobelbiblioteket och förundersökningen ger inte heller belägg för motsatsen.

Förste bibliotekarien var också redaktör för en antologi om Kungl. bibliotekets samlingar. Han medverkade i en bok om Kungl. bibliotekets historia och skrev om bibliotekarieryrkets förändring. Bakom sitt framgångsrika författarskap fanns en doktorsexamen i idé- och lärdoms historia. Han var också nära att bli professor i riktigt unga år. Förutom en bibliotekarieexamen var han också tingsmeriterad jurist. Den ytterst kvalificerade förste bibliotekarien är en man höjd över alla misstankar, ”en påläggskalv” för att citera en av hans tidigare kollegor.

Genom sin ställning på biblioteket har han inte bara möjlighet att röra sig fritt i magasinerna. Han har också tillfälle att suddas ut anteckningar i kataloger och plocka bort registerkort ur kartotek. Utan registrering saknas bevis om att boken ingår i Kungl. bibliotekets samlingar. Det finns dock några hakar. Tänk om någon efterforskar en bok som både ”finns” och ”inte” finns. Kungl. biblioteket är en anrik institution med många kataloger, som byggs upp under årens lopp. Gamla kataloger slängs inte i onödan från nationens kollektiva minne av allt som satts på pränt. Det innebär att en och samma bok kan finnas antecknad i flera kataloger. Det perfekta brottet förutsätter att gärningspersonen kan manipulera samtliga kataloger och på det sättet utplåna bokens existens på Kungl. biblioteket. Lyckades han med det?

När förste bibliotekarien väl är avslöjad och

medarbetarna tänker tillbaka, börjar de se olika tecken på att allt inte stod rätt till. Det hade inte något att göra med att han stack ut och var kontroversiell. Vid ett tillfälle ertappades han bärande på en "liggfoliemapp", något som inte ingick i hans sysslor. Dessutom befann han sig på "fel" avdelning i magasinet. Han hade då sett generad ut. Flera medarbetare och tidigare kollegor vittnar också om att det inte heller verkade "fattas pengar"; kollegor i samma löneläge som förste bibliotekarien undrade hur han hade råd med dyra weekendresor där man hade unnat sig ordentligt av både mat och dryck.

Böcker som brottsobjekt

Till skillnad mot stölder av åtskilliga andra typer av kulturföremål kännetecknas böcker och kartor av att tjuvarna är specialiserade och inriktade på intressanta objekt som tillfredsställer en kräsen internationell marknad (Brå 2006:2). Det ligger stora pengar i gamla böcker och kartor. Ett enskilt objekt kan betinga miljonbelopp. Som nämnts gäller det dock att inte stjäla unika och välkända objekt, som Silverbibeln eller Djävulsbibeln. Det måste också gå att handla med föremålen (Steffensmeier, 1986). Böcker på de stora europeiska språken är eftertraktade (Brå 2006:2). Detta är regler som förste bibliotekarien förstår. Han är en "begåvad person", som en tidigare medarbetare uttrycker det.

Därför väljer han äldre utländsk litteratur, för vilken det finns en internationell efterfrågan men som är av mindre intresse för svenska låntagare och sällan söks på Kungl. biblioteket.

Han valde inte heller omistliga verk. Förmodligen beror det på syftet att kunna sälja till den internationella marknaden utan att riskera upptäckt. Ett ytterligare motiv är hans respekt för svensk kulturhistoria, berättar en medarbetare och tillfogar om stölderna, att "det kunde ha varit värre". I förhör förfäktar den misstänkte att han aldrig tagit några svenska böcker och heller aldrig skulle kunna göra det.

En annan medarbetare menar i stället att "han

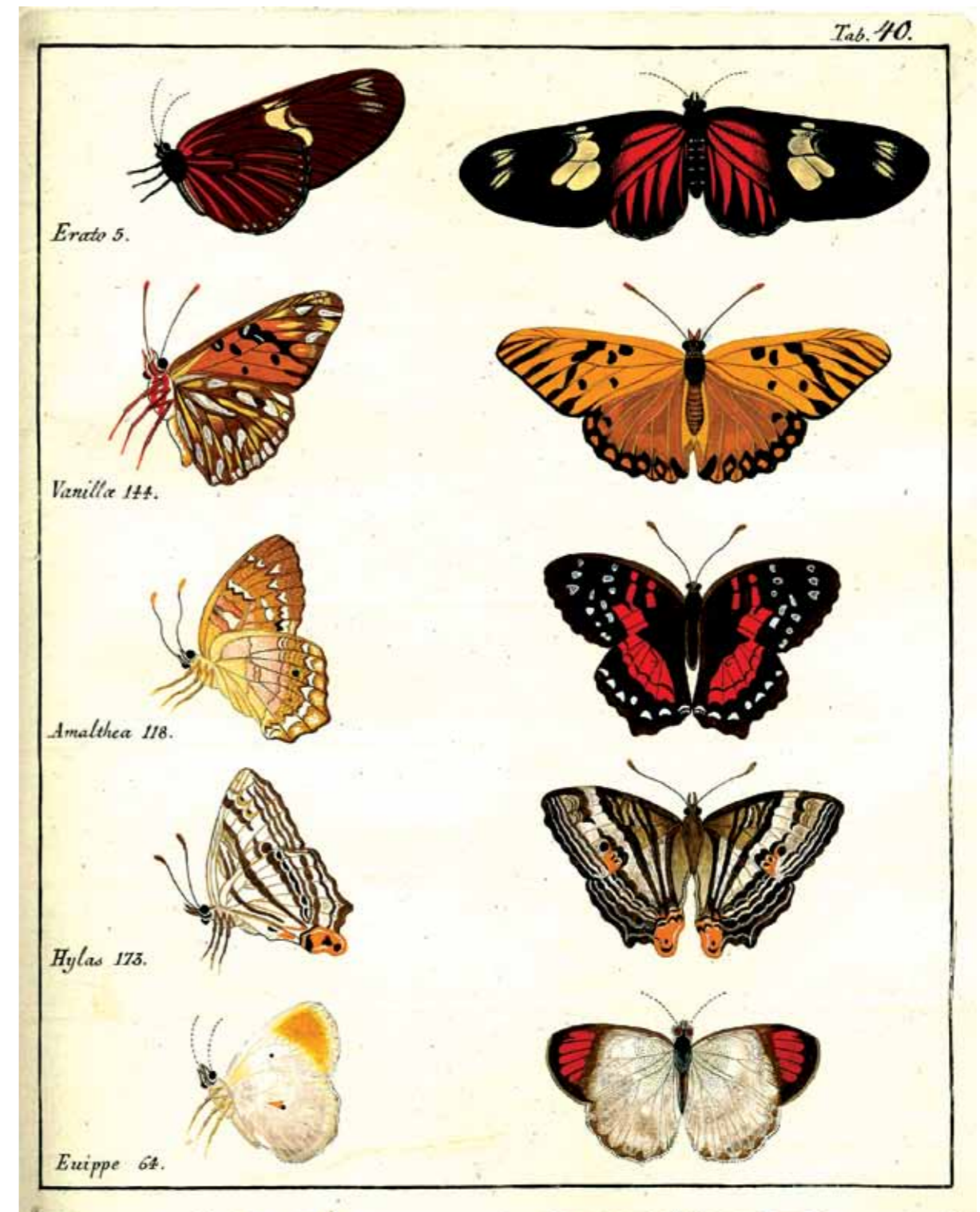
inte hade så mycket respekt för något" och att han var en "ovanligt respektlös person". Till och med "mycket hädisk", något av en "retsticka", Kungl. bibliotekets egen "gossen Ruda".

Den 17 december 2004 överlämnar polisen femton böcker till Hagströmerbiblioteket på Karolinska Institutet som påträffades vid husrannsakan hos förste bibliotekarien (Hagelin, 2005). Där finns en rad svenska verk. Det mest värdefulla är Clercks "Icones Insectorum Rariorum", 1759-64, värderad till 600 000 kronor. Andra verk är Linnés "Species Plantarum I-II", 1753, och lärjungen Forsskåls "Descriptiones Animalium" och "Icones Rerum Naturalium", 1775-76. Det var således inte främmande för förste bibliotekarien att ta även svenska verk, men en fråga är varför han inte sålde dem. Vid tiden för husrannsakan hade han legat på böckerna i femton år.

I polisförhör säger förste bibliotekarien själv att han inte kan förstå hur hans arbetskamrater kan ha en "känslig relation" till de böcker som han tagit eftersom de kommer "från utlandet". Hans uppfattning är att böcker är "en handelsvara" som ofta byter ägare och förste bibliotekarien hjälper till att praktisera denna maxim.

För en tjuv och hälare finns fördelar med att sälja stöldgods långt bort från brottsplatsen, gärna i ett annat land. Skälet är att upptäcktsrisken minskar avsevärt (Steffensmeier, 1986). Det kan också finnas andra fördelar. Svenska antikvariatsägare

"Förste bibliotekarien" arbetade under 1980-talet en kortare period på Karolinska Institutet. Han tog då en rad värdefulla volymer, bland annat Carl Clercks "Icones Insectorum Rariorum" från 1759-64, ett verk som innehåller handkolorerade tryck på fjärilar. Av skäl som vi inte känner till sålde "förste bibliotekarien" aldrig volymen utan han behöll den. Volymen togs av polisen och återlämnades till Karolinska Institutet, där den nu förvaras på Hagströmerbiblioteket.
Foto: Hagströmerbiblioteket

menar att kontrollen, att säljaren verkligen är ägare till böckerna, är mer rigorös i Sverige än utomlands. En bokexpert på Stockholms auktionsverk kände personligen den avslöjade personen eftersom han ibland ropade in böcker för Kungl. bibliotekets räkning. Till följd av att svenska auktionshus säkerligen skulle ha kontrollerat med Kungl. biblioteket försökte den misstänkte personen inte att sälja några böcker via sådana kanaler. Det var Tyskland som gällde.

Under andra hälften av 1980-talet etablerade förste bibliotekarien kontakt med det ansedda auktionshuset F. Dörling i Hamburg. Efter att det hade gått i konkurs år 1989 togs verksamheten upp av den stora auktionsfirman Ketterer Kunst. I Hamburg fortsatte sedan bokauktionerna som en filialverksamhet till Ketterer.

Det var en enkel sak för förste bibliotekarien att stjäla böcker. Någon närmare kontroll av personalen förekom inte på Kungl. biblioteket. Enligt polisförhör plockade han bara med sig böckerna i portföljen och vandrade ut i Humlegårdens friska luft. När böckerna väl var utanför huset gällde det att stölderna inte skulle upptäckas. Den genomtänkta strategin i valet av böcker och arrangemangen för att sopa igen spåren efter sig är ingredienserna i det perfekta brottet. Men snart vänder turen.

Den saknade boken

Det är floden Mississippi som blir förste bibliotekariens fall. En låntagare som är intresserad av naturens olika ansikten ställer en förfrågan till Kungl. biblioteket i oktober 2003 (Thomas, 2006). Besökaren har frågor om antalet illustrationer i bibliotekets exemplar av H. Lewis verk ”Das illustrierte Mississippithal, dargestellt in 80 nach der Natur aufgenommenen Ansichten vom Wasserfalle zu S:t Anthony an bis zum Golf von Mexico ... Nebst einer historischen und geographischen Beschreibung von George B. Douglas”, utgiven i Düsseldorf 1854–55.

Boken finns upptagen i Kungl. bibliotekets data-

kataloger Libris och Regina, men personalen hittar inte verket i magasinet. Det är en fin och värdefull bok som tillhör Carl XV:s samling.

Låntagaren ger inte upp utan återkommer med samma förfrågan i april 2004. Inte heller nu kan boken återfinnas. Men redan efter den första förfrågan inleder biblioteket en utredning. ”Vaga misstankar om att det inte stod rätt till gjorde att efterforskningar påbörjades”, skriver biblioteksrådet Barbro Thomas (2006:192) i en artikel om stölderna vid Kungl. biblioteket. Vid denna tid var hon chef för avdelningen för bevarande och tillhandahållande.

Det som gör personalen bekymrad är det stora samlarintresset för planschverk från Nya världen. Ett exemplar av Das Illustrierte Mississippithal kan kosta runt 75 000 USD, och nu förefaller det värdefulla verket vara borta.

Man söker igenom facket ”Utsikter” där Mississippithal ska finnas. Klassificeringen av samlingarna gjordes fram till mitten av 1800-talet i större och färre avdelningar, som kallas fack. Efterhand som samlingarna växte uppstod behov av en ökad fördelning och ”Geogr. Utsikt.” blev en underavdelning till Geografi, med verk som innehåller vyer från olika länder och världsdelar. När boken inte återfinns i ”Utsikter” söker man i angränsande fack för det fall verket kunde ha hamnat fel. En genomgång sker också i Kungl. bibliotekets många kataloger. Genom årens lopp har ett femtiotal kataloger byggts upp. Det saknas kort över Mississippithal i ett par kataloger där boken borde finnas förtecknad om den ingår i Kungl. bibliotekets samlingar. Tydligt har gärningspersonen plockat bort kort för att manipulera katalogen. En insidertjuv på bibliotek ser till att katalogkort avlägsnas. Det lät en boktjuv göra vid Helsingfors universitetsbibliotek i mitten av 1990-talet (Häkli, 2006).

Däremot missar gärningspersonen att ta bort ett hänvisningskort, som påträffas i Katalog – 1955, som på biblioteksslang kallas för ”Plåten”. Det är en katalog som varit i bruk sedan andra hälften av 1800-talet och bygger på ett arbetsmaterial för per-

sonalen och omfattar bibliotekets stora katalog för material tryckt åren 1501–1955. Katalogen består av omkring 1,7 miljoner lösa lappar, ofta handskrivna, inte sällan med blyerts. Sedan har lapparna fixerats i omkring 2 800 plåtkapslar och bildat en sammanhängande katalog. Plåten har både en alfabetisk och en systematisk del.

Det finns också ett hänvisningskort till Mississippithal i slagordskatalogen som sträcker sig fram till år 1955. Det är en katalog som baseras på ett urval av Cardskatalogen, som något förenklat är en maskinskriven avskrift av ”Plåten”.

Som nämnts är Mississippithal också upptagen i datakatalogerna. Det betyder att gärningspersonen inte heller klarar av att manipulera datakatalogerna. Av de uppgifter som hittills kommit fram drar en liten krets – Kungl. bibliotekets ledningsgrupp – vissa strategiska slutsatser. Om boken är stulen har det skett av en gärningsperson som har tillträde till samlingarna. Det är således fråga om en insidertjuv. Det är den första slutsatsen. Den andra slutsatsen säger något om gärningspersonens yrke: ”Här är det någon som är professionell, men inte tillräckligt professionell”, berättar Barbro Thomas. Det gäller att kunna sopa igen alla spår efter sig och det har boktjuven inte lyckats med.

”Hade det varit en professionell katalogisator hade denne kunnat ta bort rubbet”, fortsätter Barbro Thomas. Det krävs ingående kunskap om Kungl. bibliotekets katalogsystem för att utplåna alla spår av ett verk som rätteligen finns i samlingarna. Det är den kompetensen som förste bibliotekarien saknar och det är den bristen som leder till hans avslöjande.

För det första är han inte behörig att ändra i de bibliotekskataloger som ligger på data. För det andra förstår han inte av texten på huvudkortet till Mississippithal att det bör finnas hänvisningskort med uppgift om boken. Mycket riktigt innehåller katalogen ett hänvisningskort, som gärningspersonen missar att plocka bort.

När stöldhärvan så småningom börjar rullas upp

upptäcker polisen att förste bibliotekariens portfölj innehåller utrivna och lösa sidor från databashandböcker om Kungl. bibliotekets interna datasystem. Kanske var den utpekade personen på god väg att genomföra den perfekta kuppen genom att också kunna radera i datakatalogerna. Polisens slutsats är att den avslöjade personen ”gjort allt för att planera och mörklägga stölderna”, för att citera ur förundersökningen.

Jakten börjar

Nästa steg för Kungl. bibliotekets tjuvjägare är att försöka avgöra om boktjuven fortfarande finns kvar på biblioteket. Kanske är han eller hon i full gång med att stjäla ur boksamlingen. Ett problem med bokstölder är svårigheten att bestämma när i tiden brottet ägt rum. Mississippithal kunde ha stulits för länge sedan och tjuveriet närmast utgöra historia. Lösningen på denna gåta är inte långt borta. Den ligger i Bålsta.

Kungl. bibliotekets stora Cardskatalog, som bygger på ”Plåtens” systematiska del, lästes under senare delen av 1990-talet in på data. Denna inläsning eller konvertering, som skedde på Filippinerna och var klar år 2000, innebar att uppgifterna lades in i Libris, de svenska forskningsbibliotekens gemensamma katalog. Cardskatalogen hamnade sedan i Statens biblioteksdepå i Bålsta, där katalogen sedan början av år 2000 delvis ligger i ouppackade kartonger.

En ”handfull personer” på biblioteket fortsätter att ”gräva vidare”, berättar Barbro Thomas, och från Bålsta beställer de fram den låda där kortet för Mississippithal bör finnas. Det är nu år 2003 när kortet över boken inte kan återfinnas i katalogen och slutsatsen är därför att stölden har ägt rum någon gång under tiden 2000–2003, då den stora kortkatalogen funnits tillgänglig i Bålsta. Gärningspersonen hade knappast kunnat avlägsna ett kort när katalogen fanns på Filippinerna. ”En hyggligt färsk stöld”, konstaterar Barbro Thomas.

Gärningspersonen, om det nu bara är en person, kan med andra ord fortfarande finnas kvar i huset. Är det fler värdefulla böcker som saknas?

”Det var då vi sa, hur gör vi med fyra miljoner dokument? Vi börjar med att gå igenom ”Utsikter”. Någonstans skulle man börja”, berättar Barbro Thomas. Bibliotekets ledning bestämmer sig för att låta kontrollera samtliga 700 volymer som finns i facket ”Utsikter”. Åtskilliga böcker är planschverk, där varje sida kan ha ett stort ekonomiskt värde. ”Utsikter” är med andra ord ett stöldbegärligt område med fler lämpliga byten än Mississippithal. Inventeringen påbörjas och sker mycket diskret för att inte väcka uppmärksamhet.

Inventeringen av ”Utsikter”

Verk i folioformat ligger inom ”Utsikter”, som för de andra facken, i kapslar, det vill säga arkivkartonger av papp. På kapseln finns angivet vad som finns i denna. Vid en vanlig inventering prickar man av de markerade titlarna på kapslarna mot katalogen. Men den här gången sker ingenting på rutin. En handplockad person engageras för inventeringen, känd för sin noggrannhet och sina kunskaper om Kungl. bibliotekets samlingar och kataloger. Den fördjupade kontrollen innebär att man också undersöker vad som ligger i kapslarna. Det hade förste bibliotekarien inte räknat med.

Inventeringen tar mycket lång tid att utföra. Varje verk i facket stäms av mot kataloguppgifterna. Det är inte alltid som anteckningarna i katalogen stämmer med verken eftersom katalogerna upprättats under århundraden, av generationer av biblioteksanställda, som tillämpat olika rutiner för klassificering. Misstag kan ha begåtts vid katalogiseringen. Ibland anges sidantal, ibland inte. En och annan plansch kan saknas. Ett bokverk kan också ha varit ofullständigt redan när det anskaffades. Det krävs mycket tålamod för att göra en ordentlig inventering.

”Utländsk litteratur fick också en lite enklare ka-

talogisering”, förklarar Barbro Thomas. Till detta kommer att gärningspersonen medvetet skapar förvirring, exempelvis genom ta bort omslagspapper, vilket får till följd att arkiverat material ligger utan skydd för att på det sättet ge sken av bristfälliga arkiveringsrutiner. Gärningspersonen manipulerar också innehållet i kapslarna och beteckningar på dessa. Han tar också katalogkort för att träna på olika handstilar för att i manipulativt syfte kunna ”tillverka nya kort”.

Men trots alla hinder går inventeringen i facket ”Utsikter” sakta framåt. Snart kommer inventeringen fram till kapseln med arkiveringsnummer 116.

Även om kunskapen om efterforskningarna hålls inom en snäv krets anar säkert förste bibliotekarien att det börjar brännas under fötterna, vilket han också senare erkänner i polisförhör. Det är säkert svårt att helt dölja att en inventering sker. Det undras och frågas säkert en del bland bibliotekspersonalen. För gärningspersonen måste det vara ångestfullt att under många år leva ett dubbelliv. Det kommer snart att bli 20 år som förskingrare av det tryckta kulturarvet. Nu börjar det livet att avtäckas. När sanningen kommer för nära riskerar tillvaron att rämna. Han ger också uttryck för sin desperation i polisförhör och berättar hur han försöker dölja brotten. Medarbetare till förste bibliotekarien menar också att han under den senaste tiden genomgått något av en personlighetsförändring. Han är utsatt för mycket stark press och det går inte längre att dölja att han hela tiden tänker på det ofrånkomliga avslöjandet. Bördan blir snart alltför tung att bära.

In i det sista försöker han undgå upptäckt. Förste bibliotekarien börjar gömma undan egendom. Hos en person som svårligen skulle kunna kopplas till honom deponerar han en kartong med böcker. Förvararen vet inte vad kartongen innehåller, men förmodligen är det medicinsk litteratur från Karolinska Institutets bibliotek. När förvararen läser om fallet i tidningen vill hon bränna böckerna, men fastighetsägaren, som själv samlar på gamla tryck,

räddar böckerna från att brännas upp och kontakter myndigheterna.

”Vi hade ingen aning om inventeringen skulle leda någonstans. Men det gjorde den”, berättar Barbro Thomas vidare om inventeringen av ”Utsikter”. När inventeraren undersöker en av kapslarna är det uppenbart att något inte stämmer. För att materialet ska få plats har det beskurits. Det är knappast ett brukligt förfarande på Kungl. biblioteket, som ska vårda det tryckta kulturarvet för all framtid. Det material som ska finnas i kapseln handlar om Centralamerika – ”Views of ancient monuments in Central America, Chiapas and Yucatan” (av Catherwood) – men det beskurna materialet handlar om Indien. Det är således fel innehåll i kapseln. Pappersremorna från det beskurna materialet påträffar sedan polisen vid husrannsakan i den misstänktes bostad. Han kunde helt enkelt inte slänga dessa eftersom de kom från gamla böcker.

I förhör säger förste bibliotekarien att han var ”helt desperat” eftersom han visste att en inventering pågick och att han ”försökte göra allt för att dölja” tillgreppen. Han tar därför ett verk – ”Hindoo excavation in the mountain of Ellora” – med 24 planscher från avdelningen arkeologi och skär bort nedre delen för att det ska passa i kapseln. Han ändrar beteckning på foliemappen så att den ska överensstämma med det innehåll han fyller mappen med. Dessutom ändrar han arkiveringsnummer på boken och skriver 116, vilket motsvarar originalverket om Centralamerika.

Det ska vara en grundlig person för att inte enbart lyfta på kapseln och känna att det verkligen ligger något i den, utan också försäkra sig om att det är rätt innehåll. Allt tyder på att den ersatta boken skulle fungera som en attrapp för att lura en inventerare, på samma sätt som jägare använder vettar och andra attrapper för att jaga fågel. Nu är rollerna ombytta och drevet har vänt mot jägaren.

Inventeraren går igenom sammanlagt 700 titlar i facket ”Utsikter” och resultatet är att fyra saknade titlar kan knytas till förste bibliotekariens stölder.

Därutöver är sex stöldbegärliga titlar försvunna, förmodligen stulna långt innan förste bibliotekariens karriär som boktjuv inleddes. I sex fall hittar man planschverk där sidor är utskurna eller utrivna, men några verk kan ha varit ofullständiga redan när de hamnade på Kungl. biblioteket. Utöver detta finns ett trettiotal fall där det inte är möjligt att avgöra om böcker saknas eller inte till följd av brister i katalogisering och liknande fel.

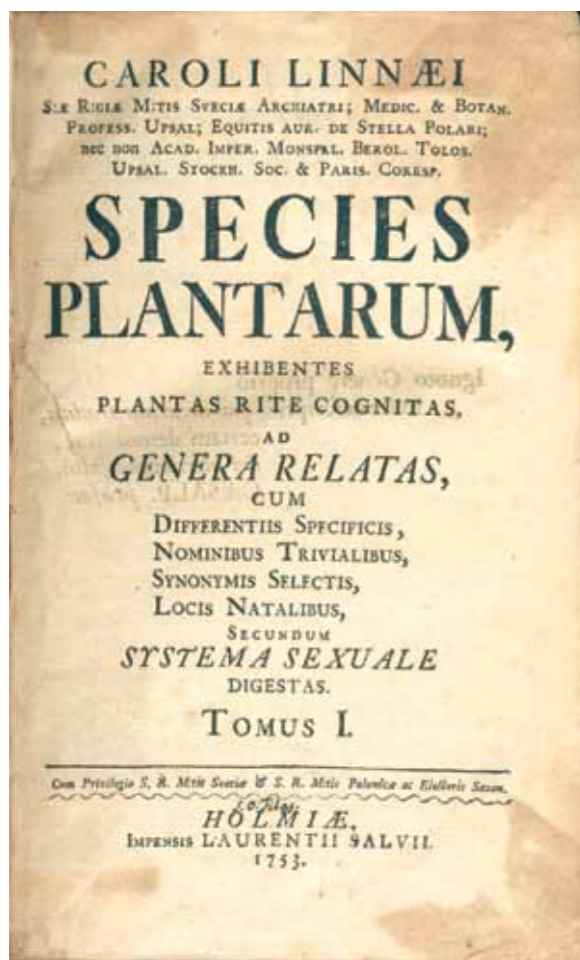
Förstebibliotekarien avslöjas

Det är något med den ersatta boken – ”Hindoo excavation in the mountain of Ellora” – som pekar ut gärningspersonen. På Kungl. Biblioteket är man dock förtegen om varför denna bok leder fram till förste bibliotekarien.

Gärningspersonens tillvägagångssätt blir uppenbart. Två metoder används för att stölderna inte ska upptäckas. Kataloger manipulerades i den utsträckning gärningspersonen har kunskap om hur det går till. Stulna böcker ersätts med andra verk i kapslarna för att klara en inventering.

Avslöjandet ”kom som en blix från en klar himmel”, berättar Barbro Thomas. Hon och de andra invigda i spaningsinsatserna blir chockerade och totalt överraskade när det står klart vem gärningspersonen är. Här är det fråga om en enhetschef, en ansedd person. ”Det kändes väldigt obehagligt – tråkigt och tragiskt. Det var så oväntat.” Den inre kretsen kring utredningen hade inte ”gått och spekulerat” över vem tjuven kunde vara. Det blev därför en total överraskning.

Det är torsdagen den 4 november 2004 och dagen före allhelgonaafton. Många har passat på att ta lite långledigt och det är därför ganska lugnt på biblioteket bortsett från att en konferens pågår. Kungl. bibliotekets chef, riksbibliotekarien Gunnar Sahlin, deltar själv i konferensen. Vid halvfyratiden springer Barbro Thomas nedför trapporna till hör-salen för att rapportera den fruktansvärda nyheten direkt till riksbibliotekarien. Hon har tur eftersom

Från Karolinska Institutet tog "Förste bibliotekarien" också Carl von Linnés Linnés "Species Plantarum I-II" från år 1753. På samma sätt som för Clercks bok om fjärilar kom den till rätta genom polisens försorg och förvaras nu på Hagströmerbiblioteket.
Foto: Hagströmerbiblioteket

kaffepausen inte är avslutad och hon hämtar honom och ber honom att omedelbart komma upp. "Vi drog hela historien och han ringde omedelbart till polisen", säger Barbro Thomas. Det var aldrig tal om att försöka tysta ned historien. Brottet var för stort och allvarligt.

Nästa dag är det halvdag. Det är fredagen den 5 november 2004. På morgonen anländer polisen till Kungl. biblioteket och börjar utreda stölden. Vid lunchtid faxar Citypolisen samtliga handlingar till kollegorna i Uppsala för att gripa gärningspersonen. Polisen söker honom i bostaden, men han är inte där utan hälsar på sin mor. Polisen når honom dock per telefon. Han berättar att han känner till att han är efterlyst av polisen. Därför åker han själv till Stockholm för att frivilligt inställa sig och grips formellt i Citypolisens reception på Bergsgatan 52. Klockan är 16.40.

Den 5 november upprättas polisanmälan och sex verk listas som stulna. Förutom "Mississippithal" är det "Views of ancient monuments in Central America, Chiapas and Yucatan" eller "ancient moments" som polisen felaktigt skriver i anmälan och kanske tänker sig bort till en tid utan boktjuvar, av Frederick Catherwood, utgiven i London 1844, "Danske Vuer" av H. G. F. Holm, utgiven i Köpenhamn på 1830-talet, "Forty etchings from sketches made with the camera lucida in North America in 1827 and 1828" av Basil Hall, utgiven i Edingburgh och London 1830, Lourdes: "Images de Vincent Marcano. Lettre-préface de Mgr Choquet" av H. Daniel-Rops, utgiven i Paris 1947 och "The Sundhya: or, daily prayers of the Brahmins" av S. C. Belnos, utgiven 1851.

Den 10 november genomför polisen husrannsakan i förste bibliotekariens bostad i Stockholm. Sedan några år tillbaka bor han inte längre i Uppsala utan har en lägenhet på Surbrunnsgatan 45. En adress som senare kommer att få dramatiska och tragiska förtecken. Förste bibliotekarien medverkar i husrannsakan och meningen är att han ska visa polisen i vilket köksskåp han förvarar 500 000 kr i

sedlar från bokförsäljningar. Några pengar påträffas inte och gärningspersonen "ställer sig helt frågande till detta", enligt polisens pm. Gärningspersonen berättar att pengarna hade hämtats i Tyskland i september efter en bokauktion.

Polisen tar i beslag flera bevis, bland annat en lista med en lång rad åtgärder för att dölja brotten. Förste bibliotekarien hade också skrivit en lista på verk som han eventuellt skulle stjäla. Bokstölderna bedrevs således kontinuerligt och systematiskt. Meningen var tydligen att de skulle pågå under lång tid framöver.

Husrannsakan görs också i förste bibliotekariens sommarbostad. Där upptäcker polisen många böcker, men eftersom "undertecknade är noveller på antika böcker" kontaktas experter från Kungl. biblioteket, som identifierar två böcker av intresse.

På Kungl. biblioteket informeras personalen den 10 november. För många är det en chock och biblioteket går in i en tung period och måste vänja sig vid tanken att en kollega har fört medarbetarna bakom ljuset i åtskilliga år. För bibliotekspersonalen, som är satta att för Sveriges räkning värna och bevara kulturarvet, finns knappast ett värre brott än att skingra det. Det är inte bara ett brott enligt brottsbalken utan också ett brott mot kulturhistorien, mot de samlade värden som härrör från stora ansträngningar av konstnärligt och vetenskapligt arbete.

Efter ungefär en vecka efter avslöjandet bryter "helvetet loss" när nyheten den 11 november når medierna. Berättelsen om KB-mannen blir förstasidesstoff i flera veckors tid.

Sista arbetsdagen på Kungl. biblioteket

Av polisens förundersökning framgår att förste bibliotekarien i början av november 2004 tar kontakt med inventeraren. Det kan vara tisdagen den 2 november eller onsdagen den 3. Förundersökningen är inte helt entydig på denna punkt. Han vill att de ska samtala enskilt och de går därför in i ett rum. För-

ste bibliotekarien frågar något oväntat om han får bjuda på en whisky. Hon avböjer. Det är trots allt en arbetsdag. Själv tar han ett glas. Efter en stund berättar förste bibliotekarien "att det är han som har stulit bokverk från biblioteket". Han meddelar att det "rör sig om ett tjugotal verk" under en tioårsperiod, vilket senare kommer att visa sig vara en klar underdrift. Han talar om hur "han kan drabbas om och när det uppdragas".

Medarbetaren får en känsla av att han först vill "sondera terrängen" och lirka fram vad man vet om försvunna verk och kanske med detta som "referens", tillstå att det är han som är gärningspersonen. Han berättar hur han "lidit" av den noggranna inventeringen och blivit alltmer "nervös". Han frågade vad som skulle hända när inventeringen når nummer "116", där Catherwoods verk ska finnas. Han ber om att i god tid få besked om när inventeringen närmar sig "116". Gärningspersonen behöver respit, förmodligen för att som en sista utväg "ta livet av sig". För medarbetaren är det en chockartad upplevelse och hon ställer inga frågor, bara lyssnar.

Gärningspersonen avslöjar under samtalet att han haft samma mottagare till verken genom åren. Han berättar hur han manipulerat foliemapparna genom att fylla originalmappen med ett annat verk som ersättning för det stulna. Han talar också om "Mississippithal", som har ett värde på 75 000 \$. Vad han vill är att hon inte ska föra saken vidare mot löfte att han slutar med bokstölderna.

Den kvinnliga medarbetaren berättar det inträffade för sin chef. Det ska dröja en dag till dess inventeringen också visar vem som är gärningspersonen.

Polisen kartlägger

Polisen i Stockholm startar ett omfattande utredningsmaskineri och faxmaskinerna går varma till Interpol's handläggare i olika länder för att få uppgifter om säljare och boktitlar. På ett anteckningspapper har en polis skrivit ned en rad åtgärder som

måste vidtas. Det första som nämns är beslag, i form av bilar, tavlor, värdepapper och en lägenhet. Beslagen ska givetvis utgöra säkerhet för de skadeståndsanspråk som kan komma att riktas mot gärningspersonen. Polisen vill förhindra att den egendom, som inte bara kan användas för betalning av skadestånden utan kanske också finansierats genom brotten, riskerar att försvinna. Polisen antecknar också frågan om ”husis”, det vill säga husrannsakan i bostaden, hos en väninna och andra personer i omgivningen för att kontrollera bankkonton, bankfack och datorer. Polisen antecknar även ”beslag dator” i tjänsterummet på Kungl. biblioteket och ”den mejlade förfrågan från Tyskland?”. Polismanen tänker nog på att det i datorn kan finnas korrespondens med den tyska auktionsfirman, uppgifter som kanske kan styrka vilka verk som stulits och möjligtvis också binda personer vid auktionsfirman för häleri.

I sina kontakter med den tyska auktionsfirman kallar sig förste bibliotekarien i förnamn för ”Cal”, ”Kal” eller ”Karl”, med efternamnet Fields”, ett ironiskt skämt med Erik Axel Karlfeldt i vars litterära sällskap han ingår. Boksäljaren ”Karl Fields” utger sig för att vara dansk medborgare. Polisen undersöker om ”Cal Fields” adress ”Nardiso Allee 4” med postkoden ”1850” Köpenhamn existerar i Danmark. Det gör den inte. Postkoden stämmer in på ”Gammel kongevej” och inte ”Nardiso Allee”.

Ett brittiskt auktionshus bjuder ut ett exemplar av Johannes Kepler ”*Harmonices mundi*” tryckt i Linz år 1619. I katalogtexten anges ”sale record” på 17 000 £ och 42 000 £ beroende på skick. Detta verk av Kepler finns inte längre kvar på Kungl. biblioteket och gärningspersonen har avlägsnat katalogkortet. Har förste bibliotekarien funnit fler vägar ut till den internationella marknaden än det tyska auktionshuset?

Under utredningen kommer uppgifter fram om att böcker kan ha sålts i England, på auktionshus som Sothebys, Philips, Bonhams och Christie’s. Det finns också misstankar om att böcker lämnats in i

andra namn än förste bibliotekariens – eller hans alias ”Cal Fields” – utan också av en ”väninna”. Polisen kontaktar Interpol för att få hjälp med att undersöka om två personer lämnat in böcker till brittiska auktionshus. Det har de inte gjort.

Förste bibliotekarien berättar för polisen att han inte anlitat något av de ansedda auktionshusen i England eftersom de är mycket noggranna med personuppgifter på uppdragsgivaren. Ett led i riskminimeringen var således att vända sig till det mindre kontrollinriktade tyska auktionsverket.

Polisen undersöker också om gärningspersonen, hans alias ”Cal Fields”, och några andra personer i hans omgivning lämnat in böcker på Sotheby’s i New York. Bland annat har här sålts ett verk av Kepler. Från Interpol i Washington kommer beskedet att ingen av dessa personer finns registrerade, förutom gärningspersonen själv, men enbart i eget namn och som kontaktperson för Kungl. biblioteket.

Enligt polisen talar därför allt för att det försvunna verket av Kepler sålts i Hamburg. I förhör erkänner förste bibliotekarien att han tagit exemplaret från Kungl. bibliotekets Raritetsrum och lämnat in det till försäljning i Tyskland. Av förundersökningen framgår att exemplaret av Kepler såldes i november 1996 av Ketterer. Det är den tredje boken från Kungl. bibliotekets samlingar som gärningspersonen låter sälja där. Den första boken såldes i november 1995. Det är Bodenehr, ”*Europens Pracht und Macht ...*”, tryckt i Augsburg omkring 1710. Gärningspersonen hade suddat bort uppgiften om boken i Kungl. bibliotekets nominalkatalog. Den andra boken såldes också i november 1995: Carlevaris, ”*Le fabrique, e vedute di Venetia*”, tryckt i Venedig 1703. Kortet i Kungl. bibliotekets realkatalog var bortslitet men personalen hittar en kortrest där kortet skulle ha suttit.

En amerikansk antikvariatshandlare har ”*Poems by J. D. Donne*” till salu för 60 000 \$. Boken är utgiven år 1633. Detta exemplar ingår i Kungl. bibliotekets Husebysamling under LE610, vilket betyder

att den ska finnas i en kapsel med detta nummer. En inventering visar att kapsel LE610 saknas. Däremot finns en kapsel LE607, som ”skramlar”. Inventurarna misstänker att någon har ändrat titel på kapsel LE610 till LE607 och tagit ut Donnes ”*Poems*”.

Även för Donnes verk medger gärningspersonen att han sålt detta via Ketterer, i november 1996, vilket också polisen kommer fram till. Då såldes också ytterligare två stulna böcker från Kungl. biblioteket: Hobbes, ”*Leviathan, or the matter, forme & power of a common-wealth ecclesiasticall and civill*”, tryckt i London 1651 och Goethes, ”*Das Römische Carneval*”, tryckt i Berlin år 1789.

Det finns också uppgifter om att verk lämnats in till auktionsfirman Bubbe Kuyper i Haarlem, Nederländerna. Enligt polisens efterforskningar skulle en stor samling växtböcker ha sålts, men dessa hade kommit från ett arv som en namngiven person i Amsterdam hade fått. Här går polisen in i en återvändsgränd.

Polisen undersöker också om gärningspersonen eller personer i hans omgivning har lämnat in verk till försäljning hos Bruun & Rasmussen i Köpenhamn, men får negativt besked.

Enligt polisen har stölderna ägt rum mellan hösten 1995 och september 2004. Förste bibliotekarien erkänner att han stulit mellan tre och fyra böcker per år under denna tid och på detta sätt sammanlagt fått mellan tre och fyra miljoner kronor, en uppgift som han senare ändrar till sju miljoner kronor. I ett annat förhör talar han om belopp på mellan sex och nio miljoner kronor. Allt tyder på att samtliga böcker prånglades ut via Dörlings auktionsverk, senare Ketterers auktionsfilial i Hamburg.

Tillsammans med den häktade förste bibliotekarien går polisen igenom auktionsföretagets Ketterers hemsida för att ”fastställa” vissa försäljningar. Emellertid sträcker sig hemsidan inte längre tillbaka i tiden än maj 2000 och därför går polisen i Stockholm via Interpol för att få fram bokkataloger och slutprislister från tidigare försäljningar.

Enligt den häktade förste bibliotekariens egna

uppgifter har han sammanlagt sålt ett fyrtiotal titlar på Ketterers, som håller auktion två gånger om året. Det är också två gånger om året som förste bibliotekarien själv åker ner till Tyskland. Med något undantag tar han tåget. Ersättningen för de sålda böckerna betalas ut kontant. Med tanke på de stora beloppen är det anmärkningsvärt att kontanter hanteras och hämtas personligen vid två tillfällen om året. Förste bibliotekarien säger i polisförhör att han ”tror att auktionsfirman förstod att han inte hade rätt att sälja dem”. Några frågor ställdes aldrig. Metoden – ”no questions asked” – är en välkänd metod för att ingen av parterna i en transaktion med stöldgods ska känna sig besvärad när föremål med proveniens förvandlas till anonyma varor (Steffensmeier och Ulmer, 2005).

När stölderna väl kommer till allmänhetens kännedom börjar tipsen strömma in. Det visade sig att gärningspersonen besökt Skoklosters bibliotek och med tanke på hans position fick han arbeta där utan särskild bevakning, vilket annars är brukligt. ”*Heliga Birgittas uppenbarelser*” (”*Revelationes S. Brigittae*”), tryckt i Rom förmodligen år 1606, stals från biblioteket någon gång mellan den 1 oktober 1998 och 30 september 2001. Polisen i Stockholm kontaktar Interpol för att få besked om Ketterers eller någon annan tysk auktionsfirma sålt ”*Heliga Birgittas uppenbarelser*”. Polisen får dock inte något napp i Tyskland. Gärningspersonen förnekar också att han stulit detta verk, men medger att han en gång i tiden arbetat som guide på Skokloster.

Den utredande polisen skriver ned en rad frågor på ett papper. Han anger orter som Illinois, New York och London samt länder som Italien, Danmark och Polen. Kanske funderar polisen på om förste bibliotekarien prånglat ut stöldgods där, i samband med tjänsteresor. Polismanen gör en anteckning om lägenheten, klockan, kläder och plånbok. Tänker polisen på hur gärningspersonen finansierat detta. Han skriver namnet på en ”väninna” och antecknar också ”chatt?” efteråt. Grubblar han över hur gärningspersonen och väninnan fick kontakt.

Polisen skriver frågan, ”Hur har de tidigare bott?” Han namnger orter och adresser och skriver ”huset?” och ”hur mycket?” Han tecknar ned namn på verk och försäljningsbelopp. Många tankar far genom polisens huvud om vart pengarna tagit vägen.

På ett annat linjerat papper ritar han upp förste bibliotekarien och de personer som finns runt omkring honom. Han beskriver vilka investeringar som gjorts i form av lägenheter och hus. Han ritar upp Ketterer, Sotheby’s, USA och Östeuropa.

Ännu fler sidor med frågor, frågor, frågor. På ett papper skriver polisen ”så mycket som möjligt”. Sedan skriver han påståendet en gång till och ramar in det. Tänker han då på att förste bibliotekariens strategi är att få så mycket som möjligt? Eller att han som polis behöver information ”så mycket som möjligt”, för att kunna förstå hur det hänger ihop? Polisen skriver sedan till olika banker för att spåra tillgångar och bankfack.

Vad polisen inte vet är att förundersökningen senare kommer att haverera och att inte några beslag kommer att göras av egendom som de stulna pengarna har finansierat.

Karolinska Institutets samlingar

”Jag hävdar att Hagelin var rätt man som i rätt tid räddade en hotad bokskatt från ett måhända oblott öde”, skriver förste bibliotekarien om det arbete som bedrivs för att bevara den medicinska bokskatten (NTBB 2001). Bakgrunden är att förste bibliotekarien år 1987 arbetar på Karolinska Institutets bibliotek. Meningen är att han ska skaffa sig en viss bibliotekspraktik av äldre böcker och handskrifter. Han arbetar därför med de samlingar som senare kommer att utgöra en betydelsefull stomme till Hagströmerbiblioteket på Karolinska Institutet. Vid denna tidpunkt var med. dr h.c. Ove Hagelin inte engagerad i Karolinska Institutets samlingar, men han besökte biblioteket vid några tillfällen och träffade då förste bibliotekarien, som frågade hur man skulle veta vilka verk som kan anses rara och

vad sådana böcker kunde vara värda. Ove Hagelin trodde att dessa frågor hade att göra med att förste bibliotekarien hjälpte till med att välja ut böcker till raritetskammaren.

När utredningen om boktjuven sätter igång upptäcker man att två böcker – Robert Boyles ”An ESSAY about the origine & virives of GEMS” och C. Merrets ”New experiments and observations touching COLD or an experimental history of COLD” – som tillhört Christopher Carlander har sålts ”ute i Europa”. Ovanför tryckeriuppgifterna i böckerna finns den signifikanta Carlanderska krumeluren: ett vågrätt en aning krokigt streck med två punkter ovanför respektive nedanför strecket. Christopher Carlander (1778–1848) var läkare och donerade sitt bibliotek till Karolinska Institutet. Några katalogkort finns inte på Karolinska Institutet, men verken finns upptagna i Hagströmers katalog. Det är en gammal katalog över Karolinska Institutets samlingar. Den gavs ut redan år 1825.

Ove Hagelin, föreståndare för det medicinska Hagströmerbiblioteket på Karolinska Institutet där flera historiska boksamlingar förvaras, menar att man bör rikta blickarna även mot R. Dodonaeus verk ”De frugum historia”, tryckt i Antwerpen år 1552, eftersom den också bär den Carlanderska krumeluren. De två verken av Boyles liksom Dodonaeus hade antikvariatsbokhandlaren Roger Gaskell i England införskaffat i mitten av 1990-talet. Ove Hagelin anmärker att böcker utan stämplat, som fallet är med den Carlanderska samlingen, måste vara ”särdeles begärliga för en boktjuv” som i samband med stölden har möjlighet att plocka bort registerkortet ur kartoteken.

Enligt Ove Hagelin talar mycket för att förste bibliotekarien inledde sin karriär som boktjuv på Karolinska Institutet. Som tidigare nämnts är ett tydligt bevis att Hagströmerbiblioteket år 2004 fick ta emot femton böcker av polisen som kommer från beslag med koppling till förste bibliotekarien. Dessa återlämnade böcker värderades till 925 000 kronor.

Två böcker av Andreas Cleyer – ”Specimen

medicinae sinicae”, tryckta i Frankfurt 1682 – saknas i Karolinska Institutets samlingar. Det är den första västerländska boken om kinesisk medicin och innehåller 30 planscher med kopparstick på människofigurer kopierade från träsnitt i kinesiska böcker om akupunktur. Katalogkortet saknas och Ove Hagelin är bekymrad eftersom boken är mycket sällsynt och värdefull. En av böckerna har också spårats på marknaden. Den såldes av Dörlings auktionsverk i Hamburg år 1989 för 8 700 DM. Ove Hagelins efterforskningar visar att det finns en hänvisning till Cleyers verk på kortet till en bok av medicin av Clauberg, utgiven året innan Cleyers verk. Gärningspersonen har inte tillräcklig insikt i katalogiseringsrutinerna för att känna till att det finns hänvisningar och han gör därför samma misstag på Karolinska Institutet som han upprepar några år senare på Kungl. biblioteket.

Inte nog med det, hänvisningskortet anger exemplar B av Cleyer, vilket betyder att det också har funnits ett exemplar A av samma bok, följaktligen har Karolinska Institutet haft två volymer av samma titel, och nu är båda verken borta.

Ett annat exemplar av Cleyer har sålts av Dörlings auktionsverk den 7 och 8 december 1987 för 14 400 DM. I förundersökningen diskuteras om även den har stulits på Karolinska Institutet och sålts tidigare än det första exemplaret.

”CLEYER är en typ av bok, som endast en mycket begränsad skara känner dess rätta värde”, konstateras i en promemoria i förundersökningen. Om boken är stulen är det med andra ord ”ingen amatör som varit framme”. En annan person i biblioteksvärlden konstaterar: ”Här måste det vara någon med djupa kunskaper eller näsa för rara böcker och deras värde på den internationella marknaden.”

Under våren 2000 upptäcker Ove Hagelin i en privat medicinboksamling ett exemplar av Cleyers Specimen medicinae Sinicae. På titelbladet finns två svaga biblioteksstämplar och Ove Hagelin kan skönja Karolinska Institutets stämplat. Dessutom

finns på sidan 34 i nedre marginalen en liten rund stämpel, som brukar sättas in av Karolinska Institutets bibliotek på de sidor som slutar på 34. Exemplet hade köpts in på Christie’s i London samma år. Han misstänker att boken är stulen på Karolinska Institutet och att den kan ha bytt ägare ett par gånger efter stölden.

I dag är de medicinska boksamlingarna ordentligt inlåsta. Hagströmerbiblioteket är sedan en tid tillbaka inrymt i en anonym röd tegelbyggnad inne på Karolinska Institutets en aning oordnade område. Ett landmärke är den rödvita skylten till Friskis och Sveltis lokaler i närheten av biblioteket. Efter att ha passerat intetsägande trapphus och korridorer öppnar sig dörren till Hagströmerbiblioteket där tusentals volymer trängs från golv till tak i hyllorna. I det lätt röda ljuset ryms den västliga världens historiska medicinska vetande och fantasin skenar iväg kring vilka forskarmödor som ligger bakom studierna. Kopparsticken på olika organ håller hög konstnärlig klass. Samlingarna är en guldgruva för dem som studerar vetenskapshistoria, men också för boktjuvar.

Förste bibliotekarien hade tillgång till dessa böcker för tjugo år sedan på den tiden då krigsbyten från 1600-talet trängdes i samma hyllor som modern kurslitteratur; långt innan Hagströmerbiblioteket inrättades. I ett brev till polisen skriver Ove Hagelin: ”Jag ryser när jag tänker på hur enkelt det under denna period var att i KIB:s [Karolinska Institutets bibliotek] hyllor plocka ut dyrbara böcker”. Han skriver: ”Några år innan jag satt min fot i KIB hade den misstänkte vad jag förstår fått gå helt fritt i KIB:s s.k. boktorn och botanisera under ett (?) år bland dyrbara rariteter”.

Genom inventeringar kommer också gamla stölder i dagen och ett exempel är Harveys ”Exercitatione anatomica de motu cordis”, tryckt i Frankfurt år 1628. På bibliotekskortet finns noteringarna ”sök 4/10 33” och ”dito 1957”. Den sista prisnoteringen på denna bok är från Sotheby’s novemberauktion 2001 i New York, då ett sådant exemplar

klubbades för 748 250 \$. Detta är en känd dyrbarhet och förmodligen stulen från Karolinska Institutet för länge sedan.

Stöder från Stockholms universitetsbibliotek

I gärningspersonens tjänsterum påträffas den 18 november 2004 tre verk ur Gustaf H. Eneströms bibliotek, från Stockholms universitetsbibliotek. Böckerna är försedda med ex libris med tre kronor som omsluter nordstjärnan (Fil. Hedersdoktorn bibliotekarien Gustaf Hj. Eneströms bibliotek deposition av Stockholms universitet i Kungl. Vetenskapsakademins bibliotek) och stora blåstämplar på titelbladet (Fil. dr Gustaf Eneströms bibliotek. Stockholms högskola). Två av verken är från 1500-talet. Eneström (1852–1923) var forskare i matematikens historia, bibliotekarie vid Kungl. biblioteket och ivrig boksamlare av verk om matematik. Han donerade den omfattande och värdefulla boksamlingen till Stockholms högskola, numera universitet. Gärningspersonen hade inte rätt att förfoga över dessa tre böcker utan de återlämnades av polisen till universitetsbiblioteket.

Gärningspersonens version i polisförhör är att sju böcker ur den Eneströmska samlingen av någon anledning hade hamnat i en annan matematikers kvarlåtenskap (Mittag-Leffler). Fyra av dessa verk hade gärningspersonen låtit sälja och tre fanns fortfarande kvar på hans tjänsterum på Kungl. biblioteket.

När det kommer fram att gärningspersonen hade avlägsnat katalogkort till de böcker han stulit på Kungl. biblioteket antar personalen att han gjort likadant med den Eneströmska samlingen. Teorin är att gärningspersonen tagit böcker under tiden fram till år 2002 då samlingen förvarades i Kungl. bibliotekets stora lager i Bålsta. Sedan har han besökt Stockholms universitetsbibliotek och avlägsnat de stulna böckernas katalogkort. Universitetsbiblioteket har inte en rad gamla kataloger som på Kungl.

biblioteket, men man har ändå tur. För många år sedan gjordes en fotostatokopia över hela kortkatalogen för en samlares räkning. Kopian finns kvar och jämförs sedan med kortkatalogen samtidigt som en inventering sker av bokbeståndet. Elva böcker saknas vid inventeringen. För tre av dessa försvunna böcker saknas katalogkort. Slutsatsen är därför att gärningspersonen stulit tre böcker, sopat igen spåren efter sig genom att avlägsna katalogkorten och sedan sålt böckerna på auktion i Tyskland. Misstanken visar sig vara riktig.

Universitetsbiblioteket undersöker om några av de försvunna böckerna finns i auktionsverket Ketterers kataloger och i auktionskatalog 248 återfinns fyra böcker som troligen hör till den Eneströmska samlingen. För två av böckerna (nr 63 och 80) finns anmärkt ”Extinguished stamp on title”. Som nyss nämnts har samtliga verk i den Eneströmska samlingen en stor blåstämpel på titelbladet. Gärningspersonen medgav också att fyra av böckerna från Eneströms bibliotek sålts på Ketterer:

”Exercitationes quaedam mathematicae” av D. Bernoulli, utgiven i Venedig 1724, såld som nr 62 på Ketterer Kunst auktion den 13 och 14 november 2000 för 16 000 DM (eller 70 880 kronor), av samme författare, ”Hydrodynamica, sive de viribus et motibus fluidorum commentarii”, utgiven i Strassburg, 1738, såld som nr 63 på Ketterer Kunst auktion den 13 och 14 november 2000 för 11 000 DM (eller 48 730 kronor), ”Elementorum Geometricorum Lib.XV, Cum expositione Theonis in priores XIII á Bartholomaeo Veneto latinitate donata” av Euclides, utgiven i Basel 1537, såld som nr 80 av Ketterer Kunst auktion den 13 och 14 november 2000 för 6 500 DM (eller 28 795 kronor), och ”Faber Stapulensis et Boethius” av Jordanus Nemorarius, utgiven i Paris 1514, såld som nr 87 för 10 000 DM (eller 44 300 kronor), på Ketterer Kunst auktion i november 2000.

I häktet

Medan förste bibliotekarien sitter på Kronobergshäktet gör han på polisens inrådan en lista över böcker han stulit. På ett linjerat papper skriver han sina initialer i övre vänstra hörnet och datum 041111. Han skriver också en reservation för stav- och minnesfel. Sedan skriver han titlarna ur minnet.

Han börjar med ett av de mest intressanta verken, ”Poems” av Donne och anmärker inom parentes att den tillhör Kungl. bibliotekets Husebysamling. Gärningspersonen är visserligen avslöjad som boktjuv och sitter häktad, men han är fortfarande bibliotekarie och bemödar sig om att anteckna korrekta uppgifter.

I polisförhör påstår gärningspersonen att han mellan åren 1986 och 1994 sålde böcker åt en bekant, som av någon anledning inte själv ville göra detta. Böckerna var inte ärligt förvärvade och allt tyder på att vännen tog böcker som förste bibliotekarien sedan lät sälja. Enligt förhöret skulle frågan om brott aldrig ha uttalats utan det var underförstått. Gärningspersonen fick 25 procent av försäljningsvärdet och sammanlagt blev det upp mot 800 000 kronor.

Den fråga som uppehåller den grubblande polisen och lämnar spår efter sig i form av åtskilliga sidor med antecknade frågor, är vart pengarna tog vägen. Gärningspersonen vägrar ”på grund av familj och massmedia, uppge vart pengarna tagit vägen”.

En förklaring som han lämnar i häktet är ”krogbesök två gånger i veckan” där han ”bränt cirka 3 000–4 000 kr varje gång”. Han skulle ha kommit in i en ”ond cirkel” och därför varit i behov av mycket pengar. En del pengar skulle ha gått till att betala av lån, till en lägenhet och en bil. Han har även gjort ett inköp på auktionsfirman Kaplans för 22 000 kronor.

Svensk polis i Hamburg

Den 16 september 2005 genomförs inom ramen för rättshjälpsframställan från Sverige husrannsakn på auktionsfirman Ketterer Kunst i Hamburg. Nio tyska kriminalpoliser, en tysk chefsåklagare, kriminalinspektörerna Lars-Erik Eriksson och Anders Jilderholt från Stockholmspolisen, biblioteksrådet Johan Mannerheim och Susanna Broms från Kungl. biblioteket och åklagaren Gunnar Fjaestad medverkar. Husrannsakn görs också i en misstänkt persons bostad.

I auktionsverkets dator görs sökningar på namnet ”Fields” och gärningspersonens efternamn. Polisen får många träffar och alla transaktioner som gäller dessa namn sammanställs. Auktionsverkets personal kopierar sedan katalogtexter och foton ur auktionskatalogerna som innehåller de stulna böckerna. Det visar sig att ”Karl Fields” genom åren lämnat in 103 verk till försäljning, varav 58 böcker kan spåras till Kungl. biblioteket, 8 till Hagströmerbiblioteket och 15 till Carolina Rediviva.

Ketterer Kunst granskar sällan identitetshandlingar. Det enda som sker är att den som lämnar in böcker skriver på en försäkran om att han eller hon är rättmätig ägare. För att gardera sig mot stulna böcker ”ger man akt på biblioteksstämplar”. Det verkar vara den enda kontrollen.

Ett tragiskt slut

Den 8 december 2004, fyra dagar efter att förste bibliotekarien släpps från Kronobergshäktet, tar han sitt liv. Han skär sig i handlederna. Sedan öppnar han kranarna till gasspisens plattor, men tändsäkringarna gör att ingen oförbränd gas kan strömma ut ur munstyckena. Han drar då ut spisen på golvet och hugger av gasslangen från den fasta gasanläggningen till spisen. När stadsgasen fyller vindslägenheten på femte våningen på Surbrunnsgatan 45 förgiftas han till döds. Han är redan död av koloxiden när gasblandningen exploderar omkring klockan 04.30 genom en gnista från ett relä.

Tryckvägen är så stark att väggar rasar in. Tegelstenar regnar ner på gatan och skadar ett stort antal parkerade bilar. Räddningstjänsten från fem brandstationer kommer till plats och evakuerar de boende i fastigheten med hjälp av rekvirerade SL-bussar. Av de boende skadas elva personer, varav två förs till sjukhus med ambulans. Sammanlagt 44 oskadade personer evakueras. En hundpatrull genomför ett sök för att hitta ytterligare skadade. Senare går polisens kriminalsökhund respektive bombhund igenom rivningsmassorna. Kriminalsökunden visar ”intresse” för taklägenhetens kök.

”Skolskenskstrålar kastades in i rivningsmassan som inte bara hade slukat en bibliotekschef, utan också hans hemlighet”, skriver Walter Repo (2007) i berättelsen ”KB-mannens sista kapitel”. Polisen hade nämligen inte hunnit genomföra alla förhör innan gärningspersonen hann ta sitt liv. I förhör hade gärningspersonen erkänt att han hade tillgripit 25–30 värdefulla böcker. I verkligheten rörde det sig om mer än hundra volymer.

Eftersom det fanns uppgifter i förundersökningen om risk för självmord är det förvånande att den åklagare som då hade fallet inte längre begärde att förste bibliotekarien skulle vara häktad. Om förhören hade kunnat fortsätta är det troligt att brottsligheten hade kunnat utredas i detalj och inte minst samtliga omständigheter kring försäljningen av böckerna i Tyskland.

Förste bibliotekariens karriär som boktjuv sträckte sig under nästan 20 år, från 1986 till 2004. År 1986 gjorde han praktik på Carolina Rediviva, Uppsala universitets bibliotek (Repo, 2007). Enligt en lista från Carolina Rediviva misstänks han för att stulit och hos Dörling och senare Ketterer ha sålt 14 verk för en totalsumma av 718 510 kronor. Året därpå arbetade han på Karolinska Institutet och, som nämnts, fortsatte han med stölderna.

Från stöld till häleri

När stölderna hade upptäckts och gärningspersonen tagit sitt liv ändrade polisen förundersökningen från förskingring alternativt trolöshet mot huvudman till häleri och genom ett metodiskt arbete kunde åtskilliga böcker återbördas till sina rätta bibliotekshyllor. Efter gärningspersonens död genomförde polisen flera husrannsakingar och stulna böcker påträffades på flera ställen i den avlidnes omgivning.

Mycket tyder emellertid på att polisen tappade intresset när förundersökningen inte längre kunde utföras mot en boktjuv. I stället tvingades polisen att tänka i nya banor och rikta förundersökningen mot ett tänkbart häleribrott. En lämplig kandidat är den person på auktionsverket i Hamburg som ”Karl Fields” under alla år gjorde affärer med. Förste bibliotekarien var stamkund under den tioårsperiod som förundersökningen sträcker sig. Om vi tror hans egna uppgifter om att han förmedlade bokförsäljningar redan under 1980-talet handlar det om tjugo år. Förste bibliotekarien var stamkund som två gånger om året sålde, men aldrig köpte, och som varje gång kvitterade ut stora summor kontanter efter försäljningarna. Inga spår av ID-kort eller bankkonton. Böcker i långa rader levererades mot pengar i handen, efter den senaste försäljningen. Enligt förste bibliotekarien ställde det tyska auktionshuset aldrig några frågor om böckernas ursprung men de måste ha haft sina misstankar.

En komplicerande faktor för polis och åklagare är att denna utredning måste ske i Tyskland; en bidragande orsak var att den europeiska arresteringsordningen ännu inte hade undertecknats av Tyskland. I annat fall hade den misstänkte personen kunnat utlämnas till Sverige. Förundersökningen innehåller inte heller något förhör med den person som förste bibliotekarien hade kontakt med. Allt tyder på att luften gick ur förundersökningen när något åtal inte kunde väckas mot boktjuven. Kammaråklagare Gunnar Fjaestad beklagar djupt att polisarbetet rann ut i sanden eftersom han hade goda förhoppningar om att kunna väcka åtal för häleri.

Egentligen hade det varit viktigare om polisen fokuserat häleribrotten än stölderna. Boktjuvar finns det tretton på dussinet, men för att det ska löna sig att stjäla antika och värdefulla bokverk krävs att dessa kommer ut på marknaden. Det är hälarens uppgift i det kriminella kretsloppet. I detta fall såldes alla böcker via ett tyskt auktionsverk utan egentlig kontroll om böckernas proveniens. Det förhållandet att auktionsverket betalade ut ersättningen från försäljningarna kontant är en besvärande omständighet. Därför hade det varit värdefullt om polisen kartlagt hur den kriminella ekonomin samverkar med den legala för att besvara frågan om det egentligen är någon skillnad. Kanske är det enbart fyra nyanser av grått.

Den fråga som alla ställer men som aldrig kommer att få något tydligt svar är varför en person med stora framgångsutsikter ägnar sig åt storskalig brottslig verksamhet. Dessutom handlade det om brott riktat mot de värden som hela hans liv kretsade kring, kulturarvet. Författaren Jesper Huor förbereder en omfattande dokumentär för Sveriges Radio om förste bibliotekarien och bokstölderna. En ledtråd går att finna i förste bibliotekariens barndom, menar Jesper Huor, som intervjuat ett stort antal personer, bland annat gamla klasskamrater till förste bibliotekarien.

Kanske ville förste bibliotekarien vara någon annan än den han var; inte enbart en person med förvärvade kunskaper utan med gammal fin härstamning och ett ärvt kulturellt kapital. Trots denna längtan till det förgångna och etablerade var han också oppositionell mot dessa strukturer, som inte alltid hade öppnat dörrarna för honom. Hade han inte slitit och kämpat mer än de flesta? Var han inte huvudet högre än omgivningen? Med stor bitterhet såg han sig ha blivit förbigången i fråga om en professur. Det gav honom rätten att ge tillbaka och i hemlighet etablerade han sig som en av samtidens främsta boktjuvar. På det sättet kunde han både vara en del av systemet och stå utanför. Det gav pengar och en känsla av makt, så länge det varade.

Förste bibliotekariens liv fortsätter att fascinerar många personer. Ibland tas han i försvar. En bloggare skriver: ”Jobbade en tid på KB, enheten för handskrifter. Min chef, senare känd som ’KB-mannen’; vi delade samma fäbless för alpaca-/silkeslipsar och treställiga mönsterkombinationer. Han rökte ofta Cohiba redan vid elvakaffet. Min tjänst drogs in.”

Källor

- Brottsförebyggande rådet, Brå (2006). *Cultural Heritage Crime – the Nordic Dimension*. Författare: Lars Korsell m.fl. Brå-rapport 2006:2. Stockholm: Brottsförebyggande rådet, Fritzes.
- Calavita, K., Pontell, H. N. och Tillman, R. H. (1997). *Big Money Crime. Frauds and Politics in the Savings and Loan Crisis*. Berkeley: University of California Press.
- Cressey, D. (1953). *Other People's Money: A Study of the Social Psychology of Embezzlement*. Glencoe, Illinois: Free Press.
- Friedrichs, D. (1996). *Trusted Criminals. White Collar Crimes in Contemporary Society*. Belmont: Wadsworth Publishing.
- Huor, J. Radioprogram om KB-mannen. Sänds i september 2008.
- Häkli, E. (2006). Stölderna i Helsingfors. *Nordisk tidskrift för bok- och bibliotekshistoria*, s. 185–191.
- Korsgaard, L. och Surrue, S. (2005). *Det store bogtyveri*. Köpenhamn: Politiken.
- Repo, W. (2007). *I brottets spår. Reportage*. Stockholm: Atlas.
- Samuelsson, M-L (2005). Krönika i Expressen den 3 juni 2005.
- Steffensmeier, D. J. (1986). *The Fence. In the Shadow of Two Worlds*. Totowa: Rowman & Littlefield.
- Thomas, B. (2006). ”Bokstölden vid Kungl. biblioteket i Stockholm”. *Nordisk tidskrift för bok- och bibliotekshistoria*, s. 192–197.

Ett platt paket med dyrbart innehåll – ett av de stulna konstverken.
(Från polisutredningen.)

Brottsplats Exercisplan – kuppen mot Moderna museet

Den 7 november 1993 låser en väktare in dagskassan från Moderna museets bokhandel och går sedan upp på taket för att hala flaggan. Vad han inte vet när han går på plåttaket ovanför sal 2 är att inbrottstjuvar några timmar senare kommer att såga ett hål i taket för att ta sig ned och stjäla ett antal konstverk. Vad han inte heller vet är att dessa konstverk hänger på den innervägg som gränsar till bokhandeln. Det är tidig kväll och samtidigt förbereder sig gärningspersonerna för att inleda en av de märkligaste konststölderna i Sveriges kriminalhistoria. Ett brott som kommer att väcka uppmärksamhet över hela världen. När väktaren kommer ned från taket är hans arbetspass snart slut och han meddelar pågående väktare om att flaggan är halad, dagskassan inlåst och att det äger rum en poesiafton i museets lokaler.

Dagen därpå, den 8 november, börjar en städare arbeta vid sjutiden på morgonen. Han inleder med att städa kansliet, fortsätter med barnverkstaden och huvudentrén med garderob och toaletter. Till-

sammans med en väktare går han upp en våning. Väktaren låser upp ett par dörrar och larmar av, helt enligt morgonrutinen. Städaren går in genom dörrarna och passerar sal 2 för att hämta städmaterial. Då upptäcker han skräp på golvet och att tavlor saknas på väggarna. Den chockade städaren springer ned för trappan till kansliet och omkring klockan 08.40 slår han larm. Klockan 08.46 beordras ett flertal polispatruller till Skeppsholmen. Utryckningsordern är överfallsalarm på Moderna museet.

På ett fotografi som togs direkt efter kuppen lyser väggarna vita av frånvaron av tavlor. En ensam skulptur på ett podium föreställer en hand, som nu sträcker sig upp mot det hål som gärningspersonerna sågat upp i taket (Andersson, 1995).

Larmet går

När larmet går är kriminalinspektör Göran Häggblad på väg från Lidingö till polishuset på Kungs-

holmen. Han och de fyra andra poliserna i gruppen har varit ute på tidig spaning mot en misstänkt tjuv, som emellertid aldrig dök upp. Med tanke på den tidiga timmen tänker Göran att det säkert är falskt alarm. Överfallslarm är ändå något helt annat än ett vanligt inbrottslarm. Det kanske är någon i personalen som av misstag tryckt på knappen, en städare med kvastskafet exempelvis, funderar han. På radio hör han att det är aktivitet på gång och att en piket håller på att spärra av bron till Skeppsholmen. Då blir han uppropad på radio att kontakta rotelchefen och han får besked om att det är allvar och att han omedelbart ska bege sig till Moderna museet. Han beordrar kollegorna i den andra bilen som varit med ute på spaning på Lidingö att vända och köra till museet. Väl ute på plats får han en föredragning att tavlor värda hundratals miljoner kronor stulits och han förstår att det inte kommer att bli mycket ledighet den närmaste tiden.

Göran blir sannspådd. Förundersökning inleds omedelbart, sker till en början ”på bred front” för att så småningom rikta sig mot tre personer. Polisarbete rullar igång med ett ”fruktansvärt tempo” eftersom informationsflödet med alla tips är mycket stort. All information blir en stressfaktor och det gäller att hitta det rätta tipset. Det uppmärksammade brottet gör att polisen får många egendomslika samtal, bland annat från sierskor som påstår sig kunna ta reda på var konstverken finns. Görans grupp förstärks och Span kopplas in. Även kriminaltekniker och godsspanare knyts till roteln.

Av Stockholms tingsrätts dom framgår att det var två gärningspersoner på Moderna museets tak som genom hålet firade upp två målningar av Georges Braque samt fem målningar och en bronsstatyett av Pablo Picasso. Värdet på de stulna föremålen beräknades till närmare en halv miljard kronor, eller för att vara mer exakt, 434 800 000 kronor. Med stämningsansökans torra juristspråk åberopades att brottet var grovt ”då tillgreppet avsett betydande värde”. I brottssammanhang var beloppen så ofattbara att polisen i förundersökningen hade räknat fel

med ett femtiotal miljoner kronor, ett misstag som senare korrigerades.

Kuppen ”drabbar ingen fattig”, menade en person som en tid satt häktad för brottet men senare släpptes. Han konstaterade också att inbrottet skett i onödan eftersom kända konstverk ”går inte att sälja”. En annan person som figurerar i utkanten av polisens förundersökning ställde frågan: ”Hur fan ska dom kunna avyttra något dylikt?” Frågan var i hög grad berättigad. Bekymret var inte att ta sig in på Moderna museet och stjäla konst för hundratals miljoner kronor. Problemet var att omsätta konstverken i reda pengar.

Riffi-kupp kallas inbrott då man tar sig in genom taket, det är uppkallat efter den franska filmen Riffi från år 1955. På samma sätt som juveltjuvarna i den klassiska filmen klippte, bröt och sågade gärningspersonerna ett hål i taket och tog sig ned med hjälp av rep eller repstege. I polisens förundersökning finns uppgifter att gärningspersonerna hade vissa kopplingar till en klätterinstruktör och hade tillägnat sig kunskaper i denna gren. Precis som i filmen var inbrottsverktygen inte särskilt sofistikerade utan hålet i taket hade tagits upp med enkla handverktyg. Till skillnad mot i filmen behövde gärningspersonerna dock inte oskadliggöra något larm. Enbart museets ytterväggar var larmade, inte tak eller innerväggar. Det var mot innerväggen till ”Boklådan” som konstverken hängde. ”Larmet hade ej indikerat”, enligt vad en väktare uppgav i polisförhör. Med andra ord var det bara att ta sig genom hålet i taket och fira upp konstverken. Det var också det som skedde.

Göran Häggblad, som ledde polisens utredning och numera är kriminalkommissarie, tror att bara en av gärningspersonerna tog sig ned i museilokalen medan den andre stod kvar på taket och firade upp konstverken.

”Den här typen av inbrottsstöld är inte vanlig, men inte heller ovanlig”, konstaterar polisen i sin tekniska beskrivning och syftar på att larmanläggningen var relativt enkel och att det räcker med

”viss insikt” om larm hos gärningspersonerna för att genomföra en inbrottsstöld som av teknikerna bedömdes vara ”väl planerad, men inte välplanerad”. Faktum är att teknikerna hade sett ”kioskinbrott” som varit mer sofistikerade, berättar Göran Häggblad.

En tid innan kuppen skedde på Moderna museet ägde ett liknande inbrott rum mot TV 4:s lokaler i Stockholm. Gärningspersonerna tog sig in genom taket och kanske var kuppen mot Moderna museet enbart en upprepning, men med den betydelsefulla skillnaden att det handlade om helt andra värden. En person kunde också knytas till både inbrottet på TV 4 och Moderna museet (Andersson, 1995).

Natt på Skeppsholmen

Natten till den 8 november 1993 är det barmark och isfritt. Utanför Nationalmuseum på Blasieholmen står en väktare från Svensk Bevakningstjänst. Han iakttar en person som sitter i en röd Fiat. Bilen är parkerad utanför museet på ett sådant sätt att mannen kan övervaka bron över till Skeppsholmen. Det är detta sätt att parkera på som gör att väktaren blir misstänksam och kontaktar ledningscentralen för slagningar på fordonet. Söndag natt har då övergått till måndag. Det är den 8 november och klockan är 01.53. På radio får väktaren besked från ledningscentralen att Fiaten är ”grön”, alltså inte stulen, men av helt andra skäl ska den om några dagar hamna i centrum för polisens utredning av ett helt annat brott än ett enkelt biltillgrepp.

När polisen några timmar senare drar i gång jakten på gärningspersonerna finns registreringsnumret till den parkerade Fiaten antecknat hos bevakningsföretagets ledningscentral. Väktaren tipsar polisen och efter att under några dagar ha tagit itu med ett par andra uppslag kontaktar polisen bilfirman, där Fiaten hade köpts bara några veckor innan kuppen. Polisen inleder en spaning mot den registrerade ägaren och den person som hade varit med som sällskap eller rådgivare vid bilköpet. Det visar sig snart

att polisen spanar mot rätt personer, två kumpaner vars kamratskap i senare polisförhör karaktäriseras som ”ler och långhalm” och ”radarpar”. I ett förhör framgick att personen i Fiaten hade ”stått knasvakt 200 meter” från stölden. Med knasvakt menas en person som håller utkik och kan varna medbrottslingarna om polisen dyker upp.

Av den tekniska bevisningen framkommer att i Fiatens bagageutrymme finns fragment av tunn beläggning av bladguld. Sådant som finns på tavelramar till bättre konstverk. De stulna tavlorna har följaktligen transporterats i bilen. Som nyss nämnts var bilen också registrerad på en av gärningspersonerna, ett indicium som enligt tingsrätten ”var bevisande” för den tilltalade.

Samtidigt som gärningspersonerna sågar sig genom taket befinner sig en väktare med hund – en skyddsdresserad riesenschnauzer – på plats med Moderna museet som ”bevakningsobjekt”. Väktaren ”gör natten” och började sitt pass klockan 18.00 och slutar först dagen därpå klockan 07.00. Väktaren är känd för att vara ansvarsfull, plikttrogen och mån om sitt ”objekt”. Tillsammans med hunden ”ronderar” väktaren Nationalmuseet, Östasiatiska museet, Skeppsholmsateljén, Fotografiska museets kansli, tavelförrådet och Moderna museets restaurang. På Moderna museet gör väktaren även en ”innerondering”. ”Vid eventuell larmindikation” är instruktionen att förstärkning ska tillkallas eller att väktaren ska ”gå in”.

För den som är intresserad av det övernaturliga kan det vara trivsamt att vakta gamla byggnader, konstaterar en person i senare polisförhör. Övernaturliga saker påstås också ha inträffat i museibygnaderna. Denna natt var det i hög grad levande spöken som hemsökte Skeppsholmen.

Efter att ha varit vid Nationalmuseum anländer väktaren till Moderna museet omkring kl. 18.45. I samband med att larmet inne på Moderna museet aktiveras kommer ett anrop på radion att ett inbrottslarm har gått vid Skeppholmsateljén. Den stressade väktaren skyndar sig iväg till ateljén. Det

Det uppbrutna taket på Moderna museet. Foto: Örjan Björkdahl/DN/SCANPIX

visar sig att en fönsterkontakt utlöst ett vibrationslarm. Väktaren lägger ned mycket möda på att skruva till kontakten och tillkallar grupplederen per radio för att få hjälp. Väktaren lyckas dock på egen hand åtgärda felet, men får dock inte kontakt med grupplederen för att avstyra att han ska komma till Skeppsholmen. Så småningom dyker grupplederen upp och vid 20-tiden beger de sig till Moderna museets kansli där väktaren har sitt "krypin". Där sitter gruppchefen och väktaren och dricker kaffe fram till kl. 20.45. Under kaffestunden skäller hunden "inte mer än vanligt". I början på varje arbetspass brukar hunden vara mycket "skällig" och observant, "så även denna kväll", enligt polisförhör. Men troligen är det för tidigt på kvällen för att hunden ska ha hört inbrottstjuvarna, eller rörde de sig på Skeppsholmen flera timmar innan stölden? Polisens tekniker, som senare undersöker larmet vid Skeppsholmsateljén, ansåg nämligen att det inte kunde uteslutas att larmet utlöstes för att "kartlägga bevakningsrutinerna".

Efter det att grupplederen lämnat Moderna museet fortsätter väktaren sin "rondering" av de övriga bevakningsobjekten och rastar hunden. Inget anmärkningsvärt noteras utan det är lite folk som flanerar, några bilar står parkerade utanför folkhögskolan. Ner mot vattnet finns en konstakademi som har "ganska livliga" träffar. Men nu är det söndag och tämligen lugnt. Klockan 22.10 kommer två bekanta till väktaren. De har med sig en hund och det är inte ovanligt att lediga hundförare tar med sig sina hundar för att träna dessa vid museet. Besökarna stannar till klockan 23.00 och den mesta tiden tillbringas de med hundarna utanför personalingången till Östasiatiska museet, där det finns ett grönområde. Medan hundarna leker mellan de gamla militärbyggnaderna från flottans tid på Skeppsholmen finslipar gärningspersonerna de sista detaljerna innan de beger sig iväg på sitt uppdrag. En av gärningspersonerna hade träffande nog tittat på TV-programmet "Efterlyst". En person som figurerar i polisutredningens utkanter hade kvällen

innan gått på bio och sett "Firman".

Efter klockan 23.00 får väktaren ett nytt besök. Det är den väktare som går de andra nattpassen på Skeppsholmen. Han kan inte hålla sig borta från sin arbetsplats när han är ledig utan dyker upp med sina hundar och i sällskap har han också en kamrat. De två hade varit på restaurang. Samtidigt är det snart dags för gärningspersonerna att såga sig genom taket. Det borde vara runt ett- eller tvåtiden, med tanke på när den parkerade Fiaten med "knasvakten" utanför Nationalmuseum iakttogs.

Efter en stund går besökarna och väktaren fullföljer olika arbetsuppgifter. En anställd vid Securitas kommer till Skeppsholmen och levererar mat kl. 02.00. Kanske är det precis då som gärningspersonerna firar sig ned genom hålet i taket. Polisens tekniker konstaterar dock att hålet i taket kunde sågas upp i skydd av omkringliggande tak och byggnader. Något större oljud från sågningen i taket har sannolikt inte heller uppkommit. Det hade därför inte varit lätt för väktaren att upptäcka inbrottet, särskilt inte när larmet aldrig utlöstes. Matleverantören återkommer senare, klockan 05.00 på morgon, och tillsammans dricker de kaffe under någon halvtimme och pratar. Då har de stulna konstverken redan lämnat Skeppsholmen och ligger i bagageutrymmet på den röda Fiaten. Sedan följer olika arbetsåtaganden och väktaren blir avlöst kl. 06.45.

Brottsplatsundersökning

Samma dag som stölden inträffar hittar en cyklist i höjd med brovaktens kur på Liljeholmsbron i Stockholm en skylt med texten "Georges Braque fransman 1882-1963 Nature morte 1928 Stilleben, NM 2769. Gåva av Föreningen för inköp av svensk och fransk konst." Den skylten satt på ramen till en av de stulna tavlorna och var ett synligt bevis på att konstverk nu var på drift och att stöldgodset hade färdats över Liljeholmsbron. Cyklisten hade hört om kuppen på radio och tar därför skylten försiktigt i kanterna för att inte förstöra eventuella

fingeravtryck. Kanske har han sett på TV-serier hur bevismaterial ska hanteras. Han cyklar vidare till Sjöpolisen och överlämnar bevismaterialet.

Den 10 november gör polisen en ”vallning” med väktaren som tjänstgjorde under inbrottsnatten. Vid vallningen deltar även chefer från Securitas. Man följer helt enkelt väktarens promenader eller ronder. Vägsträckorna dokumenteras med streckkoder på en karta och klockslag antecknas. Intryck och iakttagelser dokumenteras. Vid senare förhör kommer det fram att väktarnas uppfattning är att Moderna museets larm är dåligt. Enligt den gärningsperson som var ”duktig på larmanläggningar”, var räckvidden för larmindikatorerna enbart 15 meter, vilket underlättade inbrottet. Det var allmänt känt bland väktarna att man kunde gå runt i de larmade utrymmena utan att larmet gick. Det är troligt att museet höll igen på larminvesteringar eftersom en ny museibyggnad snart skulle ersätta den gamla. Ett rykte från polisens tekniker säger också att taket tidigare var larmat men att det togs bort på grund av för många felaktigt utlösta larm.

Vid brottsplatsundersökningen på Moderna museets plåttak, täckt av smuts och frön från närliggande träd, säkras fotspår till och från det upptagna hålet i taket. Spåren går från en uppklättringsplats till och från det uppsågade hålet. Polisens tekniker konstaterar att gärningspersonerna föredrar bekväma skor när de gör inbrott vid nattliga expeditioner. Den ena skon är en Ecco Soft, storlek 42, och den andra en seglarsko, storlek 41, förmodligen av märket Dockers. Ecco-skorna har varit med om ett och annat och polisen fann senare att avtryck från dessa skor stämde in på spår som säkrats från en kassaskåpsprängning på Ingarö flera år före kuppen.

På taket hittar polisen en kvarlämnad fogsvans, som för att citera förundersökningen, ”senare kom att visa sig ha stor betydelse”. Sågsnittet i takbrädorna är påfallande raka och de utredande poliserna drar slutsatsen att den som sågat hade ”vana att hantera en såg”. Mycket riktigt hade en av gär-

ningspersonerna varit snickarlärling. Polisen säkrar också spår i virket från spikutdragaren på en hammare, som kan knytas till en hammare som tillhör en av gärningspersonernas styvfar. Till styvfadern kunde också knytas fogsvansen, som oförklarligt hade försvunnit.

Själva hålet i taket har måtten 100 x 50 cm och sett underifrån formen av en romb. Avståndet från tak till golv är 6,5 meter. Polisen kommer inte att få fram säkra uppgifter om gärningspersonerna hade firat sig ned med hjälp av rep eller använt en repstege. I förundersökningen förekommer dock uppgifter om resterna av en hemmabyggd repstege.

Polisen spanar

Som nyss nämnts börjar polisen spana på den röda Fiatens ägare och hans kompanjon. I spaningsanteckningarna framgår bland annat att personerna ”tittar sig ofta om”. Man följer de misstänkta när de uträttar olika ärenden med bilen. Några adresser knyts till gärningspersonerna och en av de viktigaste är Högbergsgatan 59 på Söder i Stockholm. Där kommer polisen snart att göra ett remarkabelt fynd.

Det är den 14 december 1993 och Aftonbladet avslöjar att tidningen har kontakt med en av gärningspersonerna. I reportaget finns också bilder på tre av de stulna målningarna. Även baksidan på en av målningarna är avbildad. Polisen är övertygad om att bilderna föreställer de stulna tavlorna (Andersson, 1995). I artikeln menar gärningspersonen att polisen gripit fel personer. I själva verket är syftet med att gå till pressen att försöka rikta polisens uppmärksamhet i en annan riktning än mot de personer som ofta sågs tillsammans i en röd Fiat.

Polisen är nu inte långt borta från de avbildade tavlorna. Nästa dags Aftonbladet har inte hunnit komma ut förrän polisen sätter adressen Högbergsgatan 59 under bevakning. Kombinationen av spaning och tips gör att polisen är övertygad om att man befinner sig nära stöldgodset. Det visar sig också att

tre av de stulna målningarna – Picassos ”Sländan” (målad 1929), ”Målaren” (målad 1930, donerad till museet av Gerhard Bonnier) och ”Kvinna med blå krage” (målad 1941) – förvaras i ett vindsutrymme på Högbergsgatan 59. Men det vet ännu inte polisen med säkerhet.

Den 15 december iakttar spanarna att en man går upp på vinden och sopar upp skärvorna från en lampkupa som gått sönder. Polisernas nyfikenhet väcks eftersom det är svårt att komma åt lampan. Hur har glaset kunnat krossas?

En av poliserna klättrar upp och upptäcker baksidan på en tavla. Polisen avvaktar för det fall någon misstänkt person skulle dyka upp, men dagen därpå, den 16 december 1993 tas målningarna formellt i beslag. Målningar värda mer än 100 miljoner kronor skyddas av ”hemmagjorda tavelpåsar” av randigt tyg från gardiner. En förhörsperson beskrev mönstret som ”jag ska väl inte säga psykedeliskt”. Förmodligen var det en av gärningspersonernas sambo som hade sytt påsarna med symaskin i en lägenhet i Västerhaninge. Teknisk undersökning av sambons symaskin och sybehör tydde på detta. Det var en tekniker som kände igen tygpåsarnas mönster på de gardiner som hängde i en lägenhet där polisen gjorde husrannsakan.

Det är mycket trafik till adressen Högbergsgatan 59. En av polisen känd person iakttas genom porten av polisens spanare och misstänks också en tid att vara en av gärningspersonerna bakom kuppen. Han kommer att sitta häktad en tid men åtalas aldrig för kuppen mot Moderna museet och dess efterspel. Efter polisens beslag återstår fyra tavlor och en skulptur, som gömdes på något annat ställe än Högbergsgatans vind. Dessa försvunna konstverk kan sättas i förbindelse med den yrkeskriminelle.

Kriminalkommissarie Göran Häggblads teori är att tavlorna delades upp i två partier och att de som hittades på Högbergsgatan hade hamnat där närmast i panik när det gick upp för gärningspersonerna att deras inbrott väckt uppmärksamhet över hela världen och att polisen satte in massiva resur-

ser mot dem. ”De var nog lika paffa som vi när de började se i tidningarna”, menar Göran Häggblad. Det ”blev för stimmigt på stan” och därför var en av gärningspersonerna angelägen att gömma bytet. Det andra partiet med stulna konstverk hamnade i händerna hos andra personer och försvann en tid ur i sikte för polisen.

”Kuppen mot Moderna museet, det är ju vi”

När polisen går in på vinden ligger tavlorna i ett utrymme till vänster högt upp, där det finns en massa plankor. En tavla ligger i en kartong ovanför plankorna. Där ligger också en plastpåse med porrtidningar, som en av gärningspersonerna i senare förhör påstår sig ha letat efter, vilket skulle förklara den krossade lampan. På höger sida förvaras två tavlor i ett slags fack mellan tak och vägg. Man vet att ”hett” stöldgods snabbt får vingar och polisen kommer inte en dag för tidigt. Det var nära ögat att tavlorna hade flyttats från Högbergsgatans vind. Polisen hade gjort flera gripanden och den person som förvarade tavlorna ansåg att det var säkrast att flytta de tre målningarna från vinden.

Medbrottslingen kontaktar därför en kamrat och de träffas den 14 december på Högbergsgatan 59, där det högst upp i huset ligger en bastu vid en terrass. De badar bastu och dricker öl. I bastun börjar de diskutera om inte kamraten kan ta med sig tavlorna. Kamraten svarar spontant att han kan hjälpa till. Sedan går de och tar en öl på Söderhallarna vid Medborgarplatsen. Därefter lämnar de puben och smäller några ”kinapuffar” och återvänder till Högbergsgatan.

Kamraten blir erbjuden ”2 000 spänn” om han tar hand om tavlorna. Dessutom gör han kompis en tjänst. Även om medbrottslingen har ont om pengar ska betalningen ordna sig med hjälp av arbetslöshetsersättning. Den tilltänkte förvararen förstår att tavlorna kommer från stölden på Moderna museet. Men det handlar bara om korttidsförvaring

av tavlorna, under fem dagar. Några dagar tidigare hade de spelat biljard i en lokal på Hornsgatan när gärningspersonen plötsligt sa att ”vi har gjort inbrottet på Moderna museet”. På fråga från polisen varför gärningspersonen avslöjade händelsen svarar kamraten:

”Han ville liksom bara ha någon att berätta det för, sån är väl XXX och lite grand att så är väl alla, gör man någonting som är väldigt häftigt så vill man ju inte att folk inte ska veta vem det är. Och då är jag den som han litade på mest, så berättade han det för mig, han ville bara berätta att det var han som gjort det.”

Under kvällens diskussion om förvaring av konstverken blir kamraten mer och mer osäker på hela historien om tavlorna och kuppen. Han vet inte vad han ska tro eftersom gärningspersonen ofta ljuger. Han tror till en början att det är ett skämt och att han är utsatt för någon form av test. Hur som helst blir kamraten ”nojig”. När de kommer upp på vinden blir gärningspersonen också ”nojig” på grund av att en glaskupa går sönder och det blir en del ljud. Lampan hade fastnat i gärningspersonens luva. Samtidigt går hissmotorn igång och de tror att någon ska komma. Kamraten blir ”helt torr i munnen”. Han ”ville bara därifrån”. Han ställer därför inte några frågor om konststölden utan vill veta så lite som möjligt. Det slutar med att han inte tar hand om tavlorna, han vågar helt enkelt inte utan ”ballade ur”. Två dagar senare kommer i stället polisen och tar hand om tavlorna.

Sushi och cola

När polisens snara börjar dras åt är en av gärningspersonerna villig att lämna upplysningar mot vissa villkor, bland annat att som omväxling till häktets enkla meny få favoriträtten ”sushi och cola”. Han berättar att de två andra gärningspersonerna sedan våren och sommaren 1993 hade planerat att bryta sig in på Moderna museet. De var ensamma om planeringen och två veckor före inbrottet genomförde

de detaljplaneringen. En av gärningspersonerna är duktig på larm och har också tillgång till litteratur om larm. Den utpekade gärningspersonen har senare i polisförhör påstått sig snarare vara tekniskt obegåvad och litteraturen skulle enbart ha gällt broschyrer om billarm till en egen bil.

Som ett led i planeringen av kuppen rekognoserar de genom ett besök på museet larmanläggningen och dess prestanda. I samband med rekognoseringen talas det om att ordna en repstege. Före inbrottet undersöker de även det tilltänkta gömstället för tavlorna på Högbergsgatan. I samband med inbrottet anlitas en person för att vakta och Fiaten används för att transportera tavlorna.

Det är tydligt att de lägger ned större möda på att planera själva inbrottet än vad de sedan ska göra med tavlorna, framför allt själva kärnfrågan, hur de ska kunna omsättas till pengar. För yrkesmässiga tjuvar är åtgärderna efter brottet en mycket viktig del av planeringen (Steffensmeier, 1986; Klockars, 1974). Gärningspersonerna tillhör inte detta toppskick bland tjuvar och därför har de inte någon tydlig plan för hur tavlorna ska omsättas. I filmen *Riffi* hade tjuvarna i Paris kontakt med en hälare i London, som kunde låta slipa om ädelstenarna som ett led i förädlingen för att de lättare skulle kunna prånglas ut på den legala marknaden. Det är bland legala köpare som det finns efterfrågan och beredskap att betala marknadsmässiga priser (Brå 2006:6).

Gärningspersonerna är visserligen sedan tidigare i stödligans antikvitetsbransch, men på en betydligt lägre nivå än att hantera centrala verk av Picasso och Braque. Kulturföremål av den kaliber som de förvarar på Högbergsgatans vind kan inte omsättas genom vanliga hälerikanaler, inte ens hos hälare med inriktning på konst. Sådana verk kan inte likt omslipade juveler smusslas ut på en legal marknad. De köpare som i slutändan kan vara aktuella att förvärva konstverk som aldrig någonsin öppet kan omsättas är lätt räknade och de betalar inte heller bra.

”De hade varit övertygade om att allt skulle ordna sig”, skriver Anders Sundelin i sin essä om kuppen (i samlingen *Främlingen i Falun*). ”Det gjorde det inte. De hade inte riktigt kunnat föreställa sig vidden av sin illgärning. De förstod inte hur stor den var förrän efteråt, när de läste i tidningarna, såg tv-inslagen, lyssnade till den förtvivlade museiintendenten, den olycklige säkerhetschefen, de chockade konstlärarna, när de förstod att deras inbrott var förstasidesstoff på sex kontinenter, och det hade Sverige inte varit sedan mordet på statsministern.”

Långa och många förhör hålls med de misstänkta gärningspersonerna och en rad bevis och fakta läggs fram utan att de egentligen berättar något. Husrannsakingar görs och i en lägenhet som gärningspersonerna befunnit sig i finns en Ströverteckning som föreställer en man som håller en Picassotavla. Den ungefärliga texten till teckningen lyder: ”Det är väl ingen konst att göra pengar”. Men det visade sig vara själva haken med konstkuppen.

Rättegången

Gärningspersonerna var också inblandade i andra konst- och antikvitetsstölder.

På en herrgård i Uppland försvann en bronsstatyett, kandelabrar, en bordspendyl, figuriner i porslin och tenntallrikar. I en känd antikhandel på Östermalm i Stockholm stals tallrikar i porslin, ett ryskt skrin och ett sockerskrin. Tallrikarna och det ryska skrinet gömdes på samma adress som de tre Picassomålningarna medan sockerskrinet lämnades in för försäljning på ett auktionshus i Stockholm. Under rättegången påstods att flera av dessa kulturföremål skulle ha påträffats i ”grovsoprummet” på en adress i Stockholm eller ha köpts på annons i *Gula Tidningen* och liknande förklaringar som tingsrätten inte fann ”rimliga eller trovärdiga”.

Stölden av pendylen illustrerar väl hur stulna kulturföremål snabbt kan flyttas över gränser och byta ägare många gånger om. Polisens godspanare fann efter en genomgång av auktionskataloger att

Sotheby's i London ropade ut en pendyl från Uppland, som visade sig vara stulen av gärningspersonerna. Den hade lämnats in till försäljning av en antikhandlare i London. I sin tur hade han köpt pendylen av en handlare i Amsterdam. Denne hade köpt pendylen av två av gärningspersonerna. När kulturföremål passerar flera led av marknadsplatser tvättas föremålet och får en mer och mer legitim bakgrund (Brå 2006:2).

Under sin resa hade två av gärningspersonerna varit oförsiktiga nog att bryta mot hastighetsbestämmelserna och det finns därför bildbevis att de tillsammans färdats genom Tyskland.

För gärningspersonerna var det ovanligt att ägna sig åt exklusiv brottslighet med kulturföremål värda hundratals miljoner. En mer relevant beskrivning av deras kriminella verksamhet är att tingsrätten även prövade åtalet mot en av gärningspersonerna för häleri av en moped av märket Ciao. Med i bilden fanns också rattfylla, olovlig körning och smitning, brott som knappast förknippas med konsttjuvar i den högre skolan. Gärningspersonerna hade också en kriminell bakgrund och kände varandra sedan tidigare anstaltsvistelser. En person som figurerar i utkanten av förundersökningen menar att några av gärningspersonerna tidigare ”bara hållit på med småstölder” och att det var ett ”lite för stort inbrott för dom”. Ingen av gärningspersonerna hade några ekonomiska resurser, snarare tvärtom.

Hos gärningspersonerna finns ett intresse för ”gamla saker” och en av dem hade kommenterat konstställen som hängde på väggen hos hans övervakare vid frivården. Han hade besökt övervakaren samma dag som kuppen upptäcktes och de kom att tala om konst. Pikant nog föreslog övervakaren att de kanske skulle besöka Moderna museet någon gång och då föll gärningspersonen ”i skratt och frågade om det var någon mening att gå dit eftersom det inte fanns några tavlor kvar”. En person som figurerar i utredningen fick också i födelsedagspresent en bok om Picasso och även en folder med Picassobilder.

I bakgrunden skymtar emellertid beröring med tung kriminalitet där en bil på uppdrag och mot betalning av 100 000 kronor skulle ha sprängts i luften. Enligt polisen hade också en sådan sprängning ägt rum av det bilmärke och på den ort som hade pekats ut. Sprängmedel skulle också ha iakttagits i ett källarförråd som en av gärningspersonerna hade tillgång till. Ett kassaskåp skulle ha kastats i vattnet på ett visst ställe, och polisen påträffade också ett sådant vid dykning.

En av gärningspersonerna var på rymmen – på ”kuten” – från ett fängelsestraff och försörjde sig på diverse svartjobb, exempelvis som brödförsäljare. Vissa dagar skulle han ha tjänat upp mot 1 000 kronor.

Det är med andra ord en splittrad bild man får av gärningspersonerna och deras kapacitet att planera och utföra kuppen och inte minst att omsätta stöldgodset i pengar. I förundersökningen framträder en person som skulle förmedla en kontakt med en ”arabisk diplomat”. Det skulle även ha ägt rum ett möte med denne diplomat.

Tingsrätten konstaterade också att de dömda gärningspersonerna inte varit ensamma om brottet och att det inte var utrett vilket ansvar för planering och utförande som andra personer kunde ha haft. Kriminalkommissarie Göran Häggblad tror dock att de planerade och genomförde kuppen i egen regi. Däremot kan de ha haft kontakt med någon mer resursstark person i den kriminella miljön som sagt sig kunna hjälpa till med att förmedla en försäljning. Men i allt väsentligt tror att han att det var deras eget verk. Sedan finns det personer som aldrig åtalades, exempelvis ”knasvakten” i den röda Fiaten och sömmerskan av tygpåsarna till tavlorna.

Den 8 april 1994 föll tingsrättens dom över tre av kuppens gärningspersoner. De dömdes för bland annat grov stöld till fängelse i mellan ett och ett halvt år och fyra och ett halvt år. Domen överklagades och några månader senare höjde Svea hovrätt straffen kraftigt till fängelse mellan två och ett halvt år och sex år.

Efterspel med de försvunna konstverken

Det var enbart de tre Picassomålningarna som hade kommit till rätta vid tidpunkten för huvudförhandlingen i tingsrätten. Det var de tavlor som polisen hämtade från vinden på Högbergsgatan. De målningar som saknades var ”Slottet i La Roche-Guyon” (målade 1909, gåva av Rolf de Maré) och ett stilleben, ”Frukt, kniv, kanna” (målade 1928), båda av Georges Braque samt tre verk av Pablo Picasso: ”Källan” (målade 1921, gåva av Grace och Philip Sandblom), bronsstatyn ”Kvinna, Boisgeloup” (skapad 1931, testamenterad av Gerhard Bonnier) och ”Kvinna med svarta ögon” (målade år 1941).

Som nämnts försvann dessa konstverk en annan väg än de tre tavlor som gömdes på Högbergsgatan 59. En yrkeskriminell med goda kontakter är ett säkert spår när det gäller de försvunna konstverken. Som tingsrätten konstaterade fanns fler gärningspersoner som polisen inte fick tillräcklig information om genom att spana på de personer som var knutna till Fiaten. Förundersökningen fortsätter visserligen mot andra personer än de som redan dömts och polisen försöker få information om vart de försvunna konstverken tagit vägen.

En kvällstidning pekar ut en person som skulle ha dessa konstverk. Han häktas och menar i förhör att sedan dessa skriverier inleddes har han ”blivit överhopad med anbud”. Han vill inte något hellre än att konstverken ska komma till rätta och att han ska få lugn och ro. Den häktade har dock ett stort nätverk. Till polisen säger han att han ”kanske känner 500–600 personer med kriminellt förflutet”. Det finns vittnesuppgifter om att den häktade har förvarat platta paket i wellpapp hos en annan persons familj. I förhör menar familjemedlemmarna att det var ”tavlor” eller ”Picasso” som hade att göra med stölden mot Moderna museet, men utan att det hade sagts rent ut.

Samtliga stulna kulturföremål transporterades med Fiaten först till ett källarförråd i de södra förorterna. Det förklarar också att namnskylten till

Braques målning ramlar ur bilen på Liljeholmsbron. Det är först några dagar senare som de tre målningarna hamnar på vinden på Högbergsgatan. Två målningar och en skulptur av Picasso och två målningar av Braque skulle befinna sig i den yrkeskriminelles vård på okänd plats. Konstverken flyttas sedan västerut mot Göteborgstrakten. Riktigt vad som händer sedan är oklart. Tre svenskar försöker i augusti 1995 sälja Picassos ”Kvinna med svarta ögon” i Bryssel. De grips av belgisk polis och döms till mångåriga fängelsestraff av svensk domstol.

Moderna museet anlitar förre chefen för Rikskriminalpolisen, Tommy Lindström, för att hjälpa till att hitta de försvunna konstverken. Tillsammans med museets säkerhetschef Kjell Hestrell börjar de söka efter de försvunna verken. Genom olika turer, som Anders Sundelin beskriver i sin essä, hämtas de kvarvarande konstverken i Göteborg, dock saknas fortfarande ”Stilleben” av Braque. I övrigt har alla konstverk kommit till rätta.

Även om det börjat gå många år sedan konstkuppen inträffade påminns teknikern Rolf Rapp varje dag om den omfattande förundersökning där

han och de andra utredarna lade pusselbit till pusselbit. I hans tjänsterum på polishuset på Kungsholmen hänger nämligen en reproduktion av Picassos ”Källan”.

Källor

- Andersson, G. (1995). ”Konstkuppen mot Moderna museet”. I: *Nordisk Kriminalkrönika 1995*. Västra Frölunda: Nordiska polisidrottsförbundet.
- Brå 2006:6. Häleri. Den organiserade brottslighetens möte med den legala marknaden. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Klockars, C. B. (1974). *The Professional Fence*. New York: The Free Press.
- Steffensmeier, D. J. (1986). *The Fence. In the Shadow of Two Worlds*. Totowa: Rowman & Littlefield.
- Sundelin, A. (2002). *Främlingen i Falun: tjugoen reportage om brott*. Stockholm: Ordfront.
- Intervjuer
- Polisens förundersökning

Vid husrannsakan år 2005 i "kyrktjuvens" bostad på Teneriffa påträffas dessa träfigurer som föreställer Jesus och apostlarna Paulus, Petrus och Johannes. De stals i september 2002 från Bygdeå kyrka i Robertsfors. Foto: Polisen

"Stöld medelst inbrott i kyrka" – från Norrland till Teneriffa

"Kyrkan och dess föremål är skyddade av kulturminneslagen, och ingenting får föras från kyrkan. Det går inte att sätta något ekonomiskt värde på vad som finns i en kyrka. Hela kyrkorummet är fördärvat i och med att skulpturer och annat är borta, även om det har gjorts nya kopior utifrån fotografier. Stölden har medfört en chock och förstämning – en kränkning. Den första gudstjänsten efter stölden kom att innehålla en speciell akt som markering för kyrkans helgd."

(Kyrkoherde Hans Taraldsson, Ragunda församling, refererad i Sundsvalls tingsrätts dom.)

I dag förknippas kyrkstölder med norrländska kyrkor och kapell. Skälet är att en från Sverige landsförvisad spansk medborgare, med ett stort intresse för antikviteter, under en elvaårsperiod gjorde en lång rad stölder i kyrkor och kapell i Norrland. Föga förvånande såg gärningspersonens bostad i Santa Cruz på Teneriffa ut som en överbelamrad antikhandel när myndigheterna slog till med husrannsakan. Polisens förundersökning tar upp en hel

hyllmeter utredningsmaterial i arkivet. Den innehåller 24 inbrott vid 19 olika kyrkor och kapell, varvid några utsattes för upp till tre inbrott vid olika tidpunkter. Åtskilliga kyrkoherdar, kyrkvaktmästare och andra personer med anknytning till kyrkan har granskat den spanska polisens fotografier över beslagtagna föremål för att försöka identifiera dessa. Fortfarande pågår arbetet med att skaffa tillbaka stulna kulturobjekt. Svenska kyrkan tar aktiv del i att återföra föremål och förhandlingar sker med antikhandlare på Teneriffa.

Någonstans i mitten av gärningspersonens framfart och stöldturné bekände kriminalinspektör Sten Wiklander vid polisens underrättelsetjänst för Sundsvalls Tidning (6 november 2001) att "trots att det varit så många inbrott under en följd av år har vi inte ett enda tips att gå på". Enligt tidningsreferatet låg också ärendena i kriminalpolisens balans, vilket på ren svenska innebar att inget egentligt utredningsarbete pågick. Vid den tidpunkten hade inte heller några av de stulna kulturföremålen efterlysts internationellt via Interpols databas. Flera år senare lyckas dock polisen stoppa gärningspersonens framfart, bokstavligt talat med hjälp av ett krucifix. Det

är kyrkans främsta symbol som får slut på elva års härjningar av kulturarvet.

Den 10 augusti 2005 ringer kriminalinspektör Per-Anders Fritshammar vid Rikskriminalpolisen i Stockholm till Polismyndigheten i Västernorrland. En museianställd i Lund har kontaktat polisen om ett mycket gammalt krucifix, som en antikhandlare i Ängelholm köpt för några tusenlappar på auktions-sajten Tradera. Krucifixet skickades med bussfrakt från Norrland och efter några månader hör antikhandlaren av sig till Historiska museet i Lund för att ställa frågor om krucifixet. När museitjänstemannen får syn på krucifixet dröjer det inte länge förrän telefonerna går varma till Riksantikvarieämbetet samt stiftsantikvarien och en konservator i Härnösand. Allt talar för att det är ett processionskrucifix från 1400-talet som stulits från Skeppshamn's kapell på Åstön vid Söråker och som nu dykt upp på nätet och hamnat i Ängelholm. Snart kommer stöldturnén att vara avslutad.

Sex års fängelse

År 2006 föll domen i Sundsvalls tingsrätt mot gärningspersonen och några medbrottslingar efter sammanlagt nio förhandlingsdagar. Huvudmannen dömdes för bland annat stöld från fritidshus och grovt häleri av kyrkliga kulturföremål till fängelse i fyra och ett halvt år, ett straff som hovrätten sedan skärpte till sex år. Hovrätten fann att gärningspersonen kunde knytas direkt till stölderna av kulturföremålen och han dömdes därför till grov stöld. Brottet var grovt eftersom stölderna avsett föremål med ett betydande ekonomiskt och kulturhistoriskt värde samt varit av särskilt hänsynslös art. De medeltida katolska föremålen hade fått vara i fred under många hundra år, klarat sig helskinnade genom både reformationen och förändringar av kyrkorna, men stod nu värnlösa för gärningspersonens framfart. Kulturföremålen hotas inte längre av bristen på uppskattning, utan av motsatsen, det höga ekonomiska värdet, skriver landsantikvarie

Bengt Edgren i en utställningskatalog.

Tingsrätten var uppenbarligen fascinerad över det ”varsamma sättet på vilket stölderna genomförts”, tydligen av en person van att hantera ömtåliga kulturföremål och dessutom med ett stort kunnande om antikviteter. ”En perfektionist som är välklädd och hjälpsam”, uttryckte ett vittne det. Sätet att begå inbrott på, de ovanliga kulturföremålen med stark religiös prägel, vittnenas berättelser och inte minst att gärningspersonen förfogade över en stor del av stöldgodset i sin bostad gjorde att han kunde fällas till ansvar, trots avsaknad av teknisk bevisning vid de otaliga brottsplatserna.

I domen utvisas den tilltalade ur landet och förbjuds att återvända hit. Men det är inte första gången. Gärningspersonen hade redan genom en dom år 1978 av Göta hovrätt blivit förvisad från Sverige med förbud att återvända. Även genom senare domar förvisades gärningspersonen från Sverige. Trots landsförvisningen har han regelbundet vistats i Sverige och bland annat gjort det stora antalet inbrott i kyrkor och kapell. Det är uppenbart att landsförvisningen enbart var en formalitet som varken efterlevdes eller kontrollerades. Längre miss-tänkte polisen att en internationell liga låg bakom, men när det gamla krucifixet dök upp på nätet, kunde myndigheterna börja nysta upp härvan, som från ett lager på Sveavägen i Sundsvall och lokaler i Enånger och Bergvik ledde ända bort till Teneriffa.

Om inte krucifixet hade hamnat på en nätauktion, köparen reagerat och en uppmärksam museitjänsteman i Lund följt mediebevakningen om alla stölder och engagerat sig i frågan, kanske gärningspersonen hade lyckats med sitt uppsåt. Hans för-steg var att kulturföremålen fördes till Spanien och såldes där, långt bort från polisen i Västernorrland och skriverier i norrländska tidningar. För tjuvar och hälare på kulturarvsområdet är det en välkänd metod att sälja stöldgodset långt från brottsplat-sen (Steffensmeier, 1986; Steffensmeier och Ulmer, 2005). Sannolikt är det en viktig del i förklaringen till att han klarade sig så länge. Det var inte hel-

ler han själv som sålde krucifixet utan en oförsikt-ig medbrottsling efter att huvudmannen i samband med en helt annan brottslighet hade fått sin utvisning verkställd. Polisen hade inte heller förmåga att se sambandet mellan stölderna utan tenderade att se varje stöld som något av en isolerad företeelse, säger kriminalinspektör John Erik Johansson vid Länskriminalpolisen i Sundsvall. Han är en av de poliser som höll i förundersökningen mot gärningspersonen.

Vid rättegången i Sundsvall hördes präster, kyrkvaktmästare och till och med kriminalchefen på Teneriffa, Juan Antonio Lopez Ruiz. Enligt tingsrät-tens dom hade gärningspersonen satt i system att från Sverige till Teneriffa föra ut värdefulla äldre kulturföremål, företrädesvis med religiös anknytning. Han hade därför även gjort sig skyldig till smuggling.

Med bistånd av spansk polis togs en stor mängd kulturföremål med kyrklig anknytning i beslag på Calle Azorin i Santa Cruz på Teneriffa. Beslag gjordes även av föremål i gärningspersonens postbox på Teneriffa. En del av de stulna föremålen hade gärningspersonen redan hunnit sälja. I beslag togs också korrespondens med auktionsfirman Durán Sala de Arte i Madrid och en konsthandlare i Amsterdam.

Gärningspersonen var inte enbart inriktad på kyrkor och kapell utan gjorde också inbrott i öde-hus. Vissa av de stulna kulturföremålen hamnade förmodligen sedan i en loppisbutik. En del föremål såldes per annons i Sundsvall Tidning eller på Tradera. Men de kyrkliga kulturföremålen prånglade gärningspersonen ut i Spanien, genom antikhandlare och auktionshus. Det är åtskilliga föremål från en tid innan Sverige blev protestantiskt och därför mer gångbart i Spanien där efterfrågan finns för antikvi-teter med starkt katolsk prägel. Enligt förhör med en medbrottsling skulle gärningspersonen ha upp-gett att värdet på antikviteter låg fem gånger högre i Spanien jämfört med Sverige. Gärningspersonen hade också nämnt vid ett tillfälle att ”han hade fått

600 000 kronor för en del kyrkgrejer han hade sålt i Spanien” och att han ”väntade på att få in ytterli-gare 200 000 kronor”. Vid ett annat tillfälle, när en medbrottsling tyckte att det var ”väl grovt att stjäla från kyrkor” hade gärningspersonen sagt: ”pengar, det är pengar”. Mycket tyder på att gärningsper-sonen utförde kyrkstölderna på egen hand eller att han hade hjälp enbart vid några tillfällen. Det är en hög moralisk tröskel att ta sig över för att kunna stjäla religiösa föremål ur helgade rum. Medbrotts-lingarna skulle huvudsakligen ha medverkat i stöl-der av kulturföremål utan anknytning till kyrkan.

Elvaårig stöldturné

Den första anmälan registreras av polisen i Väster-norrlands län den 22 oktober 1994. Enligt denna har ”någon” tagit sig in i Galtströms kyrka i Nju-runda, Medelpad, mellan den 17 september och 22 oktober:

”Fönstret till sakristian är uppbrutet så att de kunnat lyfta bort fönstret med karm och allt. Fönst-ret har sedan satts tillbaka. Två av ljusstakarna är tagna från altaret. Två ljusstakar är tagna från en garderob i sakristian.”

Vid närmare undersökning saknas bland annat en ljusplåt från 1600-talet, en kandelaber för tre ljus från samma århundrade, en ljusplåt från 1700-talet och en ljusstake i gotisk-renässansstil från 1800-ta-let samt en mässhake. Galtströms kyrka, som egent-ligen är ett brukskapell, ägs av skogsbolaget SCA.

Polisen tar en bild på den vita träkyrkan. För en tid sedan föll snö och det har redan hunnit bli tövä-der eftersom det bara är kvar lite vitt längs väggarna på kyrkans nordsida. Detta är det första av polisens fotografier på norrländska kyrkor och kapell, bilder som kommer att fylla den omfattande förundersök-ningen och pryda framsidorna på de olika prome-moriorna under de elva år som nu kommer att följa innan gärningspersonen grips.

Frågan är dock om inbrottet i Galtströms kyrka var det egentliga startskottet för stöldturnén.

Kyrkstölder över hela landet är inte något ovanligt enligt en undersökning från Brottsförebyggande rådet (2005). Ett vittne, en spansk antikhandlare, berättar att han började köpa antikviteter av gärningspersonen redan år 1991, det vill säga tre år före det polisens förundersökning innehåller uppgifter om kyrkstölderna. Bäckström (2006) refererar till en intervju i Sundsvalls Tidning där en före detta fästmo till gärningspersonen menade att han redan på 1970-talet skröt om han var ”specialist på kyrkoinbrott”.

Det dröjer bara två veckor tills nästa anmälan registreras hos polisen i Västernorrland. Någon gång mellan den 24 oktober och 7 november 1994 krossar ”okända gärningsmän” en ruta på Lidens Gamla kyrka i Liden, Medelpad, och tar träfigurer från 1200–1400-talet. På liknande sätt som för de andra stölddrabbade kyrkorna kan den som gör anmälan inte ange exakt datum för stölden eftersom det rör sig om ensligt belägna byggnader utan daglig tillsyn. Något som gärningspersonen också utnyttjar. Det förklarar också avsaknaden av vittnen.

Bakom anmälningarnas torra prosa förstår man att livet inte blir som förut för kyrkvaktmästare och andra trotjänare som skött sina sysslor under lång tid utan att något allvarligt har inträffat. I protokollet står ofta att de arbetat i tjugo eller trettio år utan att ha upplevt något liknande. Människor är chockade och kan inte förstå vem som bryter sig in i helgedomar och stjälar kulturföremål som har fått vila i frid sedan medeltiden. Många frågar sig varför detta sker nu, under mitten av 1990-talet. Det som lokalbefolkningen inte vet är att det inte kommer att stanna med detta inbrott. Lidens Gamla kyrka kommer att utsättas för ytterligare två stölder innan gärningspersonens turné är över.

Utanför Lidens Gamla kyrka bär gärningspersonen fram en parkbänk från ett uthus och ställer den under ett fönster på kyrkans östra sida. Det gamla råglaset plockas ur blyinfattningarna för att bilda ett hål på 60x50 cm, lagom stort för en person att krypa in genom. Väl inne i kyrkan tar gärningsper-

sonen till höger om altartavlan en madonna i trä och vid kyrkans västra långsida fyra skulpturer: apostel med bok, madonna med barn, heliga Birgitta med bok och heliga Margareta som trampar en drake. Från kyrkans sydvästra hörn tar gärningspersonen från ett skåp en skulptur som föreställer prinsessan ur Sankt Görans grupp.

Sedan inbrottet i Galtströms kyrka har det fallit mer snö och på polisens fotografier täcker ett vitt lager stenkyrkans tak.

Det går några månader och natten mot den 27 mars 1995 sker ett nytt inbrott. Ett blyinfattat fönster krossas i Forsa kyrka i Hälsingland, en mil väster om Hudiksvall. Gärningspersonen tar två träskulpturer: Kristus som smärtoman och Sankta Katarina av Vadstena. En antikvarie karaktäriserar kristusskulpturen som ett ”frossande” i smärtor, vilket tyder på att den är från 1400-talet. Veckfallet, färgvalet och det naiva uttrycket gör att skulpturen på Sankta Katarina av Vadstena tillskrivs Haaken Gulleasons verkstad. Han var målare och hade egen verkstad. Till denna kom många bildhuggare som sedan spred hans enkla och robusta koncept.

Enligt polisens uppgifter sker nu ett par år långt uppehåll i stöldturnén, men mellan den 28 mars och 26 april 1999 är det dags igen. En okänd gärningsperson bryter upp ett av fönstren till vapenhuset i Alnö gamla kyrka i Medelpad och tar två statyetter från altaret samt en rad andra föremål, bland annat ljusstakar i mässing från 1600-talet, ljusstakar och kannor i tenn från 1700-talet och ett antependium komponerat 1927 av konstnärinnan Sofia Widén vid Ateljé Licium.

Mer eller mindre samtidigt som stölden begås i Alnö gamla kyrka bryter gärningspersonen in sig i Sidensjö kyrka i Ångermanland. Det är den 10 april 1999 och som tidigare tar han sig in genom ett fönster, denna gång till vapenrummet. Spår visar att en bil backat fram till kyrkporten, uppenbarligen för att underlätta lastningen av stöldgodset. Gärningspersonen tar en madonnaskulptur från 1500-talet. Den väger 15 kg. Även en oljemålning från 1700-ta-

let som föreställer en profetas ned från kyrkväggen och lastas i bilen. Polisen säkrar avtryck från både bilspår och skor.

Intensiteten kring stölderna ökar. Mellan den 12 och 17 april 1999 tar sig gärningspersonen in i Enångers gamla kyrka i Hälsingland, belägen mellan Söderhamn och Hudiksvall. Det är Riksantikvarieämbetet som förvaltar den medeltida kyrkan och tillgängligheten till byggnaden beskrivs som ”besöksfrihet under ansvar”. Det innebär att en nyckel till kyrkan under dagtid finns tillgänglig på prästgårdens veranda, vilket möjliggör både spontana och föransända besök.

Gärningspersonen tar sig fram till den gamla kyrkan och lyfter ut ett fönster ur stenväggen. Från helgonskåpet lossar gärningspersonen en träskulptur från 1500-talet, tillverkad av Haaken Gulleeson, och som föreställer ärkeängeln Mikael. Han tar ytterligare ett trähelgon, också det från 1500-talet och med Haaken Gulleeson som upphovsman, som föreställer S:t Rochus. Polisen i Hudiksvall tar stölden på största allvar. Man förhör sig om liknande stölder och får uppgift om att Haaken Gulleeson var verksam från Enånger och upp mot Ångermanland och att en liknande stöld har skett i Sidensjö kyrka. ”Då oersättligt kulturarv står på spel och seriemönster kan befaras, så begärdes kriminaltekniker från Gävle. Rikslarm har utgått.” Som kommer att visa sig leder dessvärre inte den uppmärksamme polismannens åtgärder till någon större aktivitet från polisens sida. Stölderna kommer att fortsätta i många år till.

Enligt kriminalinspektör John Erik Johansson vid Länskriminalpolisen i Sundsvall visar gärningspersonen en tydlig kyla eftersom han inte enbart gör inbrott i Enånger utan också hyr ett förråd på orten där han förvarar stöldgods. Förrådet är till och med beläget mitt emot den hemsökta kyrkan. Mycket av stöldgodset i förrådet kommer från ett inbrott hos en antikhandlare.

Sedan är det lugnt några månader till dess Ullångers kyrka i Ångermanland får besök någon gång

på natten mellan den 9 och 10 augusti 1999. Av spåren att döma är det två gärningspersoner som krossar ett fönster i dopkapellet, kryper in i byggnaden och tar en knuten matta samt silverskålen i dopfunten. Bakom en 7 mm tjock glasörr förvaras ett i emalj från 1200-talet, utfört i Limoges i sydvästra Frankrike (Bäckström, 2007). Gärningspersonen krossar glaset och tar skrinet. Det är sannolikt det äldsta kulturföremål som stjäls under den långvariga stöldturnén och det kommer så småningom att ropas in på auktion av den spanska staten för 106 000 euro. Nära reliksskrinet står två tennljusstakar från 1500-talet, som också förvandlas till stöldgods. Inne i stora kyrkorummet försvinner även två trearmade mässingsljusstakar.

Ullångersskrinet köptes i tacksamhet över att socknen hade klarat sig undan pesten (Bäckström, 2007). Den tjocka glasörren i kyrkan kunde emellertid inte hejda en beslutsam gärningsperson i augusti 1999. Förhandlingar sker nu med myndigheterna i Spanien för att skrinet ska återföras till den plats där det hör hemma, och inte på Museo Nacional de Artes Decorativas i Madrid.

Ett par månader senare slår gärningspersonen till igen, denna gång den 20 oktober 1999 vid Norrbo kyrka i Norrbobyn i Bjuråker, Hälsingland. Gärningspersonen tar sig in genom ett fönster och tillgriper tre träfigurer: Heliga Birgitta och Nådastolen från 1500-talet, möjligen tillverkade av Haaken Gulleeson, och Helig Biskop från 1300-talet. På insidan av toalettdörren har någon ristat ”666” och en pil. En månad senare får Riksantikvarieämbetet ett märkligt brev från gärningspersonen som refererar till inbrottet i Norrbo kyrka, mer om det sedan.

I takt med att kyrkstölderna blir kända strömmar tipsen in till polisen. Inte minst TV-program får dektiven allmänheten att reagera. Många av tipsen är emellertid både egendomliga och grundlösa. En tipsare menar att en ”muslimsk grupp” ligger bakom medan en annan tror att det är en ”tjeckisk liga”. Ytterligare en tipsare läser mycket, bland annat om ”satanister” och ser ett samband med kyrkstölderna.

Sedan går det ett halvår innan nästa inbrott inträffar. Mellan den 12 och 14 april 2000 bryter sig gärningspersonen in genom ett fönster i fiskekapellet i Skeppshamn på Åstön vid Söråker, Medelpad. Kapellet har anor från slutet av 1500-talet och ägs av Skeppshamns kapellag, som i praktiken utgörs av tio familjer. I kapellet tar gärningspersonen en dopfont, tennvaser samt fyra träskulpturer: apostlarna Matteus, Marcus, Lucas och Paulus, tillverkade av Jöns Olofsson år 1669 (Bäckström, 2006). Under utredningen av inbrottsstölden påträffas ett ”damunderklädesplagg”, enligt polisens anteckningar. Detta hänger på altarringen. Statens Kriminaltekniska Laboratorium kan emellertid inte säkra några spår från trosorna. Kriminalinspektör John-Erik Johansson vid Länskriminalpolisen i Sundsvall tror att gärningspersonerna har lagt ut trosorna för att vilseleda polisen.

Kort tid därefter är det dags igen; Tynderö kyrka i Söråker, Medelpad, hemsöks av inbrottstjuvar någon gång mellan den 18 och 19 april 2000. Enligt polisanmälan, ”stöld medelst inbrott i kyrka”, har gärningspersonen brutit upp ett fönster och tagit lampetter, kandelabrar och ljusstakar. En malmstake hade skänkts till kyrkan år 1785.

Sedan går det några månader och mellan den 11 och 17 augusti 2000 bryter sannolikt två gärningspersoner sig in i brukskapellet i Lagfors i Ljustorp, Medelpad. I ett fönster, beläget på baksidan och i anslutning till sakristian, tar gärningspersonerna bort spikar och lyfter ut fönstret. De tar ned tre ljuskronor i mässing från 1700-talet. En altarduk saknas och polisens tekniker tror att den har använts för att bära ut ljuskronorna till den väntande bilen. Även ett timglas stjäls. Det kommer senare att säljas på auktion i Madrid.

Mellan den 27 augusti och 2 september 2000 bryter sig gärningspersonen in i Galtströms kyrka i Njurunda, Medelpad. Han tar sig in genom ett fönster till kyrksalen och tillgriper fyra figurer, evangelister från sent 1600-tal som hänger på altaret samt en helgonfigur bredvid altaret. Träskulpturerna är

gjorda av Jöns Olofsson, men läns museets experter tror att sonen Olof Jönsson var behjälplig. Det är andra gången som kyrkan får påhälsning av samma gärningsperson. Första inbrottet skedde år 1994.

Mellan den 7 och 9 september 2000 plockar gärningspersonen bort nio blyinfattade rutor på Murbergskyrkan vid Läns museet Murberget i Härnösand, Ångermanland. Gärningspersonen går in genom det hål på 40x50 cm som uppstår och tar loss tre träfigurer från altarskåpet: Maria med Jesusbarnet, S:t Laurentius och Helgonprinsessa. Dessa är från 1500-talet. I förundersökningen finns bilder på altarskåpet utan träfigurer. Där dessa skulle ha stått lyser trä igenom från bakstycket och på den plats där huvudena skulle ha funnits, är målat glorio. Länsantikvarien konstaterar att kopior av skulpturerna inte kan kompensera för de immateriella värden som man gått miste om när ”inventarier som i generation efter generation funnits i kyrkorummet plötsligt var borta”.

Inom de antikvariska kretsarna är upprördheten stor över vågen av kyrkstölder. Mattias Bäckström, som arbetade som antikvarie på Läns museet i Västernorrland mellan 1995 och 2001, upplevde personligen att det ”var och varannan månad skedde nya kyrkstölder”. Oroliga människor från hela Mellannorrland hörde av sig och undrade när det skulle sluta. Det kommer dock att dröja flera år innan stölderna upphör.

Härefter är det lugnt fram till våren 2001 då kyrkan i Haverö i Östavall, Medelpad, får besök av tjuven mellan den 22 och 25 april. Som nämnts har kyrkan redan fått besök av (samma) tjuv år 1994. Gärningspersonen tar sig in genom ett fönster och tillgriper bland annat en träskulptur från 1700-talet av Jonas Granberg, som föreställer Maria och Johannes, och en fönsterängel (ängel med basun) från 1600-talet av Olof Frössberg. Gärningspersonen tar även två sjuarmade kandelabrar, två femarmade kandelabrar, två ljusstakar från 1700-talet, två tennljusstakar från tidigt 1800-tal och två mässhakar från 1800-talet (Bäckström, 2006). Inbrottsstölden

följer ett välkänt mönster, men med ett undantag. Det är inte enbart föremål som försvinner. Gärningspersonen lämnar också kvar något i kyrkan. Som visitkort till omvärlden ligger två maskinskrivna brev, mer om dessa nedan. Polisen går ut med rikslarm och beskriver vilka föremål som stulits och anger att godsvärdet är högt.

Kort tid efter stölden i Haverö slår gärningspersonen till igen och Ragunda gamla kyrka i Hammarstrand, Jämtland, utsätts för inbrott mellan den 31 maj och 1 juni 2001. Ett fönster bryts upp och en del av ett galler sågas av. Gärningspersonen kryper in i kyrkan och skär ut en tavla ur ramen, ett porträtt på prästfrun Wargentín. Från altartavlan tar han loss sex träskulpturer, men lämnar kvar Moses, förmodligen därför att årtalet 1929 finns skrivet på den skulpturen. En 1900-tals skulptur är inte något intressant byte för en kräsen tjuv med inriktning på mycket gamla antikviteter med stark religiös prägel. De fem stulna skulpturerna föreställer Aron, två kvinnor som symboliserar tron och hoppet samt Petrus och Johannes döparen. Skulpturerna är gjorda av Anders Olsson år 1684. En paradvärja från tidigt 1700-tal tillgrips i sakristian och i klingans skära finns en inskription på tyska. På samma sätt som i Haverö kyrka lämnar gärningspersonen kvar ett meddelande. Polisen tar allvarligt på inbrottet och går ut med rikslarm, där de stulna föremålen beskrivs.

Ett längre uppehåll sker i stöldturnén, men mellan den 14 och 27 oktober 2001 får Lidens gamla kyrka i Medelpad påhälsning av tjuvar, som går in genom samma fönster som vid stölden år 1994. Även denna gång är bytet i första hand medeltida träfigurer. Fyra mindre figurer som föreställer apostlarna tillgrips från predikstolen, som är tillverkad på 1700-talet av Jonas Granberg. I bytet ingår också två figurer som föreställer S:t Martin, tillverkad under 1400- eller 1500-talet, respektive S:t Ursula, från 1500-talet, samt en ljuskrona i smide.

I förundersökningen finns ett vykort av det större formatet, med ett fotocollage i klara färger

över kyrkan med klockstapel och interiörerna. Träskulpturerna på S:t Martin och S:t Ursula liksom de fyra apostlarna lyfts särskilt fram på vykortet. Efter stölden finns skulpturerna kvar enbart på vykortet.

Sedan går det nästan ett år innan gärningspersonen slår till igen. Bygdeå kyrka i Robertsfors kommun är den äldst bevarade medeltidskyrkan i Västerbotten. Det är också den kyrkan som gärningspersonen väljer denna gång, trots att den ligger väsentligt längre norrut än de andra brottsplatserna. Mellan den 24 och 25 september 2002 tar han sig in i kyrkan. Inbrottet följer det välkända mönstret. Med hjälp av en bred mejsel bryter gärningspersonen upp och lossar ytterfönstret på kyrkans södra långsida närmast kyrkporten. Härefter trycker han in det inre fönstret och tar sig in i kyrkan.

Gärningspersonen tillgriper en processionsljusstake, ett kors, en dopskål i mässing, en dopljusstake med fötter från 1700-talet och fyra träskulpturer från 1600-talet som pryder predikstolen. De skäggiga männen i mantlar föreställer Jesus och apostlarna Johannes, Petrus och Paulus. De bär på symboliska föremål: en nyckel och en bok, ett svärd och en bok, ett klot samt en bägare och en bok. Den pensionerade kyrkoherden Sven-Olof Hägglund har beskrivit figurerna i sin bok om ”Bygdeå församling. En kyrklig sockenkrönika från äldsta tid”. På fotot från husrannsakan på Teneriffa står de fyra figurerna stolt uppradade framför en stor målning med äldre segelbåtar. Kanske fanns det sådana båtar på Jesu och apostlarnas tid.

Härefter går det ett år innan nästa inbrott äger rum. Kuggörarna är en ö utanför Hudiksvall. Ön har landförbindelse med Hornslandets nordöstra del. På Kuggörarna ligger ett rött träkapell med vita knutar. Dörrens lås är ålderdomligt och nyckeln hänger på väggen. Trots det är gärningspersonen sin vana trogen och väljer ett fönster. Kanske tycker han att dörren är väl synlig från bebyggelsen. Först drar han fram ett utebord med fasta sittplatser för att ha något att stå på när han bryter upp fönstret och klättrar sedan in. Inbrottet sker någon gång

mellan den 26 och 27 augusti 2003. Väl inne i kapellet tar han ned en större tavla från väggen, men ångrar sig. Tavlan är för stor för att kunna forslas ut genom fönstret. Inbrottet är också ett missgrepp eftersom de flesta föremål som finns är förhållandevis nya och därför inte särskilt värdefulla. Gärningspersonen tar i alla fall ett antal ljusstakar, en dopfuntinsats, en 1700-talsbibel och två tavlor med kungatal av Gustav III, tryckta på lumpapper.

Från 1600-talet till början av 1800-talet distribuerades alla viktiga kungliga förordningar till kyrkorna i form av tryckta plakat. Det är bakgrunden till att kapellet har kungatal. Efter husrannsakan på Teneriffa har en person, kanske en spansk kriminalpolis, rullat ut kungatalen. Man ser inte personen som håller kungatalen, bara händerna och ett par glasögon som hänger i en snodd runt halsen.

Kort tid efter stölden bryter sig gärningspersonen in i Skeppshamns kapell på Åstön. Inbrottet sker mellan den 12 september och 13 oktober 2003. Det är andra gången som gärningspersonen gör inbrott i kapellet. Tidigare skedde det år 2000. Även nu tar han sig in genom ett fönster. Denna gång tar gärningspersonen altartavlan från år 1778 med Jesu dop, målad av Per Hagmansson, samt några andra tavlor, svarta psalmtavlor och ett votivskepp.

Kort tid efter stölden på Kuggörarna tar sig gärningspersonen in genom fönstret till ett annat kapell, Barsta fiskekapell i Nordingrå. Byggnaden har stora likheter med kapellet på Kuggörarna och har samma karaktäristiska klockstapel, där två stänger löper från gavelns ena kant, från marken till en bit över nock. Själva klockan hänger under ett litet tak. På ena väggen finns målningar som föreställer fiskare som vittjar sina nät.

Inbrottet sker mellan den 17 och 19 september 2003. Gärningspersonen tillgriper ett votivskepp, ”Minnet”, skänkt av en lots från Nyland 1936, en oljemålning från 1619 som föreställer en ”äldre myndig kvinna”, en dopfunt och en träsparbössa som använts för betalning av vykort. På de vykort som säljs i fiskekapellet kan man se både porträttet,

votivskeppet och dopfunten. I ersättningsanspråken till försäkringsbolaget skriver kapellföreningen om målningen att ”myndigheten hos henne förhöjs av de knäppta händerna runt psalmboken och det bälte av kedjor och ornanerade plåtar som hon bär”, och citerar en uppsats i konstvetenskap. Votivskeppet återfinns senare hos en antikhandlare i Spanien som själv hörde av sig till myndigheterna. Detta och andra föremål fotograferas av spansk polis och kunde därför senare identifieras. På polisens fotografi är förmasten knäckt vid nedersta råmasten.

Gärningspersonen specialiserar sig på kapell och mellan den 1 och 18 oktober 2003 lirkar han upp ett fönster i Barsvikens fiskekapell i Häggdånger, Härnösands kommun, Ångermanland. På detta kapell sitter klockan vid ena gaveln rakt ovanför nocken i en egen liten byggnad som påminner om en fågelholk. I kapellet tar han bland annat biblar från 1700-talet, en brudkrona, en dopfunt med tennfat, kollektlåvar, en träljusstake, en kalk, kåpor, takkronor från 1800-talet, ljusstakar, väggplåtar från 1700-talet, en tavla och ett oblatfat. Året därpå påträffas en trälåda intill den gamla skjutbanan vid Kabelvägen i Timrå. I lådan finns kollektlåvar och en ljuskrona som knyts till kapellinbrottet.

Kapellstölderna fortsätter och gärningspersonen bryter sig in i Löruddens fiskekapell i Njurunda, Medelpad, mellan den 9 april och 15 maj 2004. Han bryter upp ett fönster på kapellets norra sida och tar en träduva som hänger i taket vid predikstolen, en psalmtavla i trä och en persisk matta. Kapellet påminner om Barsvikens kapell men klockorna hänger högre och skyddas av tak. När brottsutredningen ett år senare pågår för fullt ser en kvinna på lokalnyheterna på tv där stöldgods visades upp. Hon känner omedelbart igen träduvan från Löruddens kapell och ringer polisen.

För tredje gången gör gärningspersonen inbrott i Skeppshamns kapell på Åstön i Söråker, Medelpad, denna gång mellan den 8 och 10 juli 2004. Han reser en stege och bryter med ett skruvmejselliknande föremål intill fönsterhakarna så att dessa viker sig

och fönstret öppnas. Han tar sig in genom fönstret och tar ett processionskrucifix från 1400-talet och en skulpterad predella (ramunderdel) som den tidigare altartavlan vilat på. Vid ett tidigare inbrott, år 2003, togs altartavlan och syftet är tydligen att det inte ska finnas några kulturföremål kvar i kapellet.

Både krucifix och ramunderdel är fastskruvade i väggen framför altaret och gärningspersonen skruvar ner dessa. Enligt en inventarieförteckning från år 1832 köptes krucifixet från Ljustorps kyrka år 1771 för 1 riksdaler och 16 shilling. Det medeltida krucifixet har ursprungligen använts vid processioner. Det är detta krucifix som kommer att innebära slutet för stöldturnén. Vid brottsplatsundersökningen påträffar polisen en ölburk. Polisen tror att det kan vara ett ”planterat” spår.

Efter de båda inbrotten i kapellen går det två år innan stölderna fortsätter på nytt. Skälet är att gärningspersonen får sin utvisningsdom verkställd när han konfronteras av polisen i ett helt annat ärende än kyrkstölderna. Han tvingas därför befinna sig utanför Sverige en tid innan han kommer tillbaka. Kjell Åhsberg (2007), som tidigare var kriminalkommisarie vid Sundsvallspolisen, skriver i en artikel om kyrkstölderna att gärningspersonen återvände kort tid efter att utvisningsdomen verkställdes.

Mellan den 2 och 3 september 2005 tar sig gärningspersonen in i Lidens gamla kyrka i Liden, Medelpad. Utanför kyrkan finns en soffa som han drar fram för att ha något att stå på när han krossar rutan på ett fönster. Han klättrar in och tar med sig en stege som finns utanför kyrkan. Stegen reser han mot altartavlan och från denna tillgriper han två keruber. Det finns ytterligare en kerub, som emellertid går sönder när han försöker bryta loss den. Den skadade keruben lämnas kvar. Oturen fortsätter och han försöker bryta upp en kollektkista, men utan resultat.

Kerstin Åström är ordförande i kyrkorådet och hon säger att ”det är exakt som tidigare, det är alldeles som det är samma person, på samma sätt, samma fönster.” Kyrkvaktmästaren Matts-Åke

Lindbergsson gör samma bedömning. Det visar sig att de har rätt. Det är gärningspersonens tredje besök i Lidens gamla kyrka. Tidigare inbrott skedde år 1994 och 2001 och finns beskrivna ovan. På det glansiga vykortet över Lidens gamla kyrka och dess interiörer finns de stulna keruberna återgivna på bilden över altaret. Det börjar bli få föremål kvar i kyrkan och vykortet har efter det tredje inbrottet alltmer visat hur det en gång såg ut i den gamla kyrkan. Gärningspersonen skickar sedan de två keruberna till sin postbox på Teneriffa.

Politisk agenda?

I ett brev som ankomststämplas hos Riksantikvarieämbetet den 18 november 1999 frågar en ”Jessica” angående ”kyrkoinbrotten i Norrland” om ämbetet vill få tillbaka klenoderna som stulits i kyrkorna mellan åren 1994 och 1999. Enligt brevet används de stulna klenoderna i ”satanistiska ritualer”. Brevskrivaren vill få hjälp med att byta identitet och att regeringen beviljar hennes utvisade fästman nåd. Om ämbetet vill kontakta henne ska man under flera dagar sätta in en annons i The International Herald Tribune. Om kraven inte infrias kan det bli ”tal om att bränna upp” kulturföremålen. För att öka trovärdigheten att brevskrivaren verkligen förfogar över de stulna kulturföremålen beskrivs vissa udda detaljer kring stölderna, till exempel att ljuset var påslaget på toaletten vid Norrbo kyrka i samband med stölden. Det visar sig att dessa uppgifter stämmer. Allt tyder därför på att brevskrivaren har detaljerad insikt i stöldräderna.

Annonser sätts in i The International Herald Tribune under sex dagar och den första annonsen är införd den 7 december 1999:

JESSICA

We are interested of the treasures.

To be able to act, we need more information and more contact with you.

Please, get in touch!

Eftersom den första annonseringen inte ger något resultat sätts samma annons in under ytterligare en sexdagarsperiod, och då får man napp. I ett till Riksantikvarieämbetet ankomststämplat brev den 23 december 1999 skriver ”Jessica” att hon läst meddelandet i ”I. H. T.”. I stort sett upprepar ”Jessica” sina krav som är väl djärva för att kunna hanteras i en myndighets administrativa process. I polisens akt finns en anteckning där det framgår att en polischef i Stockholm den 22 februari 2000 beslutat att ”avbryta”. Kontakterna med ”Jessica” upphör. Sedan går det ett och ett halvt år innan kraven aktualiseras på nytt.

Med viss upphetsning utreder polisen om det finns några kopplingar mellan kyrkstölderna och satanism, som brevskrivaren antytt. Nyktra analytiker menar dock att de tecken som finns om satanism, till exempel att siffrorna ”666” skrivits i en kyrka i samband med ett inbrott, knappast är något fullgott bevis. Det är allmänt känt från filmer och hårdrockmusik att dessa siffror används som en satanistisk symbol.

I april 2001 sker ytterligare ett i den långa raden av inbrott, denna gång i Haverö kyrka i Östavall. Gärningspersonen tar med sig kulturföremål, men lämnar kvar två maskinskrivna brev. Av dessa framgår att ”klenoder” tagits i ”beslag” som en protest mot behandlingen av pappor eller mammor, med barn i Sverige, som blir utvisade utan hänsyn till det lidande det medför för familjen. Om inte denna politik ändras hotar man med att attackerna ska fortsätta mot statens kulturhistoriska arv. Även kidnappning av högt uppsatta statstjänstemän kan komma att ske. I det andra brevet riktas krav till regeringen att pappor eller mammor utomlands som skilts från sina barn till följd av utvisning ska få tillstånd att resa hit och återförenas med sina barn. Som avsändare står ”AKBR”, som ska uttolkas ”Antifascistiska kommittén för barnens rättigheter”.

Kraven ökar och vad ska man tro om kommittén? Är det en mans verk eller ligger verkligen en

kommitté bakom vågen av inbrott? Varken Säkerhetspolisen eller polisens underrättelsetjänst har tidigare hört talas om ”AKBR”. Vem det än är som ligger bakom hotelsebrevens har åtskilliga kyrkor och kapell blivit plundrade, och det kommer att bli fler.

Även när Ragunda gamla kyrka i Hammarstrand utsätts för inbrott i månadsskiftet maj/juni 2001 lämnas ett meddelande kvar: ”Vi har tagit i beslag era saker. Hälsningar AKBR”.

Brev har också skickats till Sundsvalls Tidning och Regeringskansliet. Sådana brev skickades även flera år innan stölderna i kyrkorna inträffade. I ett brev hotas statsrådet Mona Sahlin. I ett brev till Sundsvalls Tidning, som publiceras den 6 november 2001 tog ”ABKR” på sig ”de flesta kyrkoinbrotten sedan 1994”. Man kräver inresetillstånd eller amnesti för utvisade män som har barn kvar i Sverige.

Gärningspersonen bakom kyrkstölderna har utvisats vid flera tillfällen och i breven talar han i egen sak.

Det finns en etablerad förening, ”Barnens rätt till utvisad förälder” (BRUF), som arbetar med att öka kunskapen och förståelsen för vad som drabbat barn till utvisade. Sundsvalls Tidning kontaktar föreningen som ställer sig mycket frågande till ”ABKR” och tar avstånd från kriminella metoder.

Av brev till tidningen framgår att om inte regeringen hör av sig inom viss tid ska en videofilm skickas till Sundsvalls Tidning, som visar när man ”eldar upp samtliga föremål”. Kulturföremålen ska brännas upp på nyårsafton 2001/2002. Någon videofilm skickas emellertid inte. I stället hamnar kulturföremålen i Spanien, men det vet polisen ännu inte.

Polisen är skeptisk till om ”AKBR” verkligen existerar, om det inte enbart är ett påhitt. Mycket tyder också på att breven är skrivna av en och samma person – en man – och att det egentligen inte finns någon gruppering bakom. Tiden går, inga fler brev dyker upp och polisen ger i princip upp försöken att spåra ”AKBR”. Men i februari 2004 lägger någon

två kuvert i Sundsvalls Tidnings brevlåda. Innehållet i kuverten är en tillplattad skål av blank vit metall, två broderade tygstycken och en träflisa med texten ”Barsta kapell”, en fotokopia på ett metallkärl och ett brev med nya krav på regeringen. I brevet anges att ”AKBR” erbjudit sig att lämna tillbaka alla beslagtagna kulturföremål, men inte fått något gensvar från regeringen. Därför har aktionsgruppen nu förstört kulturföremålen.

Justitieministern låter hälsa att regeringen av princip inte kommenterar den här typen av hot eller krav utan det är en fråga för polisen. Däremot hade justitieminister Thomas Bodström av helt andra skäl gått ut med att regeringen har för avsikt att stärka barnens intressen när frågan om utlämning ska avgöras i domstol. Det skulle ske genom att socialtjänsten på ett tidigt stadium får yttra sig över utvisningen.

I brevet riktas nya krav mot regeringen, som har en vecka på sig att i medierna förklara hur den ska hjälpa barnen att få träffa sina utvisade pappor. Om inte regeringen gör detta hotar aktionsgruppen med att inom en månad bränna ner tio kyrkor. I Sundsvalls Tidning (den 17 februari 2004) uttalar sig biskop Tony Guldbrandzén att ”det vore fruktansvärt om tio kyrkor i vårt stift skulle brinna. Och det vore fruktansvärt om konstföremålen är förstörda. De är vårt kulturarv.” Biskopen säger att kyrkan behöver polisens hjälp för att bedöma hur allvarligt hotet är.

Eftersom breven skickades till Sundsvalls Tidning och försändelser till medier är skyddade enligt tryckfrihetsförordningens regler om meddelarskydd, gick polisen till tingsrätten för att begära att få ut breven. De föremål som bifogades breven fick polisen ta i beslag, men däremot inte själva breven eftersom de betraktas som ett meddelande till tidningsredaktionen.

Skepsisen sprider sig dock över ”AKBR:s” existens. Den stora frågan är om ”AKBR” ligger bakom vågen av kyrkstölderna eller om aktionsgruppen enbart utnyttjar stölderna för att få uppmärksamhet.

Analys av det tygstycke som skickades till Sundsvalls Tidning visar att det kommer från inbrottet i Barsvikens kapell. Tygstycket är en del av den broderade mässhaken som hör till det lilla fiskar-kapellet från 1700-talet. I Sundsvalls Tidning (den 20 februari 2004) uttalar sig ordsbor och menar att kapellet med knappa medel finansierats och rustats av generationer under seklernas lopp. Olika typer av familjehögtider hålls, liksom fester och möten. Lokalbefolkningen har satt en glädje och stolthet i att ha kapellet olåst så att vem som helst kan besöka det. Hotet om att aktionsgruppen ska bränna tio kyrkor uppfattas som reellt när kopplingen är klar mellan hotelsebrevens och stölderna i kapellet. ”Jag blir kallsvettig när jag tänker på det”, säger ordföranden i kapellstyrelsen till Sundsvalls Tidning (den 20 februari 2004).

När kyrkstölderna rullas upp i rättegångarna används breven som bevisning mot gärningspersonen och hovrätten konstaterade att ”på en brottsplats kvarlämna brev innehållande kritik mot regeringens sätt att behandla utländska föräldrar är ett mycket ovanligt beteende och kretsen av personer som kan tänkas agera på detta sätt måste anses vara mycket begränsad”. Undersökningen av breven visar också att de är skrivna av en och samma person.

Den politiska protesten minskar dock i styrka genom att gärningspersonen snarare satt i system att kommersialisera värdet av stöldgodset genom att sälja kulturföremål i Spanien. Men denna slutsats kan vara felaktig. Kriminalinspektör John Erik Johansson vid Länskriminalpolisen i Sundsvall menar att gärningspersonen uppträdde professionellt, använde handskar och lämnade inte några spår efter sig. Vid inbrotten fanns egentligen inte någon teknisk bevisning. Samtidigt agerade han på ett ovanligt sätt för en professionell tjuv och exponerade sig genom att skriva brev och sträcka ut en hand för att få kontakt. Dessa båda beteenden går inte riktigt ihop och kanske var ”AKBR” det i grunden viktiga för gärningspersonen, och antyder en personlig tragedi i bakgrunden som handlar om

en utländsk medborgares utvisning och ett barns behov av kontakt.

Polisen lägger *inte* pussel

Som tidigare beskrivits hade myndigheterna direktkontakt med gärningspersonen via de annonser som hade satts in i The International Herald Tribune. De krav som gärningspersonen ställde i svaret på annonsen var visserligen mycket långtgående, eller som en polis skriver i en anteckning, ”krav ... som inte jag har mandat att ens tänka på”. Polisen i Stockholm beslöt emellertid att ”avbryta” kontakterna med gärningspersonen, vilket kanske var synd eftersom denna ingång möjligen hade kunnat leda till att gärningspersonen avslöjades långt tidigare – någonstans i mitten av stöldturnén – än vad som nu blev fallet.

Den 2 december 2004 lämnar en man in en trälåda till Närpolisen i Timrå. Han säger att han har hittat lådan intill skjutvallen vid den gamla skjutbanan i Timrå. I lådan finns bland annat kollektlåvar och delar till en ljuskrona samt några föremål som knappast förknippas med kyrkliga inventarier, nämligen en bultsax och falska registreringskyltar.

Det som Närpolisen inte vet är att den person som lämnat in lådan själv figurerar i utkanten av kyrkstölderna och att registreringskyltarna användes av huvudmannen när han utförde sina stöldräder i de norrländska kyrkorna. Polisen misstänker emellertid att föremålen har samband med ”kyrkstölder”, men den tekniska undersökningen hos Sundsvallspolisen leder till den felaktiga slutsatsen att det i stället är ”prydnadsföremål”, tillverkade i mässing. Polisen missar här en viktig ingång till att klara upp kyrkstölderna, men det kommer ändå inte att dröja länge förrän polisen kommer upp på banan igen.

På Sveavägen i Sundsvall har gärningspersonen en lokal – ”Snickarboden” – som fungerar som förråd och verkstad. Stulna möbler och föremål lutas av för senare försäljning. Även medeltida kulturfö-

remål avlutas, bland annat det krucifix som slutligen hejdar gärningspersonens framfart. Om krucifixet skriver målerikonservator Hans Peter Hedlund att det är ett ”originalföremål från 1400-talet som berövats sin bemålning på ett förstörande sätt”.

Gärningspersonen får sin utvisningsdom från Sverige verkställd i november 2004 och kvar finns den kvinna som han bor tillsammans med. Hon börjar göra sig av med saker som tillhör gärningspersonen och sätter ut annonser i tidningen. En spekulant besöker henne och känner igen vissa tillhörigheter som tidigare stulits från honom. Han identifierar också en lampa som sin egen men som nu hänger i taket i någon annans lägenhet. Mannen är upprörd och säger att han kommer att gå till polisen. Gärningspersonens sambo är orolig och ber därför en medbrottsling till gärningspersonen om hjälp med att ”få iväg så mycket som möjligt” från lägenheten och förrådet. Hon är närmast i panik och springer ”runt i lägenheten som en jojo”. Tillsammans bär de ut en massa föremål och lastar medbrottslingens bil. De lastar också en kartong som det står ”till Spanien” på. Den är en meter i fyrkant och platt. På håll ser de en polisbil komma och medbrottslingen kör snabbt iväg med bilen till sin bostad. Poliserna anländer men det egendomliga är att ingenting händer. Polisen tar inte upp det färskva hälerispåret och dess kopplingar till huvudmannen.

Redan långt innan kyrkstölderna började hade polisen ögonen på gärningspersonen. Han var känd för stölder av kulturföremål och var också åtalad för sådana stölder.

Korset hejdar gärningspersonen

Efter att förrådet i Sundsvall utrymdes på stöldgods hamnar kyrkliga föremål hos en person i brottslighetens utkanter. Han är nyfiken på vad som finns i ”till-Spanien-kartongen” och bär upp den till sin lägenhet. I kartongen finns ett processionskors som gärningspersonen tidigare berättat är stulet från Skeppshamns kapell på Åstön. Skälet till att kor-

set förvarades i förrådet var att gärningspersonen var tvungen att ”ligga lågt” ett tag. Meningen var att gärningspersonens sambo skulle skicka paketet till hans adress i Spanien, annars skulle han skicka ”några grabbar” på henne. Medbrottslingen vill helst bli av med korset eftersom det är ”mycket hett”. Han tar upp saken med ytterligare en person i kyrkstöldernas periferi och de diskuterar olika alternativ, som att lämna korset utanför polisstationen. Den andre personen lindar resolut en filt runt korset och tar det med sig med orden ”jag hittar säkert på någonting”. De andra föremålen lämnas utanför Erikshjälpen. Korset hamnar tillfälligt på en hylla i hallen. De båda kumpanerna träffas dagligen, men de talar inte närmare om vad som ska hända med korset.

Mannen med korset på hatthyllan frågar en bekant om hennes ”namn” får användas för en försäljning på Tradera. Om säljare har misskött sig kan de nämligen bli ”portade” från Tradera och det var skälet till att han var tvungen att använda någon annans namn. Han hade först tänkt behålla krucifixet, men ångrar sig och bjuder ut det på Tradera. Han begår nu sitt första misstag. Han tar först en bild på krucifixet innan han lägger ut annonsen på Tradera. Han tror att korset kan vara från 1700-talet och värt omkring 3 000 kronor. Det är hans andra misstag. Enligt en promemoria från polisen kan ett försäljningsvärde på 1400-talskrucifixet ligga på upp mot en halv miljon kronor. Han tar en stor risk genom att bjuda ut ett mycket värdefullt kyrkligt föremål som stulits i Sverige på en svensk hemsida.

På auktionssajten Tradera ropar en antikhandlare in krucifixet för 2 875 kronor, som sätts in på säljarens bankkonto. Antikhandlaren vänder sig till en tjänsteman på Historiska museet i Lund, som anser att det är fråga om en kyrkoskatt, något man definitivt inte gör affärer med. Tillsammans kontakter de polisen. Så småningom kan krucifixet identifieras som det som stals den 10 juli 2004 från Skeppshamns kapell på Åstön.

Tradera hjälper polisen med uppgifter om säljaren, som i sin tur pekar ut den person som senare

kommer att visa sig vara gärningspersonen bakom vägen av kyrkstölder och som också utgör ”AKBR”. Den man som sålde krucifixet på Tradera driver loppmarknad och hade förvarat krucifixet under åtta månader innan han bjöd ut det till försäljning. Under signaturen ”Dammråttan” hade han lurat personer som köpt varor av honom på nätet, betalat i förskott men aldrig fått några saker. Sundsvallspolisen får förstärkning från Rikskriminalpolisen i Stockholm och börjar spana på gärningspersonen, som befinner sig illegalt i landet och påstås arbeta svart inom restaurangbranschen. Mannen har rest in och ut ur Sverige många gånger de senaste åren och även skickat paket till Teneriffa. Polisen befarar därför att det finns risk för att stulna kulturföremål från norrländska kyrkor och kapell har förts ur landet, en teori som visar sig vara riktig.

Polisen går in i ett intensivt spaningskedje och får besked om att gärningspersonen tänker lämna Sverige den 4 oktober 2005. Dagen innan grips mannen i Hudiksvall och samtidigt får polisen kontakt med en person som hyr ut ett förråd till gärningspersonen. Vid husrannsakan i förrådet påträffas stora mängder stulna antikviteter.

Den gripne, anhållne och senare häktade gärningspersonen samarbetar inte med polisen. ”Han säger ingenting”, citerar Sundsvalls Tidning en av poliserna (den 6 oktober 2005). De många sidorna av utskrivna förhör med gärningspersonen som hör till förundersökningen säger egentligen ingenting. Sundsvallspolisen lägger ned mycket resurser och tre erfarna utredare arbetar tillsammans med Rikskriminalpolisen. Inriktningen är att hitta fler tjuvgömmor med stulna kulturföremål och knyta gärningspersonen till både kyrkstölder och de gåtfulla hotelsebrevet från ”AKBR”. Polisen kommer allt längre i utredningen och hittar kopplingar mellan gärningspersonen och stölder i Häggsjö, Lyngsten, Hornö, Ersk Matsgården i Hassela, Enånger, Delsbo forngård, Hammarstrand, Barsevikens kapell och Skeppshamns kapell på Åstön.

Polisen gör husrannsakan i gärningspersonens bostad på Teneriffa och bland annat påträffas detta kungatal av Gustav III, som inramat hade hängt i träkapellet på ön Kuggörarna utanför Hudiksvall innan gärningspersonen slog till i augusti 2003. Foto: Polisen

Husrannsakan i Spanien

”Misstänkt krucifix-tjuv omhäktad igen”, skriver Sundsvalls Tidning den 29 november 2005. Kammaråklagare Katarina Eriksson vid internationella åklagarkammaren i Sundsvall begär internationell rättslig hjälp i brottmål av de spanska myndigheterna. Med kriminalinspektör Gunnar Wärnberg från Rikskriminalpolisen som observatör genomförs husrannsakan i gärningspersonens bostad på Teneriffa. Katarina Eriksson ber Gunnar Wärnberg att slå en signal när den spanska polisen ska gå in i bostaden för att berätta om de påträffar några kyrkliga kulturföremål.

Åklagaryrket är stressigt och Katarina Eriksson har inte tid med någon riktig lunch. Tillsammans med chefen för åklagarkammaren Christer Waern står hon utanför ett gatukök och äter varm korv. Då ringer mobilen. Det är Gunnar Wärnberg som berättar att nu ska spansk polis ta sig in i gärningspersonens lägenhet. Den avgörande frågan är var alla kyrkliga inventarier tagit vägen. Finns de i lägenheten eller någon annanstans? Svaret ska snart infinna sig. Katarina äter på sin korv medan Gunnar lämnar ett ”direktreferat”. Hon hör hur Gunnar och de andra drar efter andan när dörren går upp. Andaktigt förklarar Gunnar att det är som att gå in i ”Alladins grotta” i sagan om Tusen och en natt. Lägenheten är fullproppad med skatter från de norrländska kyrkorna.

I lägenheten förvaras mängder av stöldgods bakom en lägenhetsdörr med dubbla järngaller. Polisen tar också paket i beslag som finns på postkontoret.

Gärningspersonen har således kvar åtskilliga kulturföremål när polisen slår till. Det gäller en tennkanna, eller ”tekanna” som det felaktigt står i domen, och en ljusstake som hade stulits från Alnö Gamla kyrka år 1999, en trämadonna från 1500-talet från Sidensjö kyrka (1999), en helgonfigur som föreställer ärkeängeln Mikael från Enångers gamla kyrka (1999), två mässingsljusstakar från Ullångers kyrka (1999), två träfigurer från 1500-talet som fö-

reställer Gud Fader och Heliga Birgitta från Norrbobyns kyrka i Bjuråker (1999), en träapostel från Skeppshamns kapell i Söråker (2000), två ljusstakar och ljuslampetter från Tynderö kyrka i Söråker (2000), tre träfigurer från Läns museet, Murbergets kyrka i Härnösand (2000), tre träskulpturer och ljusstakar från Haverö kyrka, Östavall (2001), en tavla, en värja och tre träskulpturer som föreställer Tron, Hoppet och Aron från Ragunda gamla kyrka (2001), sex träfigurer, varav två från 1400- eller 1500-talet från Lidens gamla kyrka (2001), fyra träskulpturer från 1600-talet som föreställer Kristus, Paulus, Petrus och Johannes, en dopskål i mässing och foten till ett processionskors från Bygdå kyrka (2002), mässingsljusstakar, en 1700-talsbibel och två tavlor från 1700-talet som innehåller kungatal av Gustav III från Kuggörarna (2003), två psalmtavlor från Skeppshamns kapell på Åstön (2003), en dopfont med tennlock från Barsevikens kapell i Häggdånger (2003), två träkeruber från 1200- och 1300-talet och ett bokställ eller pulpet från Lidens Gamla kyrka (2005).

Gärningspersonen hade överlåtit flera föremål till en antikhandlare på Teneriffa. Det gäller en madonnastatyett som hade stulits från Alnö gamla kyrka (1999), en dopskål från Ullångers kyrka (1999), en helgonfigur i trä från tidigt 1500-tal från Enångers gamla kyrka (1999), tre träapostlar från Skeppshamns kapell i Söråker (2000), två figurer som föreställer evangelister från Galtströms kyrka i Njurunda (2000) och ett votivskepp från Barsta kapell i Nordingrå (2000). När spanska tidningar började skriva om att polisen gjort husrannsakan på Teneriffa hör en antikhandlare av sig till polisen för att meddela vilka föremål som köpts in av den misstänkte gärningspersonen.

Mycket arbete läggs ned på att identifiera föremålen och koppla dem till de olika kyrkstölderna. Med bistånd av den spanska polisen och det spanska kulturministeriet medverkar kriminalinspektör Gunnar Wärnberg och stiftsantikvarien Rickard Isaksson i arbetet med att ta hem föremålen till

Sverige. Sundsvallspolisen upplåter ett särskilt rum med de kyrkliga föremålen, som vid det här laget har befunnit sig på besynnerliga resor och hamnat i ovanliga lokaler. På besök kommer kyrkvaktmästare, kyrkoherdar och församlingsbor för att identifiera föremålen, men det finns några kvar som inte kan knytas till specifika kyrkor och kapell. Dessa kulturföremål riskerar därför att återlämnas till den senaste ägaren, som avtjänar straff för stöld av sådana föremål.

Förhandlingar sker också med antikhandlare på Teneriffa och mot en viss ersättning har tolv föremål återbördats till sin rätta hemvist under hösten 2007.

Rättegången

Vissa av brotten är preskriberade eftersom tio år hade gått sedan gärningspersonen lade beslag på fyra ljusstakar, som hade stulits från Galtströms kyrka i Njurunda, sex skulpturer från 1200–1400-talet från Gamla kyrkan i Liden under 1994 samt en träskulptur från 1500-talet föreställande Sankta Katarina av Vadstena och fyra mässingsljusstakar från Forsa kyrka år 1995. Merparten av dessa föremål återfanns på Teneriffa. Till följd av preskription dömdes aldrig gärningspersonen till ansvar för dessa brott. Förundersökningen för inbrottet i Lagfors brukskapell lades ned av åklagaren. För flera av stölderna fann tingsrätten att det inte fanns tillräckliga bevis för att den tilltalade hade utfört själva inbrotten. I de fallen fälldes den tilltalade i stället för häleri.

Under rättegången påpekade Riksantikvarieämbetets expert vilken betydelse de medeltida kulturföremålen har för lokalsamhället. Det är ofta identitetsskapande föremål som ger uttryck för uppoffringar, kunskap, vilja och de ekonomiska resurser som fanns vid tiden för föremålens tillkomst. Många av föremålen har nu kommit tillbaka till de kyrkor och kapell där de hör hemma.

Gärningspersonen förnekade brott och menade att han hade köpt kulturföremålen eller att andra

som disponerade hans lägenhet på Teneriffa i själva verket hade förvarat dessa där. Han döms mot sitt nekande i två instanser och något år efter gripandet går kriminalinspektör Göran Isaksson igenom polisens anmälningssystem RAR och konstaterar att stölderna av kulturföremål från kyrkor i Väster-norrland praktiskt taget hade upphört.

De beskrivna kyrkstölderna i Norrland är sannolikt ett av de mest spektakulära kulturarvsbrotten som någonsin inträffat, om vi ser till hur länge brottsligheten fick fortgå, antalet hemsöka kyrkor och kapell och mängden av unika och mycket gamla föremål av stark religiös prägel. Dessutom ägde brotten faktiskt rum i ett socialt stabilt land med ett fungerande rättsväsende. Det är många frågor som hopar sig. Hur var det möjligt och varför kunde det fortgå under elva år, kanske längre? Svaren har berörts på olika ställen i boken. Säkerhetsnivån har varit för låg i kyrkor och kapell. Det finns också brister i inventarieförteckningar och fotografier. Rutiner har inte funnits för att snabbt nå ut via Interpol för att meddela antikhandlare och andra om att föremål har stulits. Polisen har inte lyckats sätta in stölderna i ett sammanhang och har egentligen inte haft någon strategi för att ta tag i problemet. Flera ingångar till brottsligheten har försumrats. En bidragande orsak är säkert både polisens och de antikvariska myndigheternas organisation där länsgränser spelar stor roll. Det gjorde de inte för gärningspersonen som obehindrat gjorde sina räder in i flera län. ”Det handlade om ett krucifix här och en skulptur där, inte om hundratals konstskatter i ett välplanerat plundringståg”, menar antikvarien Mattias Bäckström. Han får medhåll av biträdande länsantikvarie Ola Hanneryd, som tagit åtskilliga initiativ för att samla kyrka och myndigheter mot stöldvågen.

Källor

- Brå (2005). Brottplats kyrkan. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Bäckström, M. (2006). *På plundringståg. Om kyrkstölder och kyrktjuvar 1994–2006*. Göteborgs universitet: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori.
- Bäckström, M. (2007). ”Konstkupper: Plundringståg i heliga hus”. I: *Brott och trakt. En kriminell resa genom Sverige. Svenska Turistföreningens årsbok 2007*. Stockholm: Svenska Turistföreningen.
- Karlsson, L. och Ek, H. (2002). *Efterlyst. En utställning om kyrkostölder i Västernorrland*. Katalog. Härnösand: Länsmuseet i Västernorrland.
- Steffensmeier, D. J. (1986). The Fence. In the Shadow of Two Worlds. Totowa: Rowman & Littlefield.
- Steffensmeier, D. J. och Ulmer, J. Y. (2005). Confessions of a Dying Thief: Understanding Criminal Careers and Illegal Enterprise. New Brunswick, N. J: Transaction Publishers.
- Åhsberg, K. (2007). ”Stölder i norrländska kyrkor ledde till Spanien”. I: *Nordisk Kriminalkrönika 2007*. Västra Frölunda: Nordiska Polisidrottsförbundet.
- Intervjuer
Polisens förundersökning

Foto: Fredrik Funck/SCANPIX

Ljusets mästare möter de snabbt flyende ögonblicken – rånet mot Nationalmuseum

”Nationalmuseum är beläget på Blasieholmen i Stockholm. Museet är öppet för allmänheten alla vardagar, utom måndagar, kl. 10.00–17.00, och även på helgdagar. Den 22 december 2000 var museet öppet som vanligt.”

Så prosaiskt börjar tingsrättens dom i ett brottmål som uppmärksammats med rubriker i fetstil över hela världen: Under vapenhot förde maskerade rånare med sig tre värdefulla målningar av Rembrandt och Renoir från det prestigefyllda Nationalmuseum och flydde med båt över Stockholms ström.

De juridiska turerna kring rånet har varit omfattande. Så sent som i december 2007 avgjorde Högsta domstolen om de gärningspersoner som försökte sälja den stulna Rembrandtmålningen till en tilltänkt köpare, som egentligen var FBI-agent, skulle slippa att sitta i fängelse. Men låt oss gå tillbaka till december 2000:

Det är dan före dan före dopparedagen. Klockan närmar sig fem och museet ska snart stängas. En man kommer in genom entrén och drar sin biljett i avläsaren och går raskt upp för trapporna. Han är beväpnad med pistol och sätter på sig rånarluva.

Samtidigt hoppar en person med rånarluva över ett rep som bildar avspärrning vid entrén. Han springer också upp för trappan. Även han är beväpnad med pistol. En tredje man kommer in genom entrén och dold under jackan drar han fram en k-pist m45B. En väktare känner genast igen vapnet, eftersom han fick utbildning på det när han för tio år sedan gjorde lumpen. Rånaren fattar posto innanför museets entré och riktar k-pisten mot besökare och personal och beordrar dem att hålla sig stilla.

En kvinnlig väktare går fram mot mannen och håller ena handen bakom ryggen där kommunikationsradion sitter. Rånaren skriker, ”Ta bort handen och backa”, och riktar samtidigt vapnet mot henne. En familj befinner sig i entrén och de är mycket skrämda. En man och hans dotter försöker gå ut genom ytterdörren, men beordras att backa och sätter sig därför på en bänk i entrén. En finsk familj sitter redan på bänken och deras dotter gråter. En kvinna börjar också gråta. Ett litet barn börjar gå runt i hallen och rånaren skriker, ”Ta barnet”, och pappan rusar fram och fångar in sin dotter.

Situationen är mycket stressfylld. En besökare som är på museet för att julhandla i butiken tror

att rånet gäller denna. En annan person är orolig för att rånarna ska ta hennes barn som gisslan. Det som pågår är både överkligt och verkligt på samma gång. Tusen tankar far runt i huvudet på museibesökare och personal när de befinner sig i den stora entrén tillsammans med en maskerad man med automatvapen.

En väktare som står nära entrén tar det dock kallt och viftar avvärjande med handen bakom sin rygg för att förmå en annan väktare som är på väg till entrén från butiken att inte komma fram. Gesten betyder att väktaren ska gå åt sidan. Hon följer uppmaningen och upptäcker att det inte är en arg pappa som ropar till sina barn, som hon först trodde på det långa avståndet från museibutiken, utan en k-pistbeväpnad rånare. När saken mer och mer går upp för henne tänker hon, ”snor dom tavlor ifrån oss ... så kan man ju inte göra”. Det är dock vad som nu sker.

Impressionismen uppstod i Frankrike på 1860-talet. Namnet är hämtat från Monets målning ”Impression” (1872). Det är intrycket den nya konstrikningen vill fånga, de snabbt flyende ögonblicken. För de impressionistiska målarna var landskapet i dess naturliga ljus i centrum. De gick ut i verkligheten för att hitta sina motiv och undvek traditionella ämnen med historisk, religiös eller romantisk prägel. Impressionisterna använde också en ljus färgskala. Både motiv och färg skilde sig därför markant från tidigare målare som Rembrandt. Till de främsta impressionisterna räknas bland andra August Renoir.

Rembrandt och Renoir

De två männen springer med ”elefantsteg” upp för trapporna till övervåningen. De delar på sig; den ene tar sig till salen ”Impressionisterna” och den andre till ”Rembrandtsalen”. En väktare blir hotad med

pistol, men han lyckas gömma sig bakom en pelare och trycka på larmknappen på radion. Väktaren retirerar sedan och tar nödutgången samtidigt som en rånare trasslar in sig i några pallvagnar som står utanför salen med franskt 1800-tal.

Medan rånarna springer uppför trapporna befinner sig två kvinnliga besökare, de är syskon, och en väktare i Rembrandtsalen. Kvinnorna dröjer sig kvar in i det längsta för att hinna se några fler tavlor innan museet stänger för dagen. En av vakterna hade rekommenderat dem att titta in i Rembrandtsalen eftersom den innehåller museets värdefullaste samling. De betraktar det lilla självporträttet av Rembrandt, som inom några minuter kommer att föras ut ur salen i händerna på en beväpnad rånare. De tittar särskilt länge på tavlan eftersom deras mamma en gång hade målat av ett porträtt av Rembrandt. Självporträttet blir därför en personlig referens. Sedan går de till andra sidan av salen för att se på några ytterligare tavlor.

Plötsligt springer en man med rånarluva in i salen från stora ingången. Han håller en pistol, som ser ”lite fyrkantig” ut och verkar vara av modernt slag, enligt kvinnornas senare vittnesuppgifter. Mannen har någon slags plastpåse i handen.

Han stirrar på kvinnorna, som blir rädda. Den ena systemen tar tag i den andra och de springer tillsammans in i en angränsande sal. De fruktar att de ska bli beskjutna och försöker därför lämna salen, men dörarna är redan låsta eftersom det är stängningsdags. De har därför ingen utväg utan kryper ihop bakom salens enda skulptur för att gömma och skydda sig så gott de kan. De hör en del ljud men kan inte bedöma vad som egentligen sker. Efteråt är de tacksamma att dörren till ”Impressionisterna” var låst eftersom den andre rånaren befann sig i den salen för att ta målningarna av Renoir. När de så småningom hör vaktens röst kryper de fram. I Rembrandtsalen ser de bara dinglande stålvaror där självporträttet nyligen hängde. När de lämnar museet omkring tjugo över fem passerar de en röd bil som brunnit och brandkåren är fortfarande på plats.

Medan syskonen snabbt lämnar Rembrandtsalen hotas en väktare när han försöker ingripa mot en rånare som knipsar av vajern till Rembrandts självporträtt. ”Stanna! Lägg dig ned!” Skriker rånaren och väktaren gör som han blir tillsagd. Ett besökande par möter en av rånarna som håller pistolen i ”färdig skjutställning” med ”dubbelhandsfattning”.

Medan två av rånarna befinner sig på övervåningen och tar ned tavlor från väggarna med hjälp av avbitartänger går en besökare försjunken i egna tankar mot utgången. Han tittar ned i golvet och möter plötsligt den k-pistbeväpnade rånaren vid huvudentrén. Rånaren skriker något. Besökaren tror först att det är en skådespelare eller konstnär som uppträder eller utför en egen improvisation. Han frågar en väktare bredvid honom om det är allvar, och förstår av ansiktsuttrycket att han nu står framför en riktig rånare. Han blir mycket rädd och springer in i museet och ringer polisen, som vid det här laget redan vet att ett väpnat rån pågår.

I polisens ledningscentral råder febril aktivitet på grund av överfallsalarmet, men kriminalinspektör Magnus Osvald är fortfarande ovetande om rånet när han hemma i Nacka firar sin tolvårige sons födelsedag. Kriminalinspektör Dan Boija anar inte heller vad som nu sker på Nationalmuseum lika lite som den handfull kriminalpolis som kommer att kallas in under kvällen för att börja lägga det omsorgsfulla pusslet med bilden av tre målningar och ett stort antal gärningspersoner.

Även om den dramatiska händelsen bara tar några minuter kommer de chockade människorna i entrén inte ihåg hur lång tid rånet tar, en minut, två minuter, tre minuter? Några sitter på bänken ”en okänd tid”. Det är som ett snabbt flyende ögonblick.

De två männen rusar ned för trapporna med bytet i händerna. Tillsammans med den k-pistbeväpnade vakten i entrén lämnar rånarna snabbt museet med Rembrandts ”Självporträtt” och Renoirs ”Konversation” och ”Ung Parisiska”.

Väktaren som bevakar museets utgång känner igen en av rånarna. Det är mannen som kommer sist ned för trapporna och bär på en liten målning. Väktaren förstår omedelbart att det är Rembrandts självporträtt. Mannen hade nämligen besökt museet vid två tidigare tillfällen under dagen, tittat noga på målningar av Rembrandt och frågat om museet verkligen stängde en kvart innan ordinarie stängningstid. Enligt väktarnas instruktioner får ”Rembrandtsalen” aldrig lämnas utan bevakning och längst ned i salen hänger självporträttet av Rembrandt. Vid mannens första besök går han väldigt nära självporträttet, så nära att väktaren överväger att säga till honom. Mannen är också mycket intresserad av ramen. Hon ser honom en gång till när han tittar på självporträttet. Hon känner igen den andra rånaren också, som hon sett under dagen inne i museet.

Rembrandt, eller Rembrandt Harmen-zoon van Rijn som han egentligen heter, föddes den 15 juli 1606 i Leiden och dog den 4 oktober 1669 i Amsterdam. Han kallas för ”ljusets mästare” eftersom han arbetade med ljus och skugga och med starkt kontrasterande färger. Rembrandt målade många självporträtt och ett av de mest kända hänger på Nationalmuseum. Det är daterat 1630 och Rembrandt var då 24 år. Målningens underlag består av kopparplåt täckt av ett lager blyvitt och därefter överdraget med heltäckande bladguld. På bilden framställs konstnären som en allvarlig och ganska dystert ung man. Blicken är forskande och koncentrerad.

Det är många besökare och väktare som personligen drabbas av rånet. En man som hotas vid entrén får chockfrossa efter rånet. En annan besökare blir nervös när hon befinner sig bland människor och måste titta sig omkring för att se vilka hon har omkring sig för att bedöma om situationen känns säker. Besökaren säger att hon aldrig går in i någon butik, bank,

post eller annan inrättning strax före stängningsdags. Det är också plågsamt att på film eller tv se ”huvade” personer eller män som bär vapen. Det är svårt att känna distans till det våld som visas i medierna. Besökaren funderar mycket över vad som kunde ha inträffat och vilken skada det skulle ha medfört för anhöriga.

Flykt över Strömmen

En person som med bil skjutsat en vän till Nationalmuseum för att handla julklappar i museibutiken står utanför entrén och röker. Han ser tre personer med rånarluvor springa nedför museets yttertrappor. Han tror först att det är en filminspelning. De tre rånarna har vapen i händerna och rånaren med k-pisten skriker ”Vad fan stirrar du på?”. Mannen vid trappan blir alldeles paralyserad, stel som en pinne och iskall när rånaren lyfter k-pisten mot honom. Han tänker först att han ska sätta sig i sin bil som är parkerad alldeles vid entrén, men ändrar sig snabbt eftersom han är rädd att rånarna ska tvinga honom att köra dem någonstans. Någon av rånarna kommenderar, ”Go, go, go”, och sedan springer de runt hörnet på museet och det enda mannen hör är en presenning som fladdrar i vinden på någon av de förtöjda pråmarna.

Rånarna flyr i en styrpulpetsbåt som lagts till vid en pontonbrygga söder om Nationalmuseum. ”Skrikande av glädje” åker de mot Hammarbykanalen och förtöjer båten nära Skanstullsbron. Sett till storleken har de lagt beslag på ett av de mest värdefulla konstverken som finns. Nationalmuseum värderar den stulna Rembrandttavlan – som enbart mäter 15,5 x 12,2 cm – till 290 900 000 kronor. Renoir ligger också högt, ”Konversation” värderas till 50 miljoner kronor och ”Ung Parisiska” till 30 miljoner kronor.

När flyktmännen hoppar ner i den öppna plastbåten utanför Nationalmuseum är de iakttagna av en man som står på kajen och pratar i telefon. Flyktmännen har bråttom och han missförstår situ-

ationen och tror att det beror på att de jagar någon, men när han får kontakt med polisen och Nationalmuseums väktare förstår han att det är rånarna som är på flykt. Han ringer omedelbart en kamrat som kör Djurgårdsfärjan och frågar om han stött på flyktbåten. Mycket riktigt, från Djurgårdsfärjan har kamraten sett en liten plastbåt med släckta lanternor. Det satt tre personer i båten. Han lade särskilt märke till båten eftersom den trots mörkret inte hade tända lanternor. En besättningman på ett annat fartyg iakttar den orange båten som kommer runt ”Lumakröken” i ungefär 15 knop. Det är den sista vittnesuppgiften innan rånarna överger båten.

Mannen som kontaktat Djurgårdsfärjan är inte överksam utan tar en jolle och följer efter flyktbåten. Han får syn på en båt som ligger och guppar intill en kajkant vid Hammarbyhamnen. Motorn är fortfarande varm och i asfaltens rimfrost finns hjulspår från en bil som nyss åkt därifrån. Han ringer polisen och klockan har då blivit 17.40. Vid det laget har rånarna redan satt sig i säkerhet i en lägenhet som tillhör en medbrottsling.

” Alltsedan den 29 maj 1956, efter att ha sålts till Nationalmusei Vänner för 110 000 kronor, hade Rembrandts Självporträtt hängtt i salen Holland 1600-tal, i västra hörnet av norra väggen. Nu fanns målningen i en skokartong under sängen hos Omar Kababa.” (Ur Ernst Brunners roman om kuppen, *Yngling på guld*, s. 59, där fingerade namn används.)

Avledningsmanöver

Strax innan rånarna rusar in genom Nationalmuseums entré är två medbrottslingar på väg att parkera varsin bil. Bilarna är stulna och ska snart stickas i brand för att avleda polisens uppmärksamhet när överfallsarmet går på Nationalmuseum. Den ene medbrottslingen parkerar en Mazda 323 utanför Grand Hotel, bredvid Nationalmuseum. Den andre

ställer en Ford Sierra på andra sidan Nybroviken, utanför Strand Hotel mitt emot Blasieholmen. De tänder eld på bilarna. I närheten av Forden kastar en av dem 48 fotanglar eller spanska ryttare på vägen i båda färdriktningarna. Dessa är effektiva vapen mot bildäck.

Samtidigt sätter sig en kvinna i en taxi utanför Svenska Arbetsgivareföreningens lokaler bredvid Grand Hotel och klockan är enligt taxikvittot 16.51. Efter att ha åkt en bit ser hon när en av bilarna tänds på och hon gräver i handväskan för att hitta sin mobil. Hon slår 112 och berättar att en man har tänt på en bil på sträckan mellan Grevgränd och Kungsträdgårdsgatan. Klockan 16.55 kallas brandkår till platsen. Även en polispatrull anländer, som får ett anrop från Länskommunikationscentralen att överfallsarmet är utlöst på Nationalmuseum.

Några andra vittnen till bilbränderna uppfattar situationen som ”bisarr”, nästan som om det var ”någon slags brandövning”. Ett vittne med erfarenhet från Räddningsverket beskriver bilden av de brinnande bilarna som ”överklig” och tänker också i termer av brandövning eller till och med ”konstinstallation”.

Frågan är dock om avledningsmanövern ställer till något kaos. Det är inte omöjligt att rånarna snarare ville ha en ”visuell effekt” som skulle bidra till att rånet blev omtalat, funderar Dan Boija, som numera är tillförordnad kriminalkommissarie och operativ chef för våldssektionen på Länskriminalpolisen. I decembermörkret lyste bränderna upp som ett motiv av ljusets mästare. Enligt Boija hade avledningsmanövern inte någon nämnvärd betydelse för att hindra trafiken. Dessutom hade gärningspersonerna glömt att veva ned rutorna och bränderna självsläckte därför ganska snabbt.

Polispatrullen kör fram till museet och ett vittne berättar att han sett tre mörkklädda män springa på den sydöstra delen av Blasieholmen ut mot en brygga vid sidan av restaurangbåten ”Nordens Ljus”. Männens hade ”burit på något föremål” och hoppat i en mindre båt som körts mot Djurgården.

Två väktare springer ut från museet och säger till poliserna att ett rån skett av taylor.

Redan en timme efter rånet håller Nationalmuseum presskonferens och visar upp bilder på de stulna konstverken. Rikslarm har gått ut och en stor del av polisens resurser används nu för att jaga rånarna. Det kommer dock att dröja länge innan målningarna kommer tillbaka till museet.

Vid 18-tiden ringer telefonen hemma hos Magnus Osvald. Polisledningen har bestämt att rånet är ett fall för Länskriminalpolisen och det är Magnus Osvald som har krimjouren i kväll. Sonen, dagens födelsedagsbarn, har fortfarande tårar i ögonen när Magnus åker in till Länskriminalpolisens lokaler på Kungsholmen och det första han gör är att ”ringa in folk”. Snart är det dan före dopparedan och Länskriminalpolisens medarbetare har egentligen ”andra planer” som plötsligt ändras av ”En tavelkupp vars brutalitet och fräckhet saknar motstycke i svensk kriminalhistoria”, för att citera nästa dags tidning. Vid 20-tiden har man en första genomgång och uppgifter delas ut. På underrättelseroteln börjar man göra slagningar. Tekniker har redan varit ute på brottsplatsen. Det metodiska arbetet har inletts.

Vid halvtvåtiden på natten kommer Magnus Osvald hem till bostaden efter den intensiva kvällen i polishuset. Han sitter i köket och läser alla papper som hittills tagits fram i utredningen och skriver en åtgärdslista. Han skriver upp vilka personer som ska höras och i vilken ordning. Det gäller att hinna kontakta de utländska besökarna innan de åker hem för att fira jul.

” Rembrandts Självporträtt från 1630 är ett tidigt arbete av konstnären från Leidenperioden. Målningen kan närmast jämföras med två andra tidiga självporträtt av Rembrandt varav det ena från 1629 finns i samlingsarna i Mauritshuis i Haag och det andra från 1630-31 i Leipzig. Det finns endast fem kända målningar på koppar av Rembrandt, varav tre

med bladguld. Till dessa unika verk hör förutom Nationalmusei självporträtt även en målning av en Bedjande gammal kvinna i Residenzgaleri i Salzburg samt en Skrattande man tillhörig Mauritshuis i Haag”. (Utdrag ur museets beräkningsunderlag för ersättningsanspråk.)

Förberedelser till rånet

Flyktbåten köps med kort varsel dagen innan rånet. Egentligen skulle en av gärningspersonernas båt användas, men den visade sig ha en rad brister. Läget är akut och det gäller att på nolltid hitta en fungerande båt. Huvudmännen bakom rånet anlitar därför en person för att köpa en båt och dessutom fungera som ”målis” eller målvakt, det vill säga stå som formell köpare. Enligt den historia som målvakten i förekommande fall ska berätta för myndigheterna, är att båten skulle användas för ”ljusskygga färder” i Stockholms skärgård. Underförstått innebär det inbrott i vintertomma sommarnöjen. Arvodet för tjänsten bestämdes till 3 500 kronor.

En privatperson har satt ut en annons på Båtbörrens hemsida – ”styrpulpet med -86 Mercury 25Hk” – och blir kontaktad av rånarorganisationen. Den 20 december ringer en person som är ”het” på att köpa båten. ”Han skulle bara köpa den”, förklarar säljaren i ett senare polisförhör. Köparen påstår att han till hälften ska köpa båten för egen del. Den andra halvan ska vara en julklapp. Affären görs mer eller mindre upp per telefon och en bekant ska komma och hämta båten med bil.

Polisen konstaterar senare att samtalet från köparen kommer från en telefonkiosk vid tunnelbanestationen i Bagarmossen (Boija och Osvald, 2002). Fanns det fler intressanta samtal från samma telefonkiosk vid ungefär samma tidpunkt den 20 december? Ett samtal gick till en kvinna med kopplingar till en av huvudmännen bakom rånet. Från kiosken skedde också samtal till ytterligare för polisen intressanta personer. Ett annat samtal gick till och med till Nationalmuseum och av längden att

döma gällde det nog en förfrågan om öppettider.

Personen som hämtar båten anländer i en ”skruttig” bil, en grå Ford Taunus. Han är dåligt klädd och därför blir det bara en kort provtur ute på sjön. Säljaren beskriver honom som ”klumpig”, utan ”båtvana” med ”dålig balans i båten”. Dessutom ”svor” han mycket. Köparen verkar helt enkelt ovan vid båtar och ställer underliga frågor. Det hindrar inte att det blir snabb affär och köparen betalar 20 000 kronor kontant. Ett köpekvitto undertecknas med det falska och egendomligt stavade namnet ”Fredrik Blahd”. Han gör dock misstaget att skriva sitt eget telefonnummer på kvittot. Det är telefonnumret som Dan Boija beskriver som själva nyckeln för polisen att rulla upp rånarligan. Även polisens slagningar på en äldre grå Ford Taunus leder fram till personer i rånarligan.

Eftersom köparens båtkärra gått sönder får han låna säljarens. Det går sedan bara någon dag tills säljaren sätter morgonkaffet i vrångstrupen när han öppnar Dagens Nyheter. Säljaren känner igen sin egen båt på bild. Han blir ”livrädd” när det går upp för honom att ”hans” båt är inblandad i århundradets konstkuyp.

Båten sjösätts på Djurgården vid Fisksätra och körs av ”köparen” och en av rånarna till Skanstull för att sedan förtöjas i närheten av Ringvägen på Söder. Under den kommande rättegången kommer att ställas många frågor om varför ”köparen” och ytterligare en person var ute och körde en öppen båt mitt i kalla vintern. Efter huvudförhandlingen som gällde rånet anser tingsrätten att den enda rimliga förklaringen till sjöresan ”en sen kväll i december 2000, dagen före det spektakulära tillslaget mot Nationalmuseum” är att rekognosera sjövägen över Strömmen och lära känna båt och motor. Det gällde att vara förberedd för den kritiska flyktresan dagen därpå.

Om rånaren som rekognoserade flyktvägen menar domstolen att det ”på ett tidigt stadium under huvudförhandlingen också stått klart för tingsrätten att XX i högsta grad, till skillnad från en del andra, även har den intellektuella kapacitet, som

krävs för planeringen av en sådan operation, som rånet mot Nationalmuseum tyvärr är ett exempel på”. Om ”köparen” har emellertid tingsrätten inte lika höga tankar. Hans ”kapacitet kanske inte i första hand ligger på det intellektuella planet”, konstaterar tingsrätten torrt. Det är också ”köparen” som för rånarligan gjort det ödesdigra misstaget att lämna spår efter sig i form av sitt eget mobiltelefonnummer. Även om mobiltelefonen som i detta fall är utrustat med kontantkort går det att spåra vilka abonnenter innehavaren ringer till. Då kan man också genom att höra mottagarna få kunskap om vem som ringde upp. Det är också det som polisen gör. Samtalen bildade ett ”intressant mönster”, säger Magnus Osvald, som numera är kriminalkommissarie och tf. chef för Länskriminalpolisens utredningsrotel.

” August Renoirs målning *Ung parisiska* tillkom under 1870-talet, d.v.s. under den tidsperiod som brukar betraktas som den mest fulländade i konstnärens produktion.” (Nationalmuseum)

Åtgärder den 22 december

Långt före rånet har en person redan anlitas för att svetsa fotanglar, eller spanska ryttare som de också kallas. Polisen gör senare ett beslag och i en filofax finns antecknat ”fler ryttare” eller skaffa ”igelkottar”. Anteckningarna är gjorda redan den 16 augusti 2000 vilket tyder på att rånet planerades länge.

Samma dag som rånet sker, någon gång mellan 08.45 och 14.15, stjäls en Ford Sierra av 1992 års modell utanför pendeltågsstationen vid Farsta Strand. Ungefär samtidigt, mellan 11.00 och 15.30, stjäls ytterligare en bil. Det är en Mazda 323 av 1989 års modell. I bakrutan står det ”Leksand Så Klart”.

Den 22 november får också Överskottsbolaget i Skärholmen besök och tändvätska inhandlas. Ett

par timmar innan rånet är alla förberedelser för avledningsmanövern med bilbränder och fotanglar vidtagna.

Vid halvfemtiden befinner sig några personer vid Danvikstull. De kommer snart att bevittna upptakten till rånet. För polisen är de ovanliga vittnen. De har konstnärliga yrken, en är skådespelare och en annan fotograf. De är därför vana att uppleva stämningsslagen, tolka händelser och ta fasta på detaljer. De är intresserade av gamla hus för en kommande fotografering. De har varit på lite olika platser och betraktar nu det förfallna Danvikens gamla hospital, ritat av Adelcrantz på 1700-talet, och Saltsjöqvarn, en från början ångdriven kvarnanläggning från 1890. De står vid kajkanten alldeles där Hammarbykanalen tar slut och Strömmen öppnar sig. Belysningen är dunkel. Platsen är öde eftersom julens alla förberedelser sker på andra ställen än övergivna kajområden. Snart kommer de inte längre att vara ensamma.

Plötsligt närmar sig en öppen båt, som håller ”jättehögt hastighet”. Den kommer från Skanstulls-hållet och de står tysta och tittar på båten. Eftersom den kör så fort tänker en av dem att det är en militärövning eller någon form av uttryckning, kanske Kustbevakningen. Men när den kommer närmare ser de att det inte är en sådan båt. Den är lite för ”banal” för att tillhöra Kustbevakningen. Den kör också för fort med tanke på storleken. Båten går också väl lågt, alltför nära vattenlinjen för att framföras av en erfaren besättning.

Det är tre personer ombord. De två i fören är i trettioårsåldern, ser vältränade ut, ”dörrvakstyper”, tänker en av betraktarna. De har mörka kläder. Möjligen är det en person i fören och en i mitten. Mannen som styr är något yngre, vältränad även han, svartklädd och har en ribbstickad mössa. En av dem avviker en aning från de andra. Han är mindre samlad och välklädd än de andra och har något ”oklätt” och ”slafsigt” över sig.

De är ganska lätt klädda och deras avslappnade stil tyder på att de inte har färdats någon längre

sträcka. Personerna i båten passar inte riktigt in i bilden på en militärövning eller en utryckning av Kustbevakningen. Men de ser inte heller ut som om de är ute på en nöjestrapp. Det är inte enbart årstiden som får betraktarna att ana att de har ”något mål med sin färd”. Vittnena på kajen hör att männen talar med varandra i båten och ”det var helt klart att de skulle göra någonting”. Båten fortsätter rakt ut med riktning mot Gröna Lund, men viker sedan av mot stan. En av åskådarna tycker att det ser skumt ut: ”det luktade droghandel om det där och deras resa med båten”. När de längre fram läser tidningarna kommer de att förstå att bedömningen var ganska riktig.

Organiserade brott

Även om det enbart är tre personer inne på Nationalmuseum för att utföra själva rånet är åtskilliga medbrottslingar inblandade i förberedelser och efterarbete. Åklagaren väckte åtal mot inte mindre än tretton personer inför den första rättegången som gällde själva rånet och häleriet kring en av Renoirs målningar. Flera medbrottslingar är inblandade i avledningsmanövern och att hindra polisens fordon. För detta krävs i sin tur förberedande arbeten: spanska ryttare svetsades, bilar stals, tändvätska inhandlades och slutligen skulle bilar parkeras, stickas i brand med hjälp av tändvätskan och fotanglar spridas på gatan.

Medbrottslingar är också involverade i flyktvägen över vattnet. Det förutsätter tillgång till båt och i detta fall fick den köpas in för det specifika uppdraget. Eftersom det är vinter måste båten transporteras på landsväg för att sedan sjösättas. Själva flyktvägen rekognoseras dagen före rånet och då kunde också båtens funktioner och prestanda testas. Personer är också inkopplade med att i bil transportera rånarna från den övergivna båten och köra dem till ett gömställe, en medbrottslings lägenhet. Här efter följer de riktigt svåra uppgifterna, att försöka förvandla konstverken till reda pengar. En rad

personer är inblandade i den affärsmässiga delen av brottsligheten. Sammanlagt har mer än tjugo personer olika roller i dramat, även om inte alla kommer att fällas till ansvar för brott.

Rånet kräver planering och rekrytering av många personer för olika uppgifter. Men det är inte någon kontinuerlig kriminell verksamhet som bedrivs utan ett enda rån. Möjligen kan man säga rånet med stort R. Organisationen består av en löst sammansatt grupp med minst sagt olika kapacitet. Det handlar således mer om organiserade brott än organiserad brottslighet.

Åtskilliga personer känner varandra sedan tidigare och kommer från samma lilla samhälle en bit utanför Stockholm. För kriminella operationer är vänskap och lojalitet viktigt (Brå 2005:111). Man måste kunna lita på sina medarbetare och har man vuxit upp på samma ställe och känt varandra länge finns det nödvändiga kittet. Problemet med detta i och för sig nödvändiga urvalskriterier är att det knappast skapar förutsättningar att hitta de mest lämpade personerna. Vissa brister får man helt enkelt ha överseende med när rekryteringsunderlaget är begränsat. Det är inte som i det legala samhället, där en öppen rekrytering skapar förutsättningar att värva duglig personal för att inte säga toppkrafter. Nackdelarna med rekrytering för kriminella uppdrag kommer snart att visa sig. Det är inte lojaliteten som det är fel på utan kapaciteten.

Den man som planerade rånet beskrivs som ”smart”. En person som tidigare har gjort ”stora grejer”. Han är tillbakadragen, bär glasögon och påminner om en ”lång och smal datanisse”. Han går alltid i kostym och ser ut som en banktjänsteman. En annan person beskrivs i rakt motsatta termer och kallas för ”Opel-” och förnamnet eftersom han ofta stjal det bilmärket. Även Mazda och Ford Sierra tillhör favoriterna. Efter rånet hade han berättat för en kamrat att han ”var inblandad i hela grejen”. Flera personer som på ett eller annat sätt är indragna i rånet påstås arbeta svart i byggbranschen.

Enligt Magnus Osvold och Dan Boija fanns det

också en finansiär bakom rånet. ”De med storvulna planer har aldrig några pengar”, därför brukar någon grovt kriminell skjuta till lite pengar för inköp av vapen, svetsning av fotanglar och liknande uppgifter. Finansiärens drivkraft är att få ”lite spänning” samtidigt som man kan tjäna lite pengar.

Försök att sälja tillbaka stöldgodset

Ett motiv till att gärningspersonerna väljer att rikta in rånet på konstverk kan vara att en av organisatörerna till och deltagare i rånet uppenbarligen har en dragning till konst eftersom han tidigare gjort förhållandevis stora inköp på Bukowskis. Han har även prenumererat på kataloger från Bukowskis. Hos en av gärningspersonerna träffar polisen på en ritning över Moderna museet och inträdesbiljetter till museet den 6 oktober 2000. Kanske var Moderna museet aktuellt som alternativt mål?

Problemet med att stjäla kända konstverk är att kunna sälja dessa med rimlig vinst. Det är en erfarenhet som kuppmaakarna mot Moderna museet bittert fick erfara tio år tidigare. Antalet köpare är mycket få. Det är också utomordentligt komplicerat att få kontakt med sådana köpare. De finns inte i vanliga hälnät, knappast heller i sådana med inriktning på kulturföremål (Steffensmeier, 1986). En av rånare har emellertid ett omfattande kontaktnät och tingsrätten konstaterar att det gäller ”särskilt i österled, vad gäller tänkbara avnämare för bl.a. konst i den högre skolan”. Det är troligen en något förhastad slutsats. Svårigheterna kommer också att torna upp sig.

Eftersom marknaden för stulna kända konstverk är ytterst begränsad är en känd metod att i stället för att hitta köpare som inte finns försöka sälja tillbaka stöldgodset till ägaren eller försäkringsbolaget. Det är då en slags kidnappning av konstverk, som också brukar kallas för ”artnapping”. Det är denna metod som rånarna till en början tillämpar för att försöka göra en förtjänst på rånet.

Polisen gör husrannsakan i en av gärningsper-

sonernas rum på kriminalvårdsanstalten Asptuna. Den intagne hade permission när rånet begicks. I rummet finns tre tidningar från den 23 november 2000, som ingående beskriver rånet mot Nationalmuseum. Där finns också en artikel med rubriken ”Så förhandlar vi med undre världen”, skriven av Tommy Lindström och Kjell Hestrell. Den förstnämnde, tidigare chef för Rikskriminalpolisen, och den andre, före detta säkerhetschef på Moderna museet, har figurerat i händelser där värdefulla konstverk ”kommit tillbaka”. Artikeln handlar om att köpa tillbaka stulna konst.

En person i brottslighetens periferi, tidigare dömd för ekonomiska brott, känner en advokat, som inte enbart varit hans försvarare utan även övervakare. Advokaten får någon vecka efter rånet, den 28 december 2000, besök av två personer, varav den ene är den tidigare klienten. En av dem, han som inte tidigare varit advokatens klient, känner två av huvudmännen bakom rånet eftersom de samtidigt avtjänat fängelsestraff på Asptuna-anstalten. Han som varit advokatens klient känner förmodligen också dessa personer. De båda besökarna på advokatbyrån tillhör således inte något gammalt kamratgäng som flera av de andra personerna kring rånet och befinner sig också enbart i brottslighetens utkanter med uppgift att försöka sälja tillbaka konstverken. En av besökarna säger sig ha kontakt med en person som vet var tavlorna från Nationalmuseum finns. Frågan är om advokaten kan förmedla en kontakt med myndigheterna.

”Prislappen” är på 10 miljoner ”per tavla”. Advokaten känner sig villrådig men upplever att han har en moralisk skyldighet att medverka till att tavlorna återlämnas till Nationalmuseum. Han är dock mån om att inte begå någon brottslig gärning. Häleri eller utpressning är de brott som ligger närmast till hands om man befattar sig med stöldgods och utsätter ägaren för hot. Advokaten tar därför olika kontakter, bland annat försöker han ringa justitieministern, som råkar vara en tidigare advokatkollega, men utan resultat. Han försöker också få kontakt

med en kommissarie i Västsverige, som han tidigare samarbetat med, men når inte heller honom. I stället kommer han fram till statssekreteraren i Justitiedepartementet.

Dagen därpå ringer statssekreteraren tillbaka till advokaten och berättar att justitieministern föreslår att han vänder sig till spaningsledaren, polisöverintendent Leif Jennekvist vid Stockholmspolisen. Advokaten kontaktar Jennekvist och ställer frågan om det finns någon risk för att brott begås. Jennekvist påstås ha försäkrat advokaten att han knappast begår något brott om han medverkar till att tavlorna återställs eftersom han saknar brottsligt uppsåt. Jennekvist vill att advokaten ordnar fram fotografier på konstverken, med den i sammanhanget klassiska förstasidan på en dagstidning i bakgrunden. Av samtalet framgår att staten inte är intresserad av att köpa tillbaka några verk, men att Nationalmuseum förfogar över en tipskassa där de ekonomiska resurserna visserligen är på en helt annan nivå än de belopp som gärningspersonerna låtit föra fram. Advokaten för vidare kravet på att leverera fotografier på de kidnappade konstverken.

Kort därefter får advokaten samtal från sin tidigare klient. Han kan överlämna de efterfrågade fotografierna och de bestämmer att mötas vid en bensinstation i Alvik vid 19-tiden. Tillsammans åker de sedan till Järva krog och går in på restaurangen och väntar på klientens kompanjon. Det är han som har fotografierna. Kompanjonen dyker upp när han försäkrat sig om att advokaten inte är skuggad. Advokaten får sex bilder som föreställer de stulna konstverken av Renoir. Tavlorna är avfotograferade på både fram- och baksidan. Mycket riktigt finns en tidning med på bilden. Advokaten ringer Jennekvist, som kommer på besök dagen därpå till advokatens bostad för att titta på fotografierna. Jennekvist kommenterar att det saknas bilder på Rembrandts självporträtt och betonar att staten inte har för avsikt att köpa tillbaka några konstverk. Ett uppenbart skäl till återhållsamhet är att om lösensumma betalas ut för kidnappade konstverk ökar risken för att en

marknad för ”artnapping” kan uppstå.

Advokaten kontaktar sin tidigare klient och lägger fram förslaget att han själv kan ombesörja att tavlorna lämnas tillbaka till Nationalmuseum. På bensinstationen i Alvik lämnar advokaten tillbaka bilderna över tavlorna. Den 4 januari 2001 anhålls advokaten. Han blir mycket förvånad över polisens agerande. Han kommer dock att frikännas i det brottmål som följer mot rånarna och deras medhjälpare. Senare tilldelas han emellertid en varning av Advokatsamfundet för att han inte avvisade den begäran han fick om att medverka till att konstverken återställdes. Varningen gällde också att han bröt mot en advokats tystnadsplikt när han hade antagit uppdraget men sedan hjälpt polisen med att identifiera klienterna. Advokaten tycks därför ha gjort fel på alla punkter.

Frågan är dock varför advokaten häktas och senare åtalas. Inget tyder på att hans ambitioner varit andra än att medverka till att nationalklenoderna återställs. Kanske resonerade åklagaren på det sättet att ska man gå hårt fram mot de båda mellanmännen, som fungerade som förmedlare och filter mellan rånarna och den utnyttjade advokaten, fick man ta även den senare.

Enligt Magnus Oswald och Dan Boija var nog den ursprungliga planen att konstverken av någon person skulle förmedlas till en köpare. Kanske backade köparen ur eftersom konstverken var för ”heta”. Då återstod alternativet att försöka sälja tillbaka konstverken.

Tips och teletrafik

Ett viktigt hjälpmedel för polisen är samtalslistor över de mobilsamtal som de inblandade personerna fört med varandra. När polisen får kontakt med säljaren av båten och får kvittot med telefonnumret till en av gärningspersonerna är det bara att beställa samtalslistor och kartlägga vem som ringer vem. Det är också en ivrig telefonkontakt och gärningspersonerna har uppenbarligen inte varit rädda för att

polisen kommer att använda trafikrapporteringen för att lägga pussel. Av dessa listor framgår också vilken mast som ligger närmast mobiltelefonen. Det innebär att man även kan se var personerna befunnit sig och vid vilken tidpunkt. Av särskild betydelse är också diagram över teletrafikens intensitet. Av antalet samtal för olika tidsperioder går det att till viss del följa vad som sker.

Polisen sätter också in telefonavlyssning och av ett samtal framgår att några personer är mycket oroliga för något som har gömts i en källare. För polisen är saken klar. En eller flera stulna målningar är gömda och ett tillslag genomförs. Till polisens stora besvikelse hittar man enbart ett parti amfetamin.

Vid sidan av telefonavlyssning spanar också polisen och i fokus är ett mindre samhälle utanför Stockholm där flera av gärningspersonerna bor eller har sin bakgrund. Det var ”hur svårt som helst” att spana i denna ”byhåla” där inga utomstående personer brukade vistas, berättar Magnus Oswald.

Det går också rykten i det samhället. Någon skulle ha ”något stort på gång”. De skulle vara en ”stor stöt på gång” eller ”grejer på gång”. Dessa rykten skulle ha spridits ett par veckor före jul. Utanför ett hamburgerstånd skulle en person ha sagt, ”jävlar, nu händer det grejer”. Det kommer från en person som vill vara lite stöddig och skrytsam. Emellertid tar man det inte riktigt på allvar eftersom det ofta är ”heta grejer på gång” runt den personen. Efter rånet pratar ”alla” om det. Det går emellertid inte att sprida all denna information utan att tips kommer in till polisen. Det är också vad som sker. Polisen får även tips om biltjuvar som var inriktade på de bilmärken som var aktuella för bilbränderna.

När polisen börjar förhöra personer som är misstänkta för rånet eller befinner sig i utkanten av brottsligheten blir det svårare. De flesta säger ingenting på de hundratals utskrivna sidor av förhör som ingår i förundersökningen. Ibland kan förhören med de korthuggna frågorna och svaren ta sig närmast uttryck av rytmiskt poesi:

Förhørsledaren: Vad står det här?
Den misstänkte: Hele
Förhørsledaren: En tjej låter det som.
Den misstänkte: Ja, men det är ingen tjej nej
Förhørsledaren: Nehe, vem är det då?
Den misstänkte: Vet inte.
Förhørsledaren: Det vet du ju, annars skulle du ju inte ha det här uppskrivet.
Den misstänkte: Ja, men vem har sagt att jag har skrivit upp det här.
Förhørsledaren: Du sade ju det, att det var din lapp.
Den misstänkte: Ja, men vem har sagt att jag har skrivit upp det här. Jag kanske har haft det på mig, men jag behöver inte ha skrivit upp det.
Förhørsledaren: Vet du vem det här är?
Den misstänkte: Ja det är väl en, jag kommer inte ihåg faktiskt, för det här är lappen jag hade i London. Det här är mina Londonpolare, eller Londonpolare, Londonnummer som jag hade, jag var inte där så ofta, så jag lärde inte dom bra alltså. Det är ett tjejnamn, ja det stämmer.
Förhørsledaren: Vadå bor hon i London?
Den misstänkte: Jo.
Förhørsledaren: Det är ju ett svenskt mobilnummer.
Den misstänkte: Jo men hon kan bo i London för det.
Förhørsledare 2: Jovisst, kan hon det.
Förhørsledaren: Vad står det här då?
Den misstänkte: Enver
Förhørsledaren: Vem är det då?
Den misstänkte: Också Baren, jobba på bar.
Förhørsledaren: Jobba på baren.

Den misstänkte: Jobba på bar.
Förhørsledaren: Men inte där du jobbade?
Den misstänkte: Nej.
Förhørsledaren: Heter han något mer?
Den misstänkte: Det vet jag inte, jag kan inte dessa namn.

(Namnen har ändrats)

Det dröjer inte lång tid innan gärningspersonerna är häktade. I åtalet och under rättegången är uppgifterna om teletrafiken en viktig bevisning. Två av gärningspersonerna söker samband med varandra sexton gånger dagen för rånet. Dagen före rånet när båten inköptes hade de sökt samband med varandra nästan lika många gånger. Till detta kommer anteckningar i en filofax, innehav av fotografier på stulna konstverk, fingeravtryck och liknande. Däremot finns inte några tydliga vittnesuppgifter om vilka personer som gjorde vad. I den meningen känns bevisningen en aning tunn.

Ravekommissionen spanar

Den 5 april 2001 befinner sig två poliser från Ravekommissionen på Odenplan. Deras uppdrag är att spana på narkotikahandeln. Vid 11-tiden iakttar de en person som de vet är anhållen i sin frånvaro för grovt narkotikabrott. De kallar på förstärkning och följer försiktigt efter mannen in på ett kafé på Odengatan. De ser att han ringer ett mobiltelefon-samtal. Två ”välbyggda” män dyker upp och sätter sig vid den efterspanades bord. Ytterligare en person finns i sällskapet. När två av personerna stannar inne på toaletten i minst tio minuter är poliserna övertygade. Ett större narkotikaparti har bytt ägare. Poliserna kan inte ana att de snart kommer att göra ett tillslag av betydligt större kaliber än några påsar narkotika och ett par sedelbuntar.

Den efterspanade och de två männen lämnar stället och spanarna hänger diskret på. Vid korsningen Tulegatan och Surbrunnsgatan ger sig poliserna till

känna. De skriker ”polis” och en av männen, som bär på en svart resegarderob, försöker springa iväg men blir snart övermannad. På Norrmalmspolisens arrestavdelning visiteras de gripna männen. Ingen narkotika påträffas dock. Men besvikelsen kommer snart att övergå i triumf. I stället för narkotika hittar polisen i resegarderoben en oljemålning. Det är inte vilket konstverk som helst, utan ”Konversation” av Renoir, som egentligen borde hänga på Nationalmuseum i salen för impressionisterna. Ramen är dock inte längre kvar. Den försvunna ramen var troligen i original, utskuren i trä och förgylld. Kostnaden för en sådan nytillverkad ram ligger på 50 000 kronor.

Vad de spanande poliserna inte har en aning om är att besöket på toaletten på krogen syftade till att visa upp målningen för ett ombud för en tilltänkt köpare. Ombudet är emellertid kriminalinspektör anställd vid Rikskriminalpolisen för att arbeta ”under cover”. Polisen hade nämligen fått kännedom om att en av tavlorna var till salu och spaningsledningen inleder i slutet av mars 2001 förhandlingar med av personerna i utkanten av rånarligan. En polis, som kallar sig för Jens, låtsas vara ombud för en seriös spekulant, en person i London som är beredd att betala 10 miljoner kronor för Renoirs ”Konversation”. Jens kräver att tavlan förevisas honom innan det kan bli tal om affär. Det är det som sker på krogens toalett.

Jens, eller polisman ”RKP 108” är anställd för särskilda spaningsuppdrag. Vid tiden för huvudförhandlingen har han haft detta arbete i tre år. När han vittnar vid Stockholms tingsrätt sker det utan att hans identitetsuppgifter röjs. I skiftet mars/april 2001 blir han uppringd av ”Daniel” som vill att de ska träffas om en ”tavelaffär”. Det sker utanför Åhléns på Odenplan. De går till ett kafé och diskuterar. Priset är fem miljoner kronor och ”Jens” arbetar på uppdrag av ”Henrik”.

I själva verket är hela berättelsen om de spanande poliserna i Rave-kommissionen fabricerad. Det är en tillrättalagd historia som syftar till att skydda en

informatör i de kriminella leden och polisen som arbetar ”under cover”. Rave-kommissionens uppdrag var att följa den polis som arbetade ”under cover”, men allt skulle tyda på att de spanade på en narkotikabrottsling. Att de fann en Renoir skulle se ut som en ren tillfällighet.

En brottsprovokation är hemlig när den genomförs, men kommer fram i full dager när den väl är slutförd. De misstänkta och deras försvarare informerades om provokationen och ”RKP 108” vittnade också under huvudförhandlingen. Dilemmat var att när gärningspersonerna förstod att de blivit dragna vid näsan av polisen insåg de också att en person i de egna leden i egenskap av informatör hade samarbetat med polisen. Det var den person som introducerade under cover-agenten ”Jens”. Informatören, som på detta sätt indirekt avslöjades, fick också skadestånd av staten. I efterhand uppkom en diskussion om intresset att skydda informatörer och det ibland motstridiga intresset att framgångsrikt kunna driva en brottmålsprocess med de krav på insyn som den ställer.

I juli 2001 föll tingsrättens dom och gärningspersonerna dömdes för olika brott beroende på deras delaktighet i rånet och de efterföljande händelserna. En av huvudmännen dömdes för grovt rån i fängelse i sex år. En annan huvudman dömdes för grovt rån och ett annat brott till fängelse i sex år och sex månader, ett straff som hovrätten sedan höjde till åtta års fängelse. Andra personer dömdes till lägre straff för medhjälp till grovt rån eller grovt häleri till fängelse mellan två och fyra år. Vissa av dessa personer dömdes även för andra brott.

Några frikändes från delaktighet i rånet och de brott som följde i spåret av kuppen. Som tidigare nämnts frikändes den advokat som tog kontakt med Justitiedepartementet och polisen i frågan om att köpa tillbaks konstverken, i detta fall från ansvar för försök till grov utpressning. Även de personer som kontaktade advokaten i detta ärende frikändes, men i hovrätten fälldes de till ansvar för bland annat försök till grov utpressning och dömdes till fängelse

i tre år. Den rånare som med k-pist höll vakt i Nationalmuseums entré åtalades aldrig eftersom polisen inte kunde samla ihop tillräckligt med bevis.

Vid tiden för domen hade enbart Renoirs ”Konversation” kommit till rätta. Under de år som sedan skulle passera till dess samtliga konstverk hade återfunnits, strömmade tipsen in till polisen.

Brottsprovokation?

Sedan den 21 september 2005 kl. 18.00 hänger Rembrandts självporträtt på Nationalmuseum, passande nog dagarna innan utställningen ”Holländsk guldålder” öppnade sina portar. Bakgrunden är att rånarna försöker sälja självporträttet. Svensk polis samarbetar med FBI och en FBI-agent utger sig för att vara köpare till Rembrandts självporträtt. Affären ska göras upp på ett hotell i Köpenhamn.

Dansk polis stormar in på hotellrummet och fyra män grips för häleri. Två av dem döms till vardera ett års fängelse av Stockholms tingsrätt. En gärningsperson döms till två års fängelse och en person blir frikänd eftersom åklagaren inte kunde visa att han kände till att han hanterade ”den oerhört värdefulla och världsberömda tavlan”. De utdömda straffen innebar en halvering av det straff som egentligen skulle ha dömts ut. Skälet till de lägre straffen är att domstolen menade att myndigheterna använt sig av brottsprovokation, det vill säga provocerat fram ett brott. Skälet till att brottsprovokationen skedde på ett hotellrum i Danmark var att den inte alltför mycket skulle likna operationen med Renoirtavlan fyra år tidigare på kaféet vid Odengatan.

Målet går sedan upp i Svea hovrätt som inte kommer fram till någon annan bedömning än tingsrätten men med den betydelsefulla skillnaden att hovrätten meddelar påföljdseftergift. Eftersom brottsprovokationen anses otillbörlig slipper de fällda personerna att avtjäna straff. Hovrätten får närmast anses upprörd över att polisen provocerat en far att låta sin son begå ett allvarligt brott.

Riksåklagaren hävdar att det i grund och botten

handlar om tillåten bevisprovokation och överklagar därför hovrättens dom till Högsta domstolen, som tar upp målet till prövning i december 2007, nästan på dagen sju år sedan kuppen ägde rum.

Högsta domstolen lämnar åtalen mot de tre personerna utan bifall. De går alltså fria från ansvar för häleri. Skälet är att myndigheterna ägnat sig åt otillåten brottsprovokation. Högsta domstolen slår fast att åklagaren inte gjort gällande att någon av de tilltalade tagit befattning med tavlan innan polisen genom en person, som agerade efter polisens instruktioner, inledde sina försök att få till stånd ett fingerat köp och inte heller att den befattning de därefter tagit med tavlan har haft något annat syfte än att medverka till den framprovocerade överlåtelser. Det finns inte någonting i målet som visar att de tilltalade skulle ha tagit befattning med den stulna tavlan om de inte provocerats till det genom polisens ingripande, konstaterar Högsta domstolen kyligt. De tilltalades rätt till en rättvis rättegång måste därför anses ha blivit oåterkalleligen undergrävd som en direkt följd av polisens åtgärder, avslutar Högsta domstolen.

Även för Renoirs ”Konversation” förekom en provokation eftersom en polis utgav sig för att representera en köpare. Tingsrätten ansåg dock att det var fråga om tillåten bevisprovokation eftersom målningen ”redan fanns ute till försäljning” innan under cover-agenten hade debuterat i ärendet. Det skulle således inte ha varit myndigheterna som lockat fram en försäljning.

”Ung parisiska” i Los Angeles

Renoirs ”Ung parisiska” smugglades till USA. Där grips en person i mars 2005 misstänkt för grov narkotikabrottslighet. För den amerikanska polisen berättar han att målningen ska kunna lämnas ut. Skälet är sannolikt det amerikanska systemet med ”plea bargain” där den misstänkte kan förhandla sig till ett lindrigare straff genom att gå myndigheterna till mötes. FBI har målningen i förvar och under 2006

åker två poliser från Länskriminalpolisen och en konservator från Nationalmuseum till Los Angeles och hämtar målningen.

Magnus Osvald och Dan Boija menar att utländsk polis är mycket engagerad när det handlar om kulturarvsbrott och sätter in alla resurser. Utomlands värderar man kulturarvet högt och ofta finns polisiära specialenheter, något som saknas i Sverige.

Alla tre målningarna från rånet har nu återbörats och hänger på Nationalmuseum. Däremot saknas uppgifter om vad som hände med målningarna efter att försöket med att sälja tillbaka konstverken till staten misslyckades och målningarna, en efter en, dök upp på marknaden och hanterades av andra personer än de som befann sig i den närmaste kretsen kring rånet. Det finns åtskilliga frågor kvar att besvara när det gäller hur detta häleriled var organiserat och vem som höll i taktpinnen.

Rembrandts självporträtt hänger inte bara på Nationalmuseum. I Magnus Osvalds stora tjänsterum står en inramad reproduktion lutad mot väggen högst upp på bokhyllan bakom skrivbordet. Kanske passar en allvarlig och dyster Rembrandt utmärkt som Länskriminalpolisens beskyddare.

Källor

Boija, D. och Osvald, M. (2002). ”Tavelkuppen mot Nationalmuseum”. I: *Nordisk Kriminalkrönika 2002*, s. 37–56. Västra Frölunda: Nordiska polisidrottsförbundet.

Brunner, E. (2007). *Yngling på guld. Roman om ett brott*. Stockholm: Bonniers.

Brå 2005:11. *Narkotikabrottslighetens organisationsmönster*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet. Fritzes.

Steffensmeier, D. J. (1986). *The Fence. In the Shadow of Two Worlds*. Totowa: Rowman & Littlefield.

Intervjuer

Polisens förundersökning

Rembrandts Självporträtt
Photo: Tomas Oneborg / SvD / SCANPIX

PHILOSOPHIÆ
NATURALIS
PRINCIPIA
MATHEMATICA.

Autore *J. S. NEWTON, Trin. Coll. Cantab. Soc. Matheseos
Professore Lucasiano, & Societatis Regalis Sodali.*

IMPRIMATUR.
S. P E P Y S, Reg. Soc. P R Æ S E S.
Julii 5. 1686.

L O N D I N I,
*Jussu Societatis Regiæ ac Typis Josephi Streater. Prostat apud
plures Bibliopolas. Anno MDCLXXXVII.*

Avslöjande auktion – dubbelstölderna av Newtons "Principia"

År 1999 avgjorde Gotlands tingsrätt ett av de mest uppmärksammade brottmålen i domstolens och Gotlands historia. Det gällde två grova stölder; båda avsåg exemplar av Isaac Newtons epokgörande verk "Philosophiæ naturalis principia mathematica", förkortat till "Principia". Den på latin skrivna boken är Newtons huvudarbete och utgör ett av de viktigaste bidragen till vetenskapshistorien. "Principia" är därför ett begärligt verk för boksamlare och värdet för varje bok bedömdes ligga runt en miljon kronor vid tiden för stölderna i mitten av nittioalet. Under tingsrättsförhandlingen rullade ett märkligt kriminaldrama upp där "en man från Visby", ett internationellt auktionsverk, en pensionerad förste bibliotekarie, en boksamlare och två beslutsamma poliser spelade huvudrollerna.

Det ena exemplaret hade stulits från Säveskolan i Visby under första eller andra veckan i juni 1996. Den andra stölden inträffade ett år senare, den 6 oktober 1997, i Ingenjörsvetenskapsakademiens (IVA) ståtliga byggnad vid Grev Turegatan i Stockholm. Alldeles runt hörnet, på Arsenalsgatan, ligger Sotheby's svenska kontor, där stöldgodset så småningom skulle hamna för vidare befordran till auk-

tionsverkets internationella bokauktioner i London. Stölderna gällde originalupplagan – "first edition, second issue" – författad år 1686 och tryckt i London året därpå. Tjuven hade låtit sälja Säveskolans exemplar på Sotheby's i London. IVA:s verk skulle även det säljas på Sotheby's, men myndigheterna hann, med hjälp av en pensionerad förste bibliotekarie vid Kungl. biblioteket, före och boken kom till rätta. För Säveskolan återstod inte någon annan möjlighet än ett utdömt skadestånd på 750 000 kronor.

Den omfattande polisutredningen drevs av två poliser, kriminalinspektör Helena Kattlunds och polisassistent Inger Stenhoff, under ledning av kammaråklagare Björn Lindqvist. De båda poliserna utredde stölderna i uppförsbacke eftersom den misstänkte var en etablerad person med goda kontakter. Åklagaren, som då var ny på Gotland, förstod först i och med huvudförhandlingen att den misstänkte var en känd person eftersom ett tjugotal åhörare bevittnade rättegången, något som inte hörde till vanligheten. Det var ett tydligt tecken på att stöldhistorien hade gett eko inom Gotlands kultur- och museivärld.

Den första stölden

Säveskolans ”Principia” hade donerats till Visby läroverk i slutet av 1800-talet av professor L. F. Svanberg (1805–1878), för att ingå i ”Läroverks-samlingen”. Svanberg var en av Berzelius lärjungar och blev professor i allmän teoretisk kemi i Uppsala. Svanbergs donation innehöll även böcker från faderns, Jöns Svanbergs bibliotek. Denne var professor i matematik i Uppsala. Boken finns förtecknad i Visby Läroverks klassiska bibliotek av Alf Uddholm, bilaga till årsredogörelse för Högre Allmänna Läroverket i Visby läsåret 1956–1957. Den Svanbergska samlingen kan urskiljas genom ex libris. Enligt polisanmälan skulle det enbart finnas fyra verk av ”Principia” i Sverige. Av ett senare förhör med en specialiserad antikvariatsägare fanns i själva verket nio kända exemplar av ”Principia” i Sverige: Uppsala (Wallersamlingen), Djursholm (Lefflersamlingen), två exemplar i Uppsala (Astronomiska institutionen), IVA (Hjalmar Sjögrens bibliotek), Gävle (läroverket), Skara (Stifts- och landsbiblioteket), Lund (Universitetsbiblioteket) och Visby (läroverket).

Säveskolans bok fanns upptagen i en inventering som gjordes i december 1995. Av polisförhöret framkom att boken användes mycket sällan. Den togs egentligen bara fram när någon lärare i naturvetenskap ville visa upp verket för förundrade elever och berätta historien om hur den sällsynta boken hade hamnat på den egna skolan. Därför saknades verket först omkring ett år efter stölden, närmare bestämt den 23 maj 1997 då boken ”efterfrågades”, enligt polisens anteckningar: En okänd ringer till Säveskolans bibliotekarie och ställer den något egendomliga frågan om skolan har kvar sin ”Principia”. Bibliotekarien gör omedelbart en kontroll i skolans arkivvalv, där hon vet att boken förvaras inlåst i ett kassaskåp. Hon hittar emellertid inte boken, utan enbart ett annat verk av Newton, ”Optiska fenomen”. Eftersom ”Principia” inte ligger där den ska och ”Optiska fenomen” är placerad på ett annorlunda sätt än brukligt börjar biblioteka-

rien ana oråd. Hon kontaktar därför sin kollega på stadsbiblioteket.

Det visar sig att den okände mannen ringt även till stadsbiblioteket och förhört sig om ”Principia”. Vid senare polisförhör med stadsbibliotekarien kom fram att mannen i telefonen dessutom hade påtalat att boken hade sålts under våren 1997 på Sotheby’s i London för 800 000 kronor. Mannen talade ett ”bildat” språk, enligt polisförhöret med stadsbibliotekarien. Mannen i telefonen, som ville vara anonym, påstod sig känna både säljare och köpare. Enligt mannen stod Svanbergs namn i exemplaret och hörde därför hemma på gymnasiet i Visby. Köparen fanns i landet, och skulle troligen kontakta stadsbiblioteket, allt enligt det mystiska telefonsamtalet.

När Säveskolans bibliotekarie konstaterar att ”Principia” inte ligger i kassaskåpet utan är på drift inleds ett omfattande sökande efter boken. Böcker och pärmar lyfts ned från hyllor, bokskåp genomsökts liksom källarens magasin. Det handlar om tusentals volymer som plockas ned från hyllor för att sedan läggas tillbaka igen, men utan att någon ”Principia” återfinns. Senare, under polisutredningen, erinrade sig bibliotekarien att den person som senare skulle fällas till ansvar för stölden hade besökt skolan året innan och fått ta del av bokförteckningen. Gärningspersonen hade, i sällskap med en kaffekorg, suttit i en läseskrubb under två dagar och gått igenom inventarieförteckningen. Den utpekade personen skulle i ett senare förhör förneka att detta besök någonsin hade ägt rum.

Under huvudförhandlingen i det brottmål vid Visby tingsrätt, där hela historien några år senare skulle rullas upp, berättade ett vittne om gärningspersonens besök på Säveskolans bibliotek, enligt Gotlands Allehandas rättegångsreferat den 12 februari 1999. I ett förhör framkom att gärningspersonen hade blivit förevisad ”Principia” redan år 1970 i samband med ett besök på läroverket. Det rådde inte någon tvekan om att den person som långt senare skulle stjäla boken då förstod att det var en värdefull bok som fanns i skolans samling.

Den 26 maj 1997 skriver en boksamlare med Stockholmsadress till Länsbiblioteket i Visby och berättar att han förvärvat ett exemplar av Newtons ”Principia” på Sotheby’s i London. Exemplaret bär Jöns Svanbergs namnteckning, upplyser brevskrivaren. Denne hade efter köpet visat boken för en före detta förste bibliotekarie och chef för bokvårdsavdelningen på Kungl. biblioteket, som erinrade sig att Visby läroverk skulle äga ett exemplar med denna proveniens. Hans gode vän hade således köpt ”Visbyexemplaret”, konstaterade den pensionerade förste bibliotekarien i ett senare polisförhör. Denna upplysning var bakgrunden till att boksamlaren hade författat brevet till Länsbiblioteket i Visby. Den okände man med ”bildad röst” som hade kontaktat bibliotekarierna på Gotland visade sig bli sannspådd; Säveskolans ”Principia” fanns inte längre kvar i Visby.

Av senare polisförhör framgår att boksamlaren prenumererar på Sotheby’s kataloger och hade sedan många år sökt efter ett exemplar av ”Principia”. Han tar kontakt med en god vän som driver antikvariat både i Stockholm och i London för att be denne att vid visningen på Sotheby’s inspektera boken. Antikvariatsägaren rekommenderar ett köp, vilket också sker genom att köparen följer auktionen från sin våning i Stockholm och lämnar telefonbud till London. Han ropar in boken den 5 december 1996 för 80 200 pund inklusive kommission och beger sig kort tid därefter till London för att personligen hämta nyförvärvet.

När historien börjar rullas upp kontaktar polisen Sotheby’s kontor i Stockholm. Till bokauktionen i London hade auktionsverket tryckt upp en särskild katalog: ”Continental Books and Manuscripts including Science and Medicine”. Newtons ”Principia”, andra upplagan, som egentligen tillhörde Säveskolan i Visby, finns upptagen som nummer 161 i katalogen och i texten beskrivs boken i versaler som ”A LANDMARK IN THE HISTORY OF SCIENCE”. I boken bevisar Newton att gravitationskraften kan förklaras i matematiska termer. Det är samma

lag om gravitation och rörelse som gäller överallt. Enlig katalogen är det enbart Darwins ”Origin of Species” som kan mäta sig med ”Principia”. Bara 50 exemplar trycktes i den andra upplagan. Utropspriset anges till mellan 25 000 och 30 000 pund i katalogen, men som nyss nämnts gick buden ända upp till 80 700 pund innan klubban föll.

Sotheby’s Stockholmskontor har inte några egna bokexperter utan man annonserar efter objekt och anger när sakkunniga bedömare från England är på besök. Presumptiva säljare kan då ta med sina objekt till kontoret för att få dessa bedömda. Det händer också att kunder ringer till Stockholmskontoret för att få föremål värderade och uppgift om detta sätts in i en bevakningspärm för senare kontakt i samband med expertbesök från England. Gärningspersonen hade kontaktat Stockholmskontoret per telefon och sedan varit på personligt besök i samband med att Sotheby’s bokexpert var i Stockholm. Det var vid ett sådant möte som Visbyexemplaret av ”Principia” lämnades in för försäljning på bokauktion i London, enligt kvitto från Sotheby’s. I samband med expertbesöket diskuterades även kommande försäljningsuppdrag. Ett sådant uppdrag skulle också komma ett år senare, även denna gång med ett stulet exemplar av ”Principia”.

När den svenske boksamlaren kommer till London och besöker Sotheby’s för att hämta sitt nyförvärv börjar han att syna boken ingående och upptäcker då en namnteckning på försättsbladet, som han tyder till ”Jens Svanberg”. Han konstaterar själv att det saknas uppgift i Sotheby’s katalog om att bokexemplaret innehåller någon form av namnteckning. Det är en bestickande detalj att katalogens utförliga beskrivning av boken och dess skick saknar upplysning om att boken innehöll en namnteckning. I polisförhöret kommenterade boksamlaren att både han och den pensionerade förste bibliotekarien på Kungl. biblioteket fann ”det anmärkningsvärt att Sotheby’s i sin katalog inte har nämnt att det finns en namnteckning i boken”. Vid polisförhör berättar den pensionerade förste bibliotekarien att det troligt

suttit ett sigill på frampärmens insida, något som var vanligt förekommande vid den tiden. Detta sigill var således borttaget. Han menar också att en förklaring till att Sotheby's i auktionskatalogen inte hade angett att det fanns en namnteckning var att han hade fått lära sig att "utlänningar" inte är lika intressanta som engelsmän. Hade emellertid boken sålts i Sverige hade det troligen stått i katalogen att Svanbergs namnteckning fanns på försättsbladet, då Svanberg var "lätt att slå upp", enligt den pensionerade förste bibliotekarien. Han berättar också att normalupplagan för en bok vid tiden för "Principia" var 200–500 exemplar. En antikvariatsägare med inriktning på vetenskaplig litteratur bekräftar i ett förhör att professor Svanbergs namnteckning i en "Principia" hade höjt värdet på boken vid en försäljning i Sverige.

Misstankar om en andra stöld

Förhör sker med personal på Sotheby's kontor i Stockholm och det kommer fram att gärningspersonen gett auktionsfirman i uppdrag att förmedla försäljningen av boken. Vid det tillfället, den 6 september 1996, var den misstänkte ensam och lämnade boken personligen på kontoret på Arsenalsgatan i Stockholm. Gärningspersonen lämnade inga uppgifter eller kommentarer om bokens ursprung, enligt polisförhöret med Sotheby's personal. I förhör bekräftar gärningspersonen att personalen inte heller hade ställt några frågor. På Sotheby's kände man igen säljaren eftersom denne sedan 1990-talets mitt varit kund och lämnat in olika böcker till försäljning. Den misstänkte har emellertid i förhör förnekat att han skulle ha anlitat Sotheby's mer än en gång, men ändrade sig i ett senare förhör, då han medgav att han i början av 1990-talet hade låtit Sotheby's försälja tio handteckningar från 1500–1600-talet för omkring 125 000 kronor.

När den andra "Principian", den från IVA, hade stulits (mer om det nedan) förhör polisen Sotheby's vd i Stockholm. Denne hade hört talas om den miss-

tänkte, som hade rykte om sig att vara "mycket kunnig" på gamla böcker, som han köpte och sålde. På fråga om Sotheby's kontrollerar ett inlämnat objekts proveniens svarar vd:n att "kände man till den som skulle sälja fanns det ingen anledning till att fråga". När kunden inte är känd görs således förfrågningar. En service till kunderna var emellertid att inte lämna ut namn på vem som lämnat in ett visst föremål, om detta var kundens önskemål. På fråga om det inte är märkligt att en och samme kund har möjlighet att inom loppet av drygt ett år lämna in två exemplar av "Principia" till försäljning tillstår vd:n att det nu i efterhand kan uppfattas som "något förvånansvärt". Han menar dock att eftersom säljaren var känd för att handla med gamla böcker var det inte så konstigt.

Under kvarstadsförhandlingen i mars 1998 vid Visby tingsrätt yrkar åklagaren om kvarstad på så mycket av den misstänktes egendom som behövs för att täcka det förväntade skadeståndet till Säveskolan. Som grund för yrkandet åberopas misstanke om grov stöld av Säveskolans exemplar av "Principia". Vid förhandlingen börjar den misstänkte mycket överraskande att berätta om ytterligare ett exemplar av "Principia", som Säveskolan skulle kunna få som utbyte av den bok som hade försvunnit. Kriminalinspektör Helena Kattlunds har berättat att hon aldrig kommer att glömma denna regniga förhandlingsdag när det började gå upp för henne att det kanske fanns ytterligare en stöld att utreda. Det hon då inte visste var att det andra stulna verket av "Principia" redan fanns hos Sotheby's och riskerade att säljas på en av auktionsverkets internationella bokauktioner i London och därmed gå samma öde till mötes som Säveskolans exemplar.

Vid polisens första besök på Sotheby's upplyser man om att den misstänkte i oktober 1997 lämnat in Newtons "Principia" för en kommande försäljning i London i maj 1998. Finns det ytterligare en stöld av samma verk av Newton och med ett identiskt lika sätt som för "Visbyexemplaret" att om-sätta stöldgodset i pengar? De utredande poliserna

börjar nysta efter det andra försvunna exemplaret.

I förhör med den misstänkte i april 1998 bekräftas att han hade lämnat in ytterligare en "Principia", den 7 oktober 1997 på Sotheby's kontor i Stockholm. Den boken skulle han ha förvärvat av en myntsamlare, i enlighet med hans första version av hur de olika exemplaren hade kommit i hans ägo (mer om det nedan). Polisen kontrollerar med Sotheby's och det kommer fram att exemplaret har ett bokhyllmärke på ryggen: "A7W. Heffer in Cambridge". Polisen i Visby gör själv en polisanmälan den 27 april 1998 med rubriceringen grov stöld alternativt grovt häleri. De kontakter som polisen har haft med bokexperter och de förhör som hålls med anledning av det påstådda köpet av två "Principia" av en mynthandlare på 1960-talet innebär att det finns misstanke att även den andra "Principia" som hade lämnats in till Sotheby's var stulen.

Det andra exemplaret av "Principia" hade redan förts till London då polisen lyckas förmå den misstänkte att själv återkalla försäljningsuppdraget. På det sättet skickas boken tillbaka till Sotheby's Stockholmskontor på frivillighetens väg. I annat fall hade det blivit ett mycket tidskrävande förfarande för att få boken tillbaka med rättshjälp utomlands för att verkställa svenska tvångsmedel i England. Den 6 maj 1998 tas boken i beslag på Sotheby's kontor i Stockholm. Skälet till att kronofogden och inte polisen tar hand om "Principia" nr 2 är att kopplingen till stölden på IVA då ännu var osäker. Kronofogden agerar därför med stöd av kvarstadsbeslutet som gällde skadeståndet för stölden av "Principia" nr 1. Den kronofogde som hämtade boken på Sotheby's kontor, Hans Ihrman, har berättat att han och kronoassistenterna plötsligt befann sig i en helt annan värld än den där deras exekutiva ärenden normalt utspelar sig. Med viss oro och med vita skyddshandskar överbringade den elegant klädda personalen det värdefulla exemplaret till Kronofogdemyndighetens personal, som belade boken med kvarstad.

Polisen kontaktar den pensionerade förste bibliotekarien, som figurerat i fallet med den första

bokstölden, som konstaterar att boken, som kronofogden hade hämtat på Sotheby's, tillhör Ingenjörsvetenskapsakademien (Sjögrenska biblioteket). Förste bibliotekarien känner igen en blyertsanteckning som finns mitt på framsidans pärm. Det är professor Stig Ekelöfs handstil. Förste bibliotekarien är väl förtrogen med Ekelöfs handstil eftersom de hade brevväxlat under många år. Ekelöf hade varit ansvarig för Sjögrenska biblioteket på IVA. Professorns blyertsanteckningar finns i många böcker som förvaras på IVA. I samband med att bibliotekarien kopplas in på fallet kommer det fram att IVA:s exemplar saknas. Det visar sig att även IVA haft besök av en "man från Visby".

Bakgrunden till IVA:s innehav av "Principia" var en donation av professor Hjalmar Sjögren av ett bibliotek med inriktning på geologiska och bergsvetenskapliga ämnen. Samlingens 6 000 titlar överlämnades år 1928 av hustrun Anna Sjögren, född Nobel. Hjalmar Sjögren arbetade som geolog för familjen Nobel vid Naftablaget i Baku. Under denna tid träffade han sin blivande maka, Anna Nobel. Paret flyttade sedan till Nynäshamn och förvärvade godset Nynäs. I Nynäshamn fanns även andra släktingar till Nobel och en gren ägde den stora villan Oscarshöjd. Som en ödets ironi växte den åklagare, Björn Lindqvist, som skulle driva åtalet vid Visby tingsrätt, upp på Oscarshöjd. Det finns således en koppling mellan den sjögrenska donationen, den stulna "Principian" nr 2 och brottsutredningen.

Stölden av "Principia" nr 2

"Mannen från Visby" kontaktar någon gång under år 1997 IVA och presenterar sig som en nära medarbetare till en känd museiman som arbetar med "någon antikvarisk utredning". Av telefonsamtalet framgår att han äger ett gammalt hus och att han har planer på att donera det till IVA. På IVA kontrolleras detta med hjälp av ett bokverk och man finner att uppgifterna stämmer. Vid ett senare tillfälle berättar den misstänkte för IVA:s personal att

han är ”rik” och att han har ”ett slott”. I Gotlands Allehandas referat (den 12 juni 1999) från huvudförhandlingen i brottmålet beskrevs därför händelserna kring stölden på IVA som smått komiska. Den misstänkte hade bland annat överlämnat flerspråkiga visitkort med titeln ”Chief inspector of monuments”.

Nästa kontakt sker den 22 eller 23 maj 1997 då mannen presenterar sig som ”1:e antikvarie” med uppdrag att låta fotografera gamla böcker för en katalog. Den 13 augusti 1997 besöker den misstänkte Sjögrenska biblioteket på IVA och går igenom kartotekskort för att se vad som ska fotograferas. Han är ensam i biblioteket, men en av de anställda kontrollerar honom då och då när han håller på med korten och sätter gem på vissa. Senare skulle personalen konstatera att han hade satt ett gem på bibliotekskortet till Newtons ”Principia” i originalupplaga. I biblioteket finns även ett exemplar av en senare utgåva, men som inte hade markerats med gem. Den misstänkte hade även satt gem i kända verk av författare som Nicolaus Copernicus, Tycho Brahe, Charles Darwin och Carl von Linné.

Bibliotekskortet över ”Principia” är märkt ”A 7” och det exemplar av ”Principia” som senare hämtas på Sotheby’s och hamnar på Stockholmspolisens tekniska rotel, hade även det en blyertsanteckning ”A 7” på frampärmens insida.

Gärningspersonen besöker biblioteket på nytt den 21 augusti 1997 och sitter en hel dag i biblioteket. Han är mestadels själv, men ibland tittar man till honom. Han har tillstånd att få arbeta ensam i biblioteket. Dagen därpå konstaterar bibliotekets personal att nycklarna till ”valvet” saknas, där de mest värdefulla böckerna förvaras. Ett ”febrilt le-tande påbörjades”. Senare påträffas nycklarna på ett ställe där den ansvarige inte alls kunde föreställa sig ha lagt nycklarna.

Den 6 oktober 1997 besöker gärningspersonen återigen IVA och fotograferar titelsidor på böcker och även hyllor och bokskåp. Ett femtontal böcker lånas från ”valvet” och gärningspersonen får även

följa med in. Väl inne håller han ”Principia” i handen och berättar att ”det hade funnits ett sådant exemplar i Visby”, men att det ”blivit stulet”. Böckerna ställs sedan tillbaka när fotograferingen är klar. Arkivarien, som hela tiden övervakar gärningspersonens arbete, tycker att fotograferingen går mycket ”amatörmässigt” till. Olika sidor ur böckerna fotograferas. Dessa läggs på en stol nära fönstret. För att hålla boksidorna på plats används vanliga klädnypor som fästs i hörnen. Arkivarien tycker inte att hanteringen av böckerna är tillfredsställande med tanke på deras värde. Arkivarien reflekterar över att bilderna inte heller kommer att vara tillräcklig bra för att användas vid olika föredrag. Det är ”ingen större klass på själva fotograferingen”. Den misstänkte använder en enkel kompaktkamera med inbyggt zoomobjektiv.

Under hela fotograferingen är gärningspersonen ”märkbart nervös”. Vid huvudförhandlingen skulle åklagaren karaktärisera det som ”rampfeber inför det brott som skulle genomföras”.

När arbetet med fotograferingen var avslutad på IVA hade ”alla gått till Östermalmshallen för att äta lunch”. Vid ett tidigare tillfälle hade den misstänkte blivit bjuden på kaffe hos en av de ansvariga på IVA. Gärningspersonen hade således en förmåga att bekanta sig med människor, duperas och göra intryck.

Vid senare polisförhör kunde inte arkivarien ”nu i efterhand” uttala sig om ”Principia” hade ställts tillbaka i valvet eller inte. På fråga från polisen berättar antikvarien att gärningspersonen hade haft med sig en portfölj vid fotograferingen och plockat med en del papper. Det var även tal om något arbete som gärningspersonen hade skrivit, som han senare skulle skicka, vilket aldrig skedde.

Redan dagen efter stölden på IVA lämnas boken in till Sotheby’s, men gärningspersonen hade redan flera veckor innan varit i kontakt med auktionsfirmans Stockholmskontor, vilket var ett tydligt bevis på att stölden inte var en tillfällig ingivelse, enligt åklagaren. I förundersökningen finns inlämnings-

kvitto från Sotheby’s dagtecknad den 7 oktober 1997.

I förhör med gärningspersonen bekräftar han att han har lämnat in ett exemplar av ”Principia” till försäljning hos Sotheby’s. Han påstår att han köpt boken redan år 1966 av en myntsamlare, som även hade en boksamling i sin lägenhet i Göteborg. Det skulle ha rört sig om flera tusen böcker och det hade tagit någon dag för gärningspersonen att gå igenom samlingen. Han skulle ha förvärvat 180 boktitlar för i storleksordningen 25 000 kronor och låtit transportera böckerna till sin dåvarande lägenhet i Stockholm. Sedan 1960-talet hade vissa böcker avyttrats, men i princip var samlingen orörd, enligt gärningspersonen. På direkt fråga från förhørsledaren påstår gärningspersonen att samlingen innehöll tre exemplar av ”Principia”. Dessa skulle se likadana ut, vara tryckta samma år, inte innehålla någon uppgift om tidigare ägare och omöjliga att skilja från varandra. En av böckerna hade han redan låtit sälja på Sotheby’s i London, den andra var till försäljning på samma auktionsverk och det tredje exemplaret skulle ha förvarats hos en släkting, men stulits.

Den pensionerade förste bibliotekarien på Kungl. biblioteket kände den person som hade pekats ut som ägare till flera exemplar av ”Principia”. Den påstodde bokägaren hade en myntsamling över vilken han var ”något skrytsam”. Någon boksamling hade myntsamlaren inte nämnt något om och att ha varit ägare till två ”Principia” fann den pensionerade förste bibliotekarien som ”anmärkningsvärt”. Även en annan person som hördes av polisen berättade att myntsamlaren bodde i en normal lägenhet om 2–3 rum och kök utan vare sig antikviteter eller någon värdefull boksamling. Allt tydde på att det påstådda inköpet hos myntsamlaren var en ren fabrikation. Gärningspersonen påstods också ha hamnat i konflikt med myntsamlaren.

I denna värld av boksamlare, en förste bibliotekarie och antikvariatsägare känner alla varandra. Den antikvariatsägare som synade den först stulna

”Principia” på Sotheby’s för boksamlarens räkning hade senare kontakt med gärningspersonen, som han visste vem det var till följd av att han kände en släkting till gärningspersonen. När antikvariatsägaren befann sig på sitt kontor i London får han besök av gärningspersonen, som berättar att han hade lämnat in ett exemplar av ”Principia” till försäljning på Sotheby’s. Det visar sig senare att det handlar om det andra stulna exemplaret, det från IVA. Under besöket ber gärningspersonen att antikvariatsägaren inte ska ”rota” i försäljningen av verket ”just nu”. Antikvariatsägaren nämner då att det har varit flera ”Principia” till försäljning under senare tid och att det också försvunnit ett exemplar från ”din hemstad”. Gärningspersonen svarar då att den boken såldes på auktion i London i december 1996.

Vid huvudförhandlingen gör åklagaren gällande att gärningspersonen inte är något ”annat än en beräknande och kallblodig tjuv”, enligt ett referat i Gotlands Tidning den 12 februari 1999. Vid rättegången erkänner den tilltalade stölden vid Säveskolan, men kan inte minnas något av betydelse från själva tillgreppet. Under rättegången sker därför en uppläsning av vad den tilltalade tidigare uppgett i polisförhör. Även vittnen förhörs.

För den andra stölden, vid IVA, kan den tilltalade varken erkänna eller förneka gärningen. Även för denna åtalspunkt får åklagaren läsa högt ur valda delar av tidigare polisförhör med den tilltalade. Ett antal vittnesförhör hålls också för att belysa omständigheterna kring stölden.

Den tilltalades inställning till åtalet, uppgifter från tidigare polisförhör, teknisk bevisning och vittnesuppgifter innebär att brottet utan svårighet kan styrkas. ”Bevisningen är överväldigande”, menade den tilltalades försvarare, enligt Gotlands Tidnings rättegångsreferat den 12 februari 1999. Den tilltalade fälls till ansvar för grov stöld vid två tillfällen och döms till ett års fängelse. Tingsrätten påpekar att brotten ”föregåtts av planering, utförts med förlagenhet och möjliggjorts genom att (...) utnyttjat det personliga förtroende som han upparbetat hos

anställda på såväl Säveskolan som Ingenjörsvetenskapsakademien”. Det är också fråga om återfall i brott drygt ett år efter den första stölden och båda brotten är i stort sett identiska. Dessa omständigheter bedöms som försvårande.

Till sist skulle tingsrätten avgöra skadeståndsfrågan och Visby kommun fick skadestånd och IVA den beslagtagna boken.

Källor

Intervjuer
Polisens förundersökning
Åklagarkammarens akt

Brottens natur och status

Kända och okända brott

Under de senaste årtiondena har Sverige som nation drabbats av flera allvarliga kulturarvsbrott; sex av fallen har nyss beskrivits. Vad har de gemensamt? Vad skiljer dem åt och vad kan vi lära av dem? Det är frågor som diskuteras i detta avslutande avsnitt.

Några av de sex beskrivna brotten har fått uppmärksamhet utanför Sveriges gränser; till och med över hela världen, som rånet mot Nationalmuseum år 2000 och ruffkuppen mot Moderna museet år 1993. De är båda sensationella händelser med ett stort inslag av dramatik. Egentligen är det anmärkningsvärt att ett litet land som Sverige och dessutom förhållandevis kulturfattigt i jämförelse med åtskilliga andra nationer, har haft ett antal kulturarvsbrott som kommer att gå till den internationella kriminalhistorien.

Det speciella med rånet mot Nationalmuseum är att kuppmaakarna både angjorde museet på Blasieholmen med båt och flydde därifrån på samma sätt. När rånarna lämnade museet med dragna vapen var det som scener ur en film, berättar ögonvittnen. Samtidigt som flyktbåten styrde ut mot Strömmen brann två bilar i Stockholms innerstad för att distrahera polisen.

Med sig i båten hade de Rembrandts berömda självporträtt, målat på guld år 1630.

I fallet Moderna museet frågade sig en hel värld hur det kunde vara möjligt att såga upp taket till ett internationellt känt museum utan att larmet gick och obekymrat fira upp en rad konstverk av Picasso och Braque.

Båda brotten är spektakulära, välplanerade och avancerade, gällde mycket stora ekonomiska och kulturhistoriska värden, skedde under loppet av några minuter och är enkla att beskriva och förstå. Därför fungerar de väl i medielogiken. Dessutom passar de bra som skandaler eftersom säkerheten vid svenska museer kan ifrågasättas när de mest prestigefyllda institutionerna som förvarar föremål av utomordentligt stort värde blir dragna vid näsan av fräcka kuppmaakare (Johansson, 2004).

En stöldhärva som inte har fått lika stor medial uppståndelse, men som förtjänar en väsentligt större uppmärksamhet, är de omfattande kyrkstölderna i Norrland under 1990-talet och början av 2000-talet. Det får anses närmast sensationellt att 19 kyrkor och kapell blir utsatta för 24 inbrott under en period av elva år. Dessa skövlades på medeltida

träskulpturer; helgonfigurer som hade överlevt både Gustav Vasas reformation, den röde hanen och Tegnérs framfart. Omfattningen av brottsligheten, både tidsmässigt och vad gäller antalet måltavlor och brottsobjekt, gör att den troligen saknar motstycke i vårt land. Uppgifter finns att stölderna var ännu mer omfattande och i själva verket hade pågått i decennier.

Kyrkstölderna berörde lokalsamhället, drabbade vissa orter hårt och blev därför en följetong i Norrlandspressen. De rapporterades också i rikstäckande medier, men knappast någon utanför kultursektorn förstod nog riktigt dimensionen av brottsligheten. I grund och botten är det ordinära inbrott – visserligen i en lång rad och systematiska – som saknar den minutoperativa dramatik som kännetecknar rånet mot Nationalmuseum och kuppen mot Moderna museet. Eftersom gärningspersonen var spanjor och stöldgodset hamnade på Teneriffa och sedan prånglades ut via spanska antikhandlare och auktionshus blev det också en nyhet i spanska medier.

”KB-mannens” stölder av värdefulla böcker på olika bibliotek fick stort medialt utrymme eftersom en högt uppsatt och akademiskt meriterad tjänstemän hade visat mycket stor illojalitet mot de värden som han var betrodd att förvalta. Det är också dessa ingredienser som skapar skandalen (Johansson, 2004). När högstatuspersoner gör sig skyldiga till enkla brott blir det sociala fallet högt och det moraliska fördömandet obarmhärtigt. Till detta kommer att den misstänkte förste bibliotekarien tog sitt liv och sprängde sin lägenhet i centrala Stockholm; ett tragiskt öde som medfört att praktiskt taget alla känner till fallet med bibliotekarien som sprängde sig själv i luften, låt vara att polisens utredning visar att han redan var död när gasblandningen i lägenheten exploderade. Han kommer att föras till kretsen av bibliotekarien runt om i världen som levt dubbel-liv som boktjuvar. Något nytt fenomen är det inte; bibliotekarien har i alla tider stulit böcker. Det är de som har kunskapen och tillfället.

De brittiska kartjuvarna som skar ut värdefulla kartblad ur gamla atlas blev aldrig någon förstasidesnyhet i Sverige. Kartjuvarna dömdes inte heller i Sverige och deras framfart har därför inte blivit allmän egendom hos oss, men väl i Storbritannien där deras påhälsningar på brittiska bibliotek utförligt skildrats i medier och även lett till höga fängelsestraff. Vad som särskilt uppmärksammats är deras fingerfärdighet med kniv och kartblad, som närmast liknar trolleri. Praktiskt taget mitt framför övervakningskameror och vakter kunde de skära ut kartblad ur atlas och föra med sig stöldgodset under kläderna när de lämnade specialläsesalarna.

Stölderna av Isaac Newtons Principia Mathematica visar att en person med förtroende och vinnande sätt praktiskt taget bara kan gå in på ett bibliotek och få tillträde till sällsynta bokskatter, i detta fall där varje exemplar var värt runt en miljon kronor. Stölderna blev dock mer en gotländsk angelägenhet än en fråga för hela nationen. Kanske var det för mycket av vanliga enkla stölder för att fallen skulle få riktigt stor uppmärksamhet.

Är Sverige unikt som ett land särskilt utsatt för allvarliga kulturarvsbrott? Hittills har några förklaringar lämnats till varför de flesta av de beskrivna fallen blivit följetonger i medierna. Men det är inte samma sak som att medierna ger en rättvis och balanserad bild. Det är nog inte på det sättet att Sverige skulle vara särskilt drabbat av kulturarvsbrott utan de kända fallen har fått global uppmärksamhet på grund av att de råkar innehålla dramatiska inslag som fungerar i nyhetsrapporteringen. I själva verket är det åtskilliga andra länder som har väsentligt större problem. Tänk bara på alla illegala utgrävningar som hela tiden sker på en rad kontinenter. I grund och botten får därför Sverige anses tämligen förskonat från kulturarvsbrott. Enligt en nordisk enkät har dock svenska museer och kyrkor drabbats av stölder i högre grad än i de andra nordiska länderna (Brå 2006:2).

Oskyddade skatter

Det första som säkert slår läsaren är att Sverige har många värdefulla kulturobjekt och att de inte är särskilt väl skyddade. Särskilt påtagligt är det för böckerna som stals; både Newtons Principia Mathematica och alla de exemplar som hamnade i förste bibliotekariens portfölj när han gick ut från olika bibliotek. Som nämnts kunde kyrktjuven sannolikt göra fler än 24 inbrott innan skövlingen av medeltida skulpturer fick en ände.

Även de brittiska karttjuvarnas räder bland antika atlas visar att det inte är svårt att komma i direktkontakt med ovärderliga verk. Kombinationen av brister i bevakningen och förslagenheten med att omärkligt skära ut kartblad och smuggla ut dem från läsesalen var visserligen viktiga komponenter i de stölderna.

Däremot behöver den fräcka kuppen mot Moderna museet inte tas för intäkt att konst för miljardbelopp förvaras oskyddad. Museet skulle så småningom flytta in i nya lokaler och säkert bidrog det till att investeringarna hölls vid ett minimum, dessvärre även när det gällde larmanläggningar. Gärningspersonerna hade säkert också en god portion tur.

Men faktum kvarstår. Miljonvärden ligger framme praktiskt taget oskyddade. Det hade aldrig hänt i dag med exempelvis antika smycken på Hallwylska palatset eller guldföremål på Historiska museet. Lärdomarna har varit alltför dyrköpta om man tänker på Havorringen i guld som stals från Gotlands Fornsal år 1986. För böcker och kartor är det annorlunda; rimligtvis också för handlingar i landets arkiv. Samma sak gäller för kyrkornas föremål, såvida det inte är skinande silverpjäser. Varför?

Förmodligen för att vi inte förknippar böcker, kartor och kyrkliga inventarier som möjliga varor och därmed lämpade som stöldobjekt. Det finns en schablonbild av vad som stjäls. Det är därför som kyrkan låser in nya och inte särskilt värdefulla silverljusstakar, men låter mässingsstakarna från

1600-talet stå framme. Silvertjuvar har man hört talas om i århundraden men inte personer som stjal kyrkliga inventarier för dess eget värde. Den religiösa laddningen hos dessa föremål gör att de knappast förknippas med stölder.

Det är också ”en liten värld” som har kunskaper om äldre böckers och kartors värde. På en hylla med gamla böcker kan det finnas ett verk som är värt över en halv miljon kronor – som Clercks bok över fjärlar – och ett annat som är praktiskt taget värdelöst. Det var fallet innan Hagströmerbiblioteket etablerades på Karolinska Institutet då böcker som var gamla krigsbyten från 1600-talet stod sida vid sida med kurslitteratur och pocketböcker. Det var därför knappast några svårigheter för den sedermera medarbetaren på Kungl. biblioteket att ta med sig exemplar av både Clerck och Linné.

Det kanske också finns en tro att anställda eller besökare som hanterar intellektuell egendom som böcker och kartor står över de tillkortakommanden som gäller för andra. Bildning uppfattas ställa krav på disciplin, inre styrka och moralisk uppbyggnad. Framför allt räknar man inte med att personer med onda avsikter söker sig till dessa föremål eller låter sig hamna i situationer där tillfället gör tjuven. Förste bibliotekarien, som stal mer än hundra verk från ansedda bibliotek, är ett exempel på en mycket bildad person med åtskilliga examina och till och med doktorsring. Liksom för åtskilliga av hans kollegor på andra håll i världen, som också systematiskt stjal värdefulla böcker, är bildning inte något hinder mot brott. Snarare är det en förutsättning för brotten, som kräver expertkunskap. En etablerad fasad underlättar också senare kontakter i samband med att stöldgodset ska säljas vidare, via auktionshus och antikvariat.

Det är också troligt att den typ av insiderstölder som kännetecknar böcker även förekommer bland museernas samlingar, framför allt föremål i de omfattande förråden. Förmodligen är bristerna stora om vad som finns i dessa. Inventeringar sker säkert inte heller systematiskt. Kunskapen om dessa

stölderna är emellertid mycket begränsad. Inte något sådant fall har kommit i närheten av bokstölderna i fråga om uppmärksamhet. Ett rimligt antagande är att det finns en rad oupptäckta, eller kanske snarare inte anmälda fall av insiderstölderna på landets museer. Särskilt känsliga föremål kan vara fornminnen och mynt. Med andra ord borde det i museivärlden finnas rader av förelöpare och epigoner till ”KB-mannen”, låt vara att de ekonomiska värdena kanske är lägre.

Knappast organiserad brottslighet

Emellanåt förs olika siffror fram som gör gällande att kulturarbetsbrott på den internationella marknaden svarar för en betydande del av den organiserade brottsligheten. Ibland kommer kulturarbetsbrott på tredje eller fjärde plats efter kriminalitet som rör narkotika, trafficking och illegal vapenhandel. Ser vi enbart till de kulturarbetsbrott som sker i Sverige framstår dessa jämförelser som svåra att förstå. Låt oss undersöka våra sex kända fall.

Förste bibliotekariens omfattande bokstölderna respektive museimannen som stal två exemplar av Principia Mathematica opererade utan egentliga medhjälpare och begick brotten inom ramen för eller i nära anslutning till sina arbeten. Förste bibliotekarien hade en osedvanligt lång karriär som boktjuv bakom sig och kan därför beskrivas som en extraknäckande professionell tjuv där brotten utgör en lönsam bisyssla vid sidan av en karriär inom biblioteksvärlden. Ser man till inkomsterna efter skatt var det möjligen det omvända förhållandet och bibliotekarieyrket förvandlades till något av en bisyssla. Av stor betydelse var hans kontakter med det tyska auktionshuset och mycket talar för att han samarbetade med en person där. Men större organisation än så var det inte, och behövdes inte heller.

Den spanske kyrktjuven agerade också i stort sett ensam. Han hade visserligen några kumpaner, men de hjälpte till vid andra inbrott än i kyrkor och kapell. Av förklarliga skäl är det få som kan tänka

sig att stjäla i helgade rum. Kyrktjuven kan närmast betraktas som en professionell tjuv av klassiskt snitt, som skickligt utförde stölderna och dessutom hade tillgång till lager och snickarbod för reparationer och ändringsarbeten. Det förhållandet att han kunde sälja av stöldgodset till spanska antikhandlare eller via spanska auktionshus var mer en tillfällighet till följd av hans spanska ursprung och det faktum att han hade en egen lägenhet på Teneriffa. Någon form av organiserad brottslighet var det därför inte. Han var sin egen entreprenör.

De brittiska karttjuvarnas framfart är något mer komplicerad. Det är inte någon tvekan om att de är professionella tjuvar och agerar på en högre nivå än den spanske kyrktjuven; de opererar internationellt med stölderna i olika länder och har utvecklat en sinnrik teknik och taktik för stölderna. De har också förmåga att få ut stöldgodset på de legala marknaderna efter att det hade förädlats, till exempel genom att kartblad lagades och handkolorerades. Man kan därför misstänka att de hade särskilda kanaler bland antikvariat och andra näringsidkare som säljer kartblad. Kanske hade de också hjälp med att identifiera de kartor för vilka det finns en marknad och höga priser. Det är ett smalt kompetensområde och det förefaller egendomligt att de på egen hand lyckats förvärva denna kunskap. Men andra ord kan det finnas en hel del bakom stölderna som ger anledning att anta att brottsligheten befinner sig på en särskilt hög organisationsnivå, men kanske utan koppling till det som vanligen avses med organiserad brottslighet. Vad som behövdes var snarare tillsammans kartexperter än kriminella nätverk.

Kuppen mot Moderna museet och rånet mot Nationalmuseum utfördes av kriminella personer och i fallet Moderna museet hade gärningspersonerna sedan tidigare vissa kopplingar till kulturarbetsbrott i den lägre divisionen. Bakom brotten kan finnas vissa personer som sagt sig kunna hjälpa till att ta hand om konstverken. Det gick visserligen inte särskilt bra med den saken, men inte ens den mest kvalificerade gärningspersonen med hälar kontakter

kan förvandla alltför kända verk till pengar. Även hårdföra kriminella personer skymtar fram bakom kulisserna i utredningen om Moderna museet. I rånet mot Nationalmuseum deltog också personer av den kalibern i brottet. En av dem har fortsatt att begå mycket allvarliga brott där automatvapen använts mot polisen.

Det är därför inte någon tvekan om att de båda fallen har band till en kriminell miljö med grova brott. Särskilt starka är de i rånet mot Nationalmuseum. En bedömning är att kuppen mot Moderna museet inte skedde inom ramen för den organiserade brottsligheten, men att den har kopplingar till sådan brottslighet genom framför allt andra gärningspersoner än de som dömdes till ansvar för brotten. I fallet med Nationalmuseum är den organiserade brottsligheten tydligare engagerad.

För denna diskussion är även stölderna av Strindbergsmålningen ”Svartsjukans natt” relevant. Den stals från Strindbergsmuseet år 2006 och återfanns genom en husrannsakan som egentligen riktade sig mot narkotika. Även i detta fall finns således kopplingar till tyngre kriminalitet.

De övergripande uppgifterna om kulturarbetsbrott i Sverige pekar dock inte mot att den organiserade brottsligheten nämnvärt är involverad i stölderna av kulturföremål. Exempelvis är åtskilliga brott mot museer rena tillfällesstölderna. Kanske ser det lite annorlunda ut med stölderna mot bostäder och privata samlingar. Bland dessa stölderna kan finnas ett större inslag av organiserad brottslighet eftersom det handlar om föremål som det går att handla med. Men den sammanfattande bilden är ändå att den organiserade brottsligheten i Sverige har ett svagt intresse för kulturarbetsbrott.

Insiderproblematiken

Brottslingar tillhör alltid de ”andra”. I våra föreställningar finns de inte mitt ibland oss. Gärningspersonerna ser ut på ett särskilt sätt; definitivt inte som vi. De är annorlunda på alla sätt. Denna sociala

konstruktion eller på ren svenska, detta hjärnspöke, medför att kontrollen mot insiderstölderna och forskningring är underutvecklad. Det har inte något att göra med kulturella institutioner utan gäller också för livsmedelsbutiker eller vilket företag som helst. En skillnad är nog ändå att livsmedelsbutiker och andra kommersiella verksamheter är mer medvetna om insiderproblematiken än kultursektorn. De har också ett övertag genom att återkommande inventera lager och noggrant följa omsättning och vinst.

Fördelen med att inte tillhöra ”de andra” gjorde det möjligt för förste bibliotekarien att utan svårighet ta med sig böcker från Carolina Rediviva, Karolinska Institutet, Stockholms universitetsbibliotek och Kungl. biblioteket. Det är också förklaringen till att museimannen obehindrat kunde tillgripa Newtons Principia Mathematica, både från Säveskolan på Gotland och Ingenjörsvetenskapsakademien.

Den som är inne i systemet beskrivs aldrig i termer av tänkbar förövare och är det dessutom en person med status, som fallet är med både förste bibliotekarien och museimannen, är de höjda över alla misstankar (Clark, 1990). Det ska mycket till för att sådana personer ska avslöjas och det är knappast kontroversiellt att påstå att enbart en mindre andel hamnar inför domaren.

Olika undersökningar ger också vid handen att den egna personalen utgör en inte obetydlig riskfaktor (Bamfield, 1998). Skälet är att de har tillfälle att begå brotten, vet hur man ska göra och har kunskap om vad som är möjligt att stjäla. Det är därför som interna dataintrång är ett större problem än externa hackers, som av förståliga skäl har svårt att hitta den mest intressanta informationen eftersom de saknar inblick i registrens uppbyggnad och dessutom knappast har kompetens att avgöra vad som är viktigt eller inte (Brå 2000:1). Det är stor skillnad mot förste bibliotekarien, som lyckades få böcker att försvinna ur registren, även om det var en bit kvar till det fullständiga försvinnandet med tanke på alla de register som finns.

Bakom berättelsen om stölderna av Principia

Mathematica framskyntar en rad uppgifter om tidigare oegentligheter. Trots varningar och rykten hände uppenbarligen ingenting; det fick gå mycket långt innan rättvisan hann ifatt. I det fallet talar intervjupersoner om inflytelserika personer som försvårade att det i ett tidigt skede blev ett personlärende. De gotländska poliser som utredde stölderna fick också inledningsvis arbeta i motvind.

Det är också vanligt att man tystar ner känsliga historier på arbetsplatser. Det är besvärande för chefer att agera, facket slår vakt om sina medlemmar och verksamheten undviker gärna skandaler som bedöms leda till att legitimiteten kan ifrågasättas. I slutändan kan dåliga nyheter få ekonomiska konsekvenser. ”Alla” tjänar på tystnaden.

Tillträde till de legala marknaderna

Kuppen mot Moderna museet och rånet mot Nationalmuseum visar att det svåra inte alltid är att lägga beslag på konstverken. Den stora utmaningen är att kunna sälja värdefulla kulturföremål till någon som är villig att betala ett rimligt pris. I dessa fall handlade det dessutom om mycket kända verk som aldrig skulle kunna visas upp offentligt på de legala marknaderna utan att dess ursprung avslöjades.

I både kuppen mot Moderna museet och rånet mot Nationalmuseum hörde gärningspersonerna till en värld av kriminella som ägnar sig åt i huvudsak traditionell brottslighet. Det fanns visserligen en viss erfarenhet av kulturföremål, men med unika verk av Rembrandt och Picasso rör vi oss på legala marknader som inte ens finns i ett litet land som Sverige. Avståndet mellan gärningspersonerna och deras brottsobjekt var därför mycket stort, närmast gigantiskt.

Följaktligen har samtliga verk kommit tillbaka, utom en målning av Braque. De stulna konstverken gick inte att omsätta. I själva verket var gärningspersonerna mycket angelägna att hitta köpare och hamnade därför vid två tillfällen i polisens fålla. Det

var fallet med rånbytet från Nationalmuseum, där en under cover-polis från Rikskriminalpolisen utgav sig för att vara förmedlare vid köp av en Renoir. På liknande sätt skulle Rembrandts självporträtt visas upp för tilltänkta köpare på ett i hotellrum Köpenhamn. Dessa visade sig i själva verket vara agenter från FBI.

Den möjlighet som återstår för gärningspersoner som upptäcker att de stulit alltför värdefull och välkänd konst är att försöka sälja tillbaka verken till målsäganden eller försäkringsbolaget. Den metoden prövade gärningspersonerna med de stulna verken från Moderna museet. För att inte skapa en marknad för ”artnapping” är möjliga betalare av lösen summor synnerligen återhållsamma. Staten vägrade att gå in i några förhandlingar och det blev aldrig något ”återköp”.

Visserligen förekommer vissa uppgifter om att försäkringsbolag betalat för att få tillbaka konstverk med betydligt lägre värden än de som stals från Moderna museet, men det är information som aldrig kunnat bekräftas. Ryktesspridning och spekulationer uppstår lätt om denna typ av möjliga transaktioner. Det finns också en rad mellanformer, som ryktesvägen kan förvandlas till lösensummor. Det kan handla om förhållandevis generösa tipspengar. Ett rimligt antagande är att lösensummor är mycket ovanliga eftersom det på sikt skulle öka försäkringsbolagens kostnader, inte minska dem. Försäkringsbolag är vana att tänka långsiktigt och inte kortsiktigt rädda ett och annat kvartalsbokslut.

Den tunna linjen mellan illegala och legala marknader

Särskilt fallet med förste bibliotekarien visar att gränsen mellan illegala gärningar och legala marknader är oklar. Juridiskt sett kan den tydligt beskrivas, men i verkliga livet är den knappt skönjbar. Under lång tid, mer än tio år, reste förste bibliotekarien två gånger om året till Hamburg och träffade samma person på auktionsverket. Förste bib-

liotekarien var en ovanlig auktionskund som alltid lämnade böcker till försäljning men aldrig hämtade några böcker som hade ropats in. Försäljningen registrerades på en fiktiv person i Danmark med en icke existerande adress i Köpenhamn. Vid varje besök kvitterade han kontant ut köpeskillingen för de sålda böckerna efter avdrag för provision. Det rörde sig om stora belopp, som man normalt inte går och bär på, än mindre reser omkring med. Förste bibliotekarien tillstår dessutom själv i polisförhör att auktionsverket förstod vad det handlade om.

Arrangemanget innebar att en gråzon skapades, inom vilken både förste bibliotekarien och auktionsverkets tjänsteman kunde agera. Om vi utgår från att auktionsverkets tjänsteman förstod eller starkt misstänkte att försäljningarna inte var helt lagliga fanns ändå arrangemanget med en person med namn och adress. Auktionsföretaget kan alltid säga att man inte kunde ana att det var falska uppgifter, särskilt inte som år lades till decennier i kundrelationen. Förste bibliotekarien kunde uppträda som samlare som lämnar in exemplar till försäljning. Inte något konstigt med det.

I fallet med Principia Mathematica kan också en gråzon sägas finnas genom att man är sparsam med att ställa frågor och lämna ut information. Sotheby's lokalkontor i Stockholm ställde inte några frågor utan accepterade att museimannen hade ett bokverk i miljonklassen. Förklaringen var att säljaren var känd sedan tidigare. Han hade innan Principia Mathematica-försäljningen sålt böcker via Sotheby's. Inte heller ställdes frågor när det andra exemplaret av Principia Mathematica lämnades in till samma auktionsföretag. I auktionskatalogen nämns inte att ett namn finns inskrivet som ägare, trots att beskrivningen av exemplaret i övrigt är mycket detaljrik. Det är trots allt en internationell bokauktion och Principia Mathematica är inte något dussinverk.

Vi vet inte riktigt hur de brittiska karttjuvarna agerade men det råder inte någon tvekan om att de stulna kartbladen effektivt nådde ut på de legala marknaderna genom specialiserade handlare

och även auktionshus. Som nämnts skedde det uppenbarligen på ett mycket avancerat sätt genom att kartbladen lagades, tvättades och handkolorerades för att ännu bättre passa köparnas behov.

Kyrktjuven kunde prångla ut sitt stöldgods via spanska antikhandlare och auktionshus. Med ett sådant långt avstånd till de norrländska kapellen är sannolikheten liten för att myndigheterna ska komma brottsligheten på spåret. Det var en rad slumpmässiga händelser som slutligen satte stopp för den illegala exporten till Teneriffa.

Det stulna Ullångerskrinet såldes till och med på ett prestigefyllt auktionsverk i Spanien och inroparen var spanska staten. Förhandlingar förekommer dock om att köpa tillbaka skrinet till Sverige.

Rättsväsendets roll

I de sex berättelserna visar polis och åklagare både prov på beundransvärd dådkraft men också exempel på mindre framgångsrika insatser. När samhället – och därmed polisens legitimitet – utmanas av kuppmakare finns alltid resurser till hands. I sådana situationer finns också tv-kameror och journalister på plats. Hela nationen sitter på hjälpänn och myndigheterna kan knappast göra annat än att kraftsamla. Det var fallet med inbrottet på Moderna museet och rånet mot Nationalmuseum. Där bedrev polisen en klappjakt mot förövarna och man lyckades också gripa de flesta gärningspersonerna. Stora ansträngningar gjordes också för att återföra de stulna konstskatterna till museerna. Infiltratörer, provokationer och avancerade samarbeten med utländsk polis ledde fram till att enbart en målning fortfarande är på drift.

Även utredningen av stölderna av Principia Mathematica drevs med stor energi från polis och åklagare i Visby. Kanske var det myndighetspersonernas personliga engagemang som gjorde att fallen kunde klaras upp.

Däremot gick det sämre med kyrkstölderna i Norrland. Polisen lyckades inte sätta samman

stölderna till en helhet utan de utreddes mer eller mindre som enstaka brott eller kopplade till några ytterligare inbrott. En del möjliga felgrepp gjordes också. I ett läge hade man direktkontakt med gärningspersonen som utövade ett slags utpressning mot staten. Kanske hade det varit möjligt att behålla denna kontakt för att kunna komma närmare gärningspersonen. En medbrottsling påstod för polisen att han hade hittat diverse föremål, bland annat kollektihåvar som polisen felaktigt trodde var någon form av prydnadsföremål. Man satte varken fynd eller upphittare i förbindelse med kyrkstölderna. Gärningspersonens sambo beskyldes för häleri, polisen kom till platsen men någon utredning om misstänkt häleri inleddes underligt nog inte. Det var egentligen rena turen att polisen kom gärningspersonen på spåren genom att medbrottslingar till honom gjorde det stora misstaget att sälja ett medeltida processionskors på nätet.

Inte heller utredningen mot förste bibliotekarien som stal över hundra värdefulla böcker från olika bibliotek blev någon fjäder i hatten för svenskt rättsväsende. Trots en i polisförhör dokumenterad risk för självmord släpptes den misstänkte från häktet, då han kort tid därefter tog sitt eget liv och dessutom riskerade många människors liv genom att spränga sin lägenhet i luften. Den utredning om misstänkt häleri som drevs mot en anställd vid det tyska auktionsverket rann ut i sanden. Till åklagarens förtyvklan bedrevs inte något egentligt polisarbete för att utreda hälerimisstanken. I stället fick åklagaren skriva av misstankarna under tyst protest.

Det är också möjligt att utredningarna mot de brittiska karttjuvarna kunde ha bedrivits med större energi. Utredningen lades ned eftersom det var svårt att binda gärningspersonerna till brotten. Kanske var det ett riktigt beslut, kanske inte. Under alla omständigheter har dansk polis i år lyckats fälla en av dem till ansvar. Samma person har också avtjänat två längre fängelsestraff i England till följd av kartstöld.

Det är anmärkningsvärt att den spanske kyrk-

tjuven obehindrat reste in och ut ur Sverige trots att han var utvisad. I själva verket hade han varit utvisad redan sedan 1970-talet, och nya domar på utvisning lades till gamla. Finns det inte någon kontroll av att utvisade personer håller sig utanför landets gränser? En berättigad fråga är om det är fler personer som i praktiken kan röra sig fritt mellan gränserna och begå brott i Sverige även om det finns dom på utvisning?

Brott mot oss alla

En slutsats av raden uppmärksammade kulturarbetsbrott är att kulturarbetsbrott berör många människor. Det visar det stora mediala intresset. Utan att ha gjort några egentliga undersökningar är intrycket att följetongen om KB-mannen fått lika stor uppståndelse som det mest spektakulära mordfallet. För den internationella nyhetsförmedlingen kunde rånet mot Nationalmuseum till och med mäta sig med mordet på Olof Palme (Sundelin, 2002).

De poliser och åklagare som intervjuats vittnar också om ett särskilt stort engagemang för fallen. De berättar mer än gärna om utredningarna och de kan ha sparat tidningsklipp och delar av förundersökningen. Detsamma gäller för de personer på kulturinstitutionerna som drabbats av brotten. Kanske har det att göra med att gärningarna uppfattas som brott mot oss alla, mot allmänheten. Det är brott där var och en kan känna sig bestulen.

Det finns egentligen inga andra förmögenhetsbrott där vi alla kan uppfatta oss som brottsoffer. Visserligen kan skattebrotten sägas vara riktade mot det breda skattebetalarkollektivet och bidragsbedrägerierna mot välfärdssystemen, men liknelsen är för abstrakt. Det handlar bara om pengar och inte identifierbara föremål med ett bestämt hemvist. Det är stor skillnad mellan att känna medkänsla för abstrakta tal och med de församlingsbor som fått sina kyrkor tömda på medeltida kulturskatter.

Hitills har detta engagemang inte satt några tydliga avtryck i myndigheternas ledningar och bland

politikerna. En bedömning är att det enbart är en tidsfråga till dess kulturarbetsbrotten får högre status. Den nuvarande regeringen har gett Riksantikvarieämbetet i uppdrag att ta fram brottsförebyggande åtgärder och Rikspolisstyrelsen har förhört sig om underlag från Brottsförebyggande rådet. Troligen är det början på något av en mobilisering mot kulturarbetsbrott.

Källor

- Bamfield, J. (1998). "A Breach of Trust: Employee Collusion and Theft from Major Retailers". I: Gill, M. *Crime at work. Increasing the risk for offenders*. Volume II. Leicester: Perpetuity Press.
- Brå (2000:1). IT-relaterad brottslighet. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Brå (2006:2). Cultural Heritage Crime – the Nordic Dimension. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Clark, M. (1990). *Business Crime. Its Nature and Control*. Oxford: Polity Press.
- Johansson, P. (2004). *I skandalernas spår. Minskad legitimitet i svensk offentlig sektor*. Akademisk avhandling. Göteborgs universitet: Förvaltningshögskolan.
- Sundelin, A. (2002). *Främlingen i Falun: tjugoen rapportage om brott*. Stockholm: Ordfront.

KB-mannen – Förfalskningar – Kuppen mot Moderna museet – Fornlämningsbrott – Stölderna av Newtons Principia Mathematica – Dykarsouvenirer – De norrländska kyrkstölderna – Kartstölder – Rånet mot Nationalmuseum

Kulturarvsbrott tar sig många uttryck. Denna bok innehåller en översikt av den kulturarvsbrottslighet som sker i Sverige. Med ökad kunskap om brottsligheten – när, var, hur och av vem den begås – kan vi bättre utveckla förebyggande åtgärder för att bevara kulturarvet.

Boken beskriver också närmare ett antal kulturarvsbrott som fått uppmärksamhet under senare år. Några av dessa har gett eko internationellt, däribland kuppen mot Moderna museet och rånet mot Nationalmuseum.

Författare till boken är Linda Källman, utredare och Lars Korsell, jur. dr. och verksjurist, på Brottsförebyggande rådet, Brå.

ISBN 978-91-7209-520-5